Л. А. Іванченко, І. В. Зіборова, Л. Г. Проценко

СУСПІЛЬНА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ У С. ДУБОВИЧІ

(кінець XVII – початок XX ст.)

Історико-краєзнавчий нарис

Дарунок від Лесі Іванченко

Пам'яті наших дідусів і бабусь,
які творили історію с. Дубовичі

Київ – 2017

УДК 929.52(477)«16/20»

Схвалено до друку на засіданні Президії Національної спілки краєзнавців України (протокол № 2 від 29 травня 2017 р.).

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт
кандидат історичних наук, доцент, О. О. Костенко.
кандидат історичних наук, доцент, О. А. Тарапон

Науковий редактор: доктор історичних наук, доцент, М. М. Рогожа

Літературний редактор, коректор: С. М. Філоненко

Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.).: історико-краєзнавчий нарис. / Іванченко Л. А., Зіборова І. В., Проценко Л. Г. – К.: НУБіП України, 2017. – 158 с.

Історико-краєзнавчий нарис про с. Дубовичі та родину Кочубеїв, яка з 1688 р. і до 1918 р. проживала на х. Ретик та в м. Дубовичі частково передає генеалогічне дерево роду Кочубеїв. І в роки історичних лихоліть, і в роки процвітання родина дбала про добробут людей та розквіт краю, де проживала – зводили церкви, відкривали школи, розвивали дрібну мануфактуру. До тексту залучено відомості зі статистичний опису Сіверщини, які дозволяють ширше поглянути на питання діяльності родини Кочубеїв. Зокрема, висвітлено характер господарювання у маєтках сіл Дубовичі та Згурівка; вплив родинних зв'язків Кочубеїв на статус, роль і місце родини в економічно-політичному та культурно-релігійному житті України, зокрема і Дубович в середині XVII – на початку XX ст. Завдяки описові складено короткі характеристики причин кар'єрного росту окремих представників родини, вказано нагороди, описано державну діяльність.

Акцентовано увагу на особистому внескові Василя Васильовича (1829–1878) та родини його доньки – Варвари Василівни (1869–1948), одруженої з Василем Петровичем Кочубеєм (1868–1941). Констатовано, що ця родина – останні господарі родинного маєтку Кочубеїв у Дубовичах, яка змушена була емігрувати, рятуючи життя в буремні події жовтневого перевороту 1917 р. До сьогодні нагадують про ті давні часи древні тополі, липи та, на превеликий жаль, залишки будівель.

У наступній частині тексту передано відомості про сучасний стан спадку Кочубеїв в с. Дубовичі, та фольклорний матеріал дубовицького весільного обряду у виконанні старожилів. Фотозамальовки села різних авторів демонструють живе передання традицій.

Збірка розрахована для широкого загалу – науковців, фахівців-істориків, краєзнавців, студентів та усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ISBN 978-617-7396-58-0

© Іванченко Л. А., Зіборова І. В., Проценко Л. Г., 2017
© НУБіП України, 2017

ЗМІСТ

До витоків історії рідного краю 5
Переднє слово 6
Від авторів 7
Історіографічний огляд 10

РОЗДІЛ І. РІД КОЧУБЕЇВ В ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ

ГЕНЕАЛОГІЯ РОДИНИ КОЧУБЕЙ
З КІНЦЯ XVII – ДО ПОЧАТКУ XX СТ. (Коротка довідка). 15

ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА С. ДУБОВИЧІ

З історії Сіверського краю: характеристика географічних,
адміністративних, соціально-економічних умов. Дубовичі у XVIII ст. 21

Характер господарювання у маєтках Кочубеїв, засади виховання,
благочинства, суспільно-політична та культурно-просвітницька
діяльність представників роду на українських територіях 30

Діяльність В. В. Кочубея (1829-1878) в с/м Дубовичі 41

РІД КОЧУБЕЇВ В ІСТОРІЇ ЗГУРІВЩИНИ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 49

Генеалогія Прилуцько-Полтавської гілки Кочубеїв
та процес формування родинних освітньо-культурних пріоритетів 50

Громадська діяльність роду в українських регіонах 60

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ'ЄДНАНОЇ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ
У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ, КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНОМУ
ЖИТТІ М. ДУБОВИЧІ ТА КРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 81

РОЗДІЛ ІІ. СПАДОК КОЧУБЕЇВ У С. ДУБОВИЧІ 89

З доповіді Л. Г. Проценка «Наследие Кочубеев в селе Дубовичи«
на Всеукраїнській науково-практичній конференції
«Бібліотечне краєзнавство в культурному просторі України«
20 листопада 2013 р. Київ 91

РОЗДІЛ ІІІ. ТРАДИЦІЇ ВЕСІЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРУ С. ДУБОВИЧІ
(в контексті історичної традиції регіону) 95

Весілля в селі Дубовичі Кролевецького району Сумської області 99

Замість післямови 121
Список джерел та літератури 123
Додатки (фото) 133

До витоків історії рідного краю

За останні десятиліття в українському краєзнавстві накопичився безцінний масив досліджень, присвячених актуальним питанням історії міст і сіл України. Вивчення проблем мікроісторії залишається одним із пріоритетних напрямів у діяльності Національної спілки краєзнавців України. Краєзнавство сприяє відродженню історичної пам'яті, володіючи унікальним людинотворчим потенціалом, стає вагомим чинником у формуванні національної свідомості. Спостерігаємо значний інтерес громадянського суспільства до минулого нашої держави, рідного краю, ролі видатних особистостей в українській історії та культурі.

Поява історико-краєзнавчого нарису дослідників Л. А. Іванченко, І. В. Зіброової та Л. Г. Проценка про внесок стародавнього українського роду Кочубеїв у соціокультурний розвиток України, безперечно, приверне увагу краєзнавців та істориків. Автори в доволі розлогих хронологічних межах – з кінця XVII ст. до початку XX ст. – крізь призму історії сіл Дубовичі на Сумщині та Згурівка на Київщині простежили долю відомої родини, відзначили діяльність її членів з розбудови освіти та культури краю, висвітлили їхній вплив на суспільно-релігійні процеси в країні, а також загострили нагальну проблему збереження історико-культурної спадщини Кочубеїв.

Значне архівно-історіографічне підґрунтя дало можливість краєзнавцям переконливо відтворити самобутній побут, духовні традиції мешканців сіл, зануритися в їхнє повсякденне життя, реконструювати основні аспекти історичної епохи.

Краєзнавча праця буде корисна сучасним меценатам, для яких родина Кочубеїв має слугувати прикладом у ставленні до власної малої батьківщини, її історії та людей.

Заступник директора
Інституту історії України НАН України,
голова Національної спілки краєзнавців України,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
О. П. Реєнт

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Вивчення історії рідного краю, як і процесу історичного розвитку країни в цілому, неможливе без виявлення місця, ролі та значення окремих особистостей, території цього краю та його культури в цілому. Істотний внесок у цьому зроблений діяльністю діячів культури, освіти та науки, пересічних громадян. Загальновідомо, що значна частина знань здобута попередніми дослідниками на основі проведення наукових експедицій, екскурсій та поїздок. Певні матеріали черпалися з друкованих праць, які містили знання й детальні описи досліджуваної місцевості, природних умов, рослинного та тваринного світу, народних традицій, обрядів, легенд, історій, що дозволяло досліджуване явище бачити цілісно. І це може бути спостережено лише за умови детального опису з досліджуваних джерел, аж ніяк не їх анотованому викладу, оскільки історія в цілому переходить від історії подієвої до історії особистостей.

Необхідною умовою будь якого дослідження в історії рідного краю є потреба встановити його часові рамки. Для даної історико-наукової розвідки огляд історії окремої частини Чернігівщини окреслений часовими рамками 1688 до 1918 року, як феномену у часово-просторовому континуумі, що мав окреме місце у соціокультурному просторі країни та виявляє погляд на його історію з сьогодення.

Працюючи над змістом, автори адресували його кільком векторним аудиторіям читацького загалу. По-перше, це коло професіоналів, для яких наведені факти можуть мати відповідну цінність, а трансляція особливостей результатів дослідницької діяльності, розглянута в часі, — підстави для порівняльного аналізу і нових досліджень. По друге, широке коло аматорів, студентів та учнів старших класів середніх шкіл також знайдуть для себе цікаві відомості щодо історії, внеску особистостей у розвиток соціокультурного простору країни і даної місцевості. По третє — для всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Декілька слів щодо структури історико-наукової розвідки. Текст її розділено на три розділи, кожен з яких структурований відповідно до змістового наповнення. В кінці роботи подано список джерел та літератури. Автори сподіваються, що читачами це буде розглянуто не лише як перелік наративних джерел, з якими автор ознайомився та використовував. Ставилося за мету зробити цей масив спонукальним для ознайомлення всіх інших, кому цікава історія України, її окремих частин, як невід'ємної складової цілісного; відомих і визначних постатей її національної історії.

Історико-наукова розвідка «Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі«, яка пропонуються означеному вище загалу, багато в чому завдячує товариській допомозі та підтримці Голови Національної спілки краєзнавців України, член-кореспонденту Олександру Петровичу Реєнту. Зауваження та поради якого завжди сприймаються з розумінням і вдячністю. Окрему подяку автори висловлюють близьким і рідним за віру в можливість завершення цієї роботи та практично щоденну допомогу й спільне подолання труднощів. Окрема пошана й рецензентам цієї монографії.

ВІД АВТОРІВ

Historia est magistra vitae.
Історія — вчитель життя
Цицерон

Всебічне й неупереджене дослідження історичного минулого України, процесів формування вітчизняної наукової, економічної, освітньо-культурної та духовної сфери потребує нового, незалежного обґрунтування. Вагоме значення для розкриття перебігу історичних подій має персональний внесок кожної видатної політичної постаті, громадського діяча чи просто непересічної особистості, як учасника соціально-економічних змін. В даному науково-краєзнавчому нарисі проблемно-хронологічним методом представлено культурно-просвітницьку, науково-організаційну та благодійну діяльність представників української дворянської інтелігенції родини Кочубеїв.

Здавна Кочубеї, як представники соціально-політичної еліти України, йдучи за своїм внутрішнім покликанням, брали безпосередню активну участь у розбудові державно-правового, господарського, суспільно-культурного, громадсько-ділового, релігійного секторів Чернігівсько-Полтавського регіону. На територіях родинних володінь вони започатковували, утримували та розвивали промислове виробництво, удосконалювали сільське господарство, сприяли освітньо-просвітницькій діяльності, впливали на підвищення духовного рівня населення, займались формуванням колекцій народного вжиткового мистецтва.

Їхня громадська діяльність здійснювалась, у важкий період наступу російського самодержавства на українську національну культуру, який розпочався із закриття головного освітньо-культурного та духовного центру — Києво-Могилянської академії (1817 р.). Він був продовжений ліквідацією безоплатних та недільних шкіл — останніх осередків початкової освіти для дорослих (1862 р.). Після Валуєвського циркуляру (1863 р.) й Емського указу (1876 р.), котрі забороняли українське письменство, театральні вистави, концерти, пісні та декламацію українською мовою, розвиток національно-просвітницького руху зазнав спаду. Репресивна урядова політика спрямовувалась на вилучення українців з усіх сфер соціального життя, штучне зниження народної культури до примітивно-провінційного рівня, лінгвоцид.

Рід Кочубеїв, під впливом європейських просвітницьких поглядів, зосереджувався на матеріальному стимулюванні суспільно-важливих заходів, сприяв піднесенню культурницької благодійності. Представники досліджуваних гілок роду Кочубеїв належали до ініціативних громадян України, які усвідомлювали вагу національного і сутність буття людського. Серед таких були Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) — мільйонер, землевласник, який свої статки послідовно вкладав у справу державотворення України, зберігач і популяризатор національної традиції. Він навчав селян агрономії, впродовж 1906–1914 рр. фінансував видання

єдиної україномовної щоденної газети «Рада», яка виходила у Наддніпрянському регіоні[1]. Варто також ще раз нагадати, що в Російській імперії послідовно видавались розпорядження щодо заборони друкувати книжки українською мовою (дозволялась лише белетристика)[2].

Князь Л. В. Кочубей (1810–1890) — одним із основних фундаторів і перший голова Полтавського товариства сільського господарства (1865–1878 рр.). За його активної участі члени цієї громадської організації у 1869 р. подали до уряду клопотання «О необходимости развития ремесленности в народе», де наголошується на необхідності викладання у школах та друк книг українською мовою.[3].

До членів Товариства входила велика княгиня Олена Павлівна Романова (принцеса Вюртембергська) (1806–1873 рр.). Вона ще у 1856 р. (до відміни кріпосного права) у Карлівському маєтку Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині Карлівка — адміністративний центр Карлівського району Полтавської області), забажала звільнити 15 тис. своїх селян від кріпацтва, виборовши у імператора Олександра II спеціальне «Положення для селян Карлівського маєтку». Завдяки їй з 25 травня 1859 р. Карлівщина стала стартовим майданчиком для реальних реформ у сільському господарстві другої половини XIX ст.. До реформування в галузі сільського господарства були причетні Лев Вікторович, а потім Сергій Вікторович (1820–1880) Кочубеї — як благодійники і засновники Полтавского товариства сільського господарства в 1865 р.. Вони в одній шерезі, наприклад, з шляхтянкою Галшкою Гулевичівною, яка у 1615 р. свої маєтки офірувала для заснування Києво-Могилянської Академії[4].

Незважаючи на те, що переважна більшість українського дворянства цілком інтегрувалася в політичну та соціальну систему Російської імперії, представники роду Кочубеїв впродовж століть проводили ліберальну національно-культурну політику, підтримуючи вітчизняні освітні проекти, зібрання та збереження пам'яток народної творчості та мистецтва.

Кожна окрема гілка роду Кочубеїв заслуговує ретельного вивчення. Відтак, авторами зроблено спробу розкриття різнопланової діяльності представників роду, які понад два століття господарювали в селі Дубовичі і на хуторі Ретик Глухівського повіту Чернігівської губернії (1688–1918 рр.) (нині с. Дубовичі Кролевецкього району Сумської області) та майже сто років — в селі Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (1825–1919 рр.) (нині селище міського типу в Згурівському районі Київської області). Вони залишили помітний слід в історії розвитку як згаданих населених пунктів, так і цілих територіально-адміністративних одиниць краю та країни в цілому.

Дослідження генеалогії та громадсько-господарської роботи представників Чернігівської і Полтавської гілок родинного дерева Кочубеїв, які викладено

---

[1] Євген Чикаленко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uamodna.com/articles/evgen-chykalenko/ — Заголовок з екрана.

[2] Іванченко Л. А. Науково-організаційна та освітня діяльність П. М. Дубровського (1857–1916) в контексті розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 "Історія науки і техніки" / Л. А. Іванченко: ННСГБ НААН. – К., 2017. – С. 57.

[3] Там само. – С. 83–84.

[4] Там само. – С. 115–116.

в представленому дослідженні, зумовлені обставинами шлюбу Варвари Василівни (Дубовичі) Кочубей з Василем Петровичем Кочубеєм (Згурівка), у якому найбілш яскраво вирізнилася їхнє громадське служіння українським землям.

При користуванні історичним джерелами нами зауважено, що у праці В. Л. Модзалевського [111, 524–557] біля кожного представника чоловічої статі у праці стоїть порядковий номер. Нами застосований такий же метод у нижчевикладеному нарисі.

Заслуговує на увагу й історичний спадок, залишений Кочубеями у цих поселеннях. Зокрема — Кочубеївський парк у с. Дубовичі, який становить окрасу села у вимірах природного ландшафту (фото 48). Навіть дотепер він залишається переконливим свідком подій минувшини, слугує людям, бачиться безпосереднім пристанищем для проведення культурно-масових, спортивних чи інших подій.

Окремий розділ присвячений дослідженню весільної обрядовості с. Дубовичі, яка вбачається логічним продовженням відтворення культурно-мистецьких традицій, закладених родинами в часигосподарювання Кочубеїв у згаданому населеному пункті.

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Історичне значення діяльності представників родини Кочубеїв досліджувалось ще в XIX ст. відомим дослідником історії минувшини Д. М. Бантиш-Каменським в праці «История Малой России» 1830 р. [32], яким описано конфлікт В. Л. Кочубея та гетьмана І. С. Мазепи в 1707–1708 рр. Отже, Кочубеї, як учасники політичних відносин у суспільстві цікавили дослідників. Події давнини розкривав і М. А. Маркевич у 1842–1859 рр. [105, 106].

Статистично-описовий матеріал, що характеризує виробничий потенціал Чернігівської губернії, в тому числі заводів і фабрик Кочубеїв, представлено у виданні Чернігівського губернського статистичного комітету 1862 р. [127]. Пройшло більш як 150 років з дня виходу цього випуску, однак, час не знівелював історичну цінність і значимість статистичної інформації для сучасних науковців. Генеалогічний розпис князівських і дворянських родів викладено у праці О. М. Лазаревського 1876 р. [100].

В іноземній довідковій літературі кінця XIX ст. «Польський географічний словник» 1881 р. знаходимо відомості про м. Дубовичі та «заслуженого в краю роду Кочубеїв» [25].

Коротко описав загальні родинні зв'язки Кочубеїв один із представників роду — Аркадій Васильович Кочубей у своїх мемуарних записках «Семейная хроника» 1890 р. [90]. Проте в спогадах здебільшого детально висвітлено військові події минулого, учасником або очевидцем яких він був, а також громадське життя та значущі події саме своєї родини.

Описи маєтків Кочубеїв в м. Дубовичі розміщені в книзі «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» 1914 р. [91].

Найбільш вагомою та ґрунтовною генеалогічною працею є «Малороссийский родословник» В. Л. Модзалевського (том II (Е–К), 1910 р.) [111]. В книзі покроково викладено біографічні дані, кар'єрний шлях, відомості про маєтності і статистичні показники. Біля кожного представника чоловічої статі роду Кочубеїв стоїть порядковий номер [111, 524–557]. Для зручності оперування інформацією в нашому дослідженні теж застосовано цей метод – нумерація проведена відповідно з книгою В. Модзалевського.

Документальні джерела радянського періоду (1920–1990 рр.) про політичну та соціально-економічну історію часів Гетьманщини, представляли рід Кочубеїв з позиції класового підходу до вітчизняної історії. Родина Кочубеїв, як представники «експлуататорського класу», показана прихильниками монархічної системи влади, кар'єристами і зрадниками гетьмана І. С. Мазепи [103].

Економічні процеси внутрішнього ринку часів Гетьманщини, експорт товарів та торгівельні взаємозв'язки з Російською імперією, участь в них козацької

старшини розглядали у своїх працях І. Гуржій [48], М. Ткаченко [154], Л. Мельник [107]. Зокрема, у середовищі вихідців з козацького стану від середини XVII до кінця XVIII ст. активну участь у встановленні збуту сільськогосподарської продукції брав рід Кочубеїв, котрий мав земельну власність на Чернігівщині та Полтавщині.

Представники різних гілок родини згадуються в різноманітних історіографічних, архівних і літературних джерелах, як-то: Енциклопедичному словнику Брокгауза й Єфрона; Російському біографічному словнику Олександра Половцова; «Літописі» Самійла Величка; архівних розвідках російського історика В. С. Іконникова; «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького. Вони стали головними діючими персонажами художніх творів: збірника нарисів В. Готвальда «Мазепа»; поеми О. С. Пушкіна «Полтава», покладеної на музику П. І. Чайковським; повісті Б. Лепкого «Мотря»; літературного перекладу архівної української латини — «Діаріуша» полтавського полковника Федора Жука, опублікованого в книзі П. Сороки «Жезл і посох».

Незважаючи на полярність праць дорадянського і радянського періодів, практично в усіх літературних та історичних джерелах засуджуються стосунки Івана Мазепи з Мотрею Кочубей. На нашу думку, факт їхніх зв'язків носить здебільшого легендарно-романтичний характер.

Новий етап дослідження діяльності роду Кочубеїв розпочався з 1990-х років. Політичне лідерство В. Л. Кочубея (1640–1708) у полтавській антигетьманській опозиції подано як засіб впливу на державотворчі процеси в Україні, початок подальшої активної участі представників роду Кочубеїв у соціально-політичному житті Російської імперії. Вагомий внесок у дослідження генеалогії зроблено істориком, громадським та культурним діячем, дослідником проблем генеалогії, некрополістики, просопографії, етнічної історії України та історії української культури, науковим співробітником Інституту історії України НАН України, кандидатом історичних наук В. В. Томазовим [155].

У працях історика-дослідника ранньомодерної історії України, фахівця з персонального складу та генеалогії українського козацтва В. В. Кривошеї розглядаються поколінний розпис та контакти Кочубеїв з представниками різних соціальних верств [93–95]. В праці російського історика, дослідниці України XVI–XVIII ст. Т. Г. Таїрової-Яковлевої рід Кочубеїв розглядається через призму українсько-російських відносин козацької старшини [150].

Окремі факти біографій, громадська та науково-організаційна діяльність і меценатство представників родових гілок Кочубеїв нині досліджують наукові співробітники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Загалом увагу науковців та істориків привертають саме ті члени роду Кочубеїв, що займали високі посади як у Гетьманській державі, так і в уряді Російської імперії. Серед них є: гетьманські писарі; полковники, бунчукові і знатні товариші; губернатори українських регіонів; депутати і таємні радники; поети, письменники

і композитори; науковці та колекціонери; члени дворянських зібрань і маршалки дворянства; фрейліни, посли і консули. Впродовж своєї господарської та громадської діяльності Кочубеї зводили храми, будували заводи, відкривали школи й музеї, друкували книги, розвивали інфраструктуру містечок і сіл у власних маєтностях; насаджували зелені оази у вигляді парків і садів. Багато представників цієї родини здійснювали також і науково-просвітницьку місію в своєму краї: облаштовували дослідні сільськогосподарські поля та метеостанції, організовували експериментальні ферми; виставки-ярмарки для обміну досягненнями, на які їздили самі та направляли підопічних переймати передовий досвід в інші губернії та за кордон.

Уважний та зацікавлений читач може скористатись переліком використаних у нарисі джерел і літератури, щоб більш детально ознайомитися з внеском родини Кочубеїв у вітчизняну історичну ретроспективу.

РОЗДІЛ І

РІД КОЧУБЕЇВ В ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ

ГЕНЕАЛОГІЯ РОДИНИ КОЧУБЕЙ З КІНЦЯ XVII — ДО ПОЧАТКУ XX СТ.
(Коротка довідка)

Родинні наративні джерела повідомляють про рід Кочубеїв з початку XVII ст. За історичною версією знатний кримський татарин Кучук-бей перебрався на українські землі з Кримського ханства, орди якого кочували Диким полем між Дністром і Дніпром в першій чверті XVI ст. Разом із татарськими загонами мурзи Лекси Мансуркиятовича (в хрещенні Олександра, князя Глинського), він переселився на Поворсклянські землі (майбутню Полтавщину) в межах Литовсько-Руської держави, де й прийняв християнство з іменем Андрій (?–1547–?).

Про належність Кочубеїв до татарського роду свідчить прізвище, створене від тюркського словосполучення «кичи бей» («малий або молодший князь»). Так могли називати, наприклад, намісника князя або його сина. На думку істориків, прізвища з закінченням «бей» отримували як титул нащадки відомих династій Ширинів та Мансурів, що проживали у Кримському ханстві. Інший варіант походження прізвища Кочубей запропоновано від слів «коч» і «бей» («кочовий князь»). Не виключено, що подібне ймення колись належало кочовому правителю з околиць Хаджибею (сучасна Одеса).

У XVII ст. українські землі Правобережного Подніпров'я були підпорядковані адміністративній владі Речі Посполитої. З початком національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького син православного кримця Леонтій Андрійович Кочубей став військовим товаришем майбутнього гетьмана, влившись в ряди реєстрового козацтва та шляхти, цим започаткувавши родовід Кочубеїв як козацької старшини. З плином часу татарське коріння цього роду поєдналось з покозаченими молдавськими боярами (Апостолами), покозаченими шляхетними поляками (Безбородками, Туманськими, Яновичами, Жученками, Забілами, Скоропадськими). Графський рід українського походження (Розумовські), княжий рід із «кесарської землі» (Німеччина) від бояр князів Чернігівських (Васильчиковими). Рід князів і дворян Кочубеїв внесений до V і VI частин родовідних книг Полтавської, Чернігівської і Петербурзької губерній [30].

Ознаками родової приналежності та, без сумніву, і гордості Кочубеїв стали родові герби (фото 2) Наявність гербового знаку вперше фіксується на печатках В.Л. Кочубея (1696). Герб Кочубеїв являє собою щит блакитного кольору, в центрі якого розміщено червоне серце, на якому два золоті хрести. Під щитом написано девіз: «ELEVOR UBI CONSUMOR» («Згораючи, відроджуюсь»), який російські історики пояснювали як відродження роду Кочубеїв через подвиг їхнього предка Василя Леонтійовича Кочубея перед Петром I [102, с. 49–50]. Разом з тим, це

яскравий приклад інтерпретації української символіки в інтересах російської імперської влади [140, с. 8–10]. Насправді, зазначена символіка використовувалася В.Л. Кочубеєм задовго до трагічних подій 1708 р. Тому ми схиляємось до думки, що девіз родового герба Кочубеїв звучить на кшталт «Живу, згораючи», оскільки дослівно з латини переклад звучить так: «Коли споживаюся, звеличуюся».

Як уже зазначалось. біля кожного представника чоловічої статі у праці В. Л. Модзалевського [111. 524–557] стоїть порядковий номер. Для зручності ми теж застосували цей метод.

Коротку біографічну довідку представників роду Кочубеїв, які проживали на хуторі Ретик та в селі Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії, а також трьох поколінь Кочубеїв Згурівщини Прилуцького повіту Полтавської губернії використано, щоб показати, що у 1890 р. гілки родового дерева знову сплелися — Варвара Василівна Кочубей вийшла заміж за троюрідного брата — Василя Петровича Кочубея.

Однак, найвідомішим серед Кочубеїв став генеральний суддя **Василь Леонтійович Кочубей (3) (бл. 1640–1708 рр.)**. (фото 3). Його трагічна доля відповідним чином посприяла піднесенню роду. Коротко про його військову кар'єру: військовий канцелярист Військової Генеральної Канцелярії при гетьмані Брюховецькому, канцелярист Петра Дорошенка. У 1675 р. був уманським писарем, їздив посланцем до Москви в 1676 р. від архієпископа Лазаря Барановича, а в 1683 р. — від гетьмана Самойловича. З 1687 р. по 1699 р. — генеральний писар. З 1699 р. по 1708 р. — генеральний суддя [111, с. 524–525] Одружений з ***Любов'ю Федорівною Жученко***, з якою народили семеро дітей: двох синів — *Василя і Федора*, та п'ятьох доньок — *Анну, Катерину, Мотрю, Параскеву, Марію.*

Згідно універсалу 1687 р. Івана Степановича Мазепи, В.Л. Кочубей отримав у володіння с. Диканьку Полтавського повіту, та с. Ярославець Глухівського повіту.

Географічне розташування Сіверщини — лісостепова зона, яка вражає уяву потужними хвойними та змішаними лісами, просторами степів, значними природними багатствами. Все це стало важливим підґрунтям для розвитку аграрної діяльності та місцевої промисловості, розпочатої родиною В. Л і Л. Ф. Кочубеїв.

1 липня 1689 р. Василь Леонтійович отримав від гетьмана І. С. Мазепи ще один універсал: «енеральний писар війська їх царської величності Запорозького в повіті Кролевецькому на річці Ретику[5], що неподалік с. Дубовичі, на хорошому місці, яке було ним придбане, звів греблю і побудував млин, а при млині облаштовує собі хутір... за його проханням для цього дозволено йому до того хутора зайняти ліси хвойні і березові, які з обидвох сторін р. Ретик... і дозволено зайняти у володіння поля і сіножаті, чистити і господарювати на них, як звичай наш каже, і на цій стороні від с. Бистрика, де хутір стоїть, і понад дорогою до Дубович... Адже пан писар обіцяє доглядати свою і не шкодити людським землям» [111, с. 526]. Ця обіцянка, як заповідь, передавалася з покоління в покоління усіма представниками роду Кочубеїв, які володіли землями у с. Дубовичі, на х. Ретик та в інших місцевостях.

---

[5] Річка Ретик — права притока річки Реть.

Пізніше на ці володіння родина Кочубеїв отримала царську грамоту (28 квітня 1688 р.). А 18 лютого 1689 р. В.Л. Кочубей за 100 коп[6] купив для млина у дубовицького старожила Федора Михайловича Мельника, займище[7] на р. Ретик, яке називалось Перерослъ. Наступного року (14 березня 1689 р.) отримав на майно згаданий вище гетьманський універсал, з дозволом облаштувати там своїм коштом греблю і побудувати млин.

Любов Федорівна Кочубей (у дівоцтві — Жученко) (?–1722) — *донька полтавського полковника* [111, с. 528]. Її *батько, Федір Жученко* заповів «зятю своєму пану Василію Кочубею, судії єнеральному, року 1707, генваря, 3» с. Жуки [6]. Пізніше, 8 липня 1707 р. В.Л. Кочубей купив у старожила дубовицького Гриць-ка Мельниченка ще один млин на р. Реті за «1 камінь, 600 золотих, 4 воли, 2 корови, 2 шкапи» [111, с. 527]. А уже за рік, 14 липня 1708 р., в с. Борщагівка поблизу Києва за наказом гетьмана І.С. Мазепи буде страчено генерального суддю Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскру за їхній донос Петру І про зв'язки гетьмана зі шведським і польським королями. Про правильність чи хибність такого вчинку В.Л. Кочубея можна довго дискутувати, однак, згадане не виступає об'єктом представленого дослідження.

637.948

З'ясовано, що родини страчених підпали під репресії — вдова Кочубея з дітьми переховувались, де тільки могла [125, с. 4–5]. Тривалість репресій була недовгою. і вже в грудні 1708 р. Любов Федорівна постала перед царем Петром І з поклоном на повернення маєтностей [126, с. 9]. Згідно маніфесту царя страчених було реабілітовано посмертно, маєтки повернуто родинам [30, с. 311], а тіла страчених перенесено до Києво-Печерської Лаври та перепоховано біля Трапезного храму [111, с. 527] (фото 53).

Універсалом від 15 грудня 1708 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив Любові Федорівні, її синам Василю і Федору села в Ніжинському полку — Ярославець, Дубовичі, х. Ретик. Інші маєтки теж були повернуті. Це — Замітчина, Тинниця, Знобівка, слобідка Улиця, Нові Млини, села Диканька, Кунашівка, Стасівка, х. Рудяків [126, с. 9–11]. Зауважимо, що з того часу с. Дубовичі передавались у спадок представникам роду Кочубеїв, як видно з гетьманського припису, всім нащадкам з іменем Василь.

За родинними переказами, Любов Федорівна Жученко (Жуковна Кочубуєвая) [111, с. 528] в пам'ять страченого чоловіка Василя Леонтійовича заповідала усім нащадкам синів-первістків називати на його честь ім'ям Василь, а дочок-первістків — Варварами. Отримавши назад у володіння с. Дубовичі, х. Ретик, с. Ярославець та інші маєтки, Любов Федорівна піклувалась і про примноження господарства та зростання капіталу.

Василь Васильович Кочубей (4) (1660–1743) — *син* страченого *Василя Леонтійовича* і *Любові Федорівни*. Бунчуковий товариш, полтавський полковник (1727–1743). Був двічі одружений — першого разу на доньці гетьмана Данила ***Апостола Анастасії***. Вдруге одружений з сестрою глухівського отамана Івана

---

[6] Копа грошей в Україні була ще й одиницею грошової лічби. У XVII ст., наприклад, вона дорівнювала 75 польським чи 60 литовським грошам, або 50 російським мідним копійкам.

[7] Займище – те саме, що заплава.

Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Яновича — Марією (Марфою Іванівною Янович ... — близько. 1742 р.) (фото 4). Від двох шлюбів мав 10 дітей. Синів *Івана, Семена, Василя, Павла, Петра*, та доньок *Олену, Марфу, Анастасію, Анну, Уляну*. У спадок від матері отримав с. Дубовичі.

Семен Васильович Кочубей (7) (1725–1779) — *рідний брат Василя Васильовича (8), син Василя Васильовича (4)* та *Анастасії Данилівни Апостол*. Бунчуковий товариш (1743), ніжинський полковник (1746), генеральний обозний за правління гетьмана Кирила Розумовського (1751), генерал-майор (1764), кавалер ордена св. Анни (1771), член Малоросійської Колегії (1771–1779), таємний радник (1775–1779). Семен Кочубей — онук генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Політичну кар'єру розпочав з отримання титулу бунчукового товариша в 1743 р. Мав безпосередні зв'язки з родиною Розумовських, які беруть початок своєї історії з середини 40-х років XVIII ст., адже одружився з ***Ксенією Герасимівною Демешко*** — двоюрідною сестрою Кирила та Олексія Розумовських. Подружжя Семена і Ксенії Кочубей мали дітей: доньку *Надію*, яка в 1765 р. вийшла заміж за капітана Потьомкіна [106, с. 11] та сина *Михайла*, якого у 1776 р. одружили з Агафією — донькою бунчукового товариша Степана Лашкевича, племінниці І. Журмана [42, с. 53].

Василь Васильович Кочубей (8) (1728–1791) — *син Василя Васильовича (4)* та *Марії Янович*, служив бунчуковим товаришем, підкоморним Глухівського повіту, предводителем дворянства (1772–1779), надвірний радник Новгород-Сіверського намісництва (1782–1783), колезький радник (1786), статський радник (1790). Одружений був на доньці генерального судді — ***Марфі Дем'янівні Оболонській***. Мав двох дітей — *Василя* (1750–1800) та *Єлизавету* (1744–1800). Мешкав у с. Дубовичі.

Василь Васильович Кочубей (12) (1750–1800) — *син Василя Васильовича (8)* і *Марфи Оболонської*. Одружився на донці генерального писаря Василя Григоровича Туманського — ***Олені (1762–1836).*** У родини народилися *Василь (16)* (1784–1844), *Дем'ян* (1786), *Олександр* (1787), *Аркадій* (1790), *Іван* (1791), *Клавдія, Варвара, Олена*. Його стараннями у 1777 р. в с. Дубовичі було зведено приходський кам'яний храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці у центрі села (фото 7–8). Дозвіл на побудову надав митр. Гавриїл (*Кременецький*) (фото 5–6). (Документ знайдено і перекладено дослідником, виходцем з с. Дубовичі, Л. Г. Проценком).

Василь Васильович Кочубей (16) (1784–1844) — *син Василя Васильовича (12)* і *Олени Василівни Туманської*. Народився в с. Ярославець, навчався у Московському університетському пансіоні. Був одружений двічі: перша дружина ***Євдокія Лизогуб***, друга — ***Варвара Миколаївна Рахманова*** (17.. —1846), з якою народили четверо дітей: *Єлизавету* (1821–1897) — дружину кн. Лева Вікторовича Кочубея (25) (1810–1890), *Олену* (1824–1899) — дружину Костянтина Григоровича Ребиндера (... —1886), *Катерину* (1826–1897) — дружину Григорія Павловича Галагана (1819–1888), *Василя* (1829–1878) — батька Варвари Василівни Кочубей (1869–1948). Ці представники роду проживали у с. Дубовичі, поховані в приходському храмі, на центральному цвинтарі (не зберігся) та домовій церкві у парку.

Аркадій Васильович Кочубей (19) (1790–1878) — *син Василя Васильовича (12)* і *Олени Василівни Туманської* (фото 21). *Рідний брат Василя Васильовича*

Кочубея (16). Одружений з ***кн. Софією Миколаївною В'яземською*** (1798–1834), з якою народили *Петра* (1825–1892), *Василя* (1826–1897), *Миколу* (1827–1865), *Віктора* та *Леонтія* (померли немовлятами) [111, с. 548].

Василь Васильович (30) (1829–1878) — *син Василя Васильовича (16)* та *Варвари Рахманової.* Народився в Москві 9 лютого 1829 р. У 1848 р. закінчив курс Імператорського училища правознавства, колезький секретар (1851). Був одружений двічі. Перша дружина — ***Надія Михайлівна Маркевич*** (1837–1862) донька штабс-ротмістра. Друга — ***Марія Іванівна Драгневич*** (1848–...) [111, с. 548]. З нею народили *Варвару* (1869–1948), *Леонтія* (1871–1958), *Михайла* (1875–1959), *Олену* (1873–1874). Проживав у с. Дубовичі. Його стараннями розвивались місцева промисловість, освіта, культура, примножувалось число мешканців; селу було надано статус містечка (фото 17).

Петро Аркадійович Кочубей (31) (1825–1892) (фото 22). *Син Аркадія Васильовича Кочубея (19)* та *Софії Миколаївни Вяземської. Двоюрідний брат Василя Васильовича Кочубея (30).* Одружений з ***Варварою Кушелевою-Безбородко***, з якою народили шестеро дітей: *Дем'яна* (1856-), *Аркадія* (1859-), *Олександра* (1860-), *Софію* (1860-), *Любов* (1861-) та *Василя* (1868–1940). На жаль, до повнолітнього віку дожив лише Василь (48).

Василь Петрович Кочубей (48) (1868–1940) — *син Петра Аркадійовича Кочубея (31)* та *Варвари Олександрівни Кушелевої-Безбородко* (фото 23). Закінчив Санкт-Петербурзький університет у 1890 р. Того ж року одружився зі своєю троюрідною сестрою ***Варварою Василівною Кочубей (1869–1948)***. У них народилось восьмеро дітей: *Василь (58)* (1892–1971), *Варвара* (1893–), *Катерина* (1894–1967), *Марія* (1895–1846), *Олександр* (1897–1946), *Олена* (1899–) *Микола* (1903–), *Григорій* (1905–1919).

Варвара Василівна (1869–1948), Леонтій Васильович (43) (1871–1958) (фото 33)**, Михайло Васильович (44) (1875–1950) Кочубеї** – *діти Василя Васильовича (30)* і *Марії Драгневич* росли в родовому маєтку м. Дубовичі, рано залишилися сиротами. Ця родина — останні власники маєтку Кочубеїв у м. Дубовичі. Василь Васильович Кочубей (58) був осавулом гетьмана П. П. Скоропадського [44]. В буремні події жовтневого перевороту 1917 р. через відомі історичні обставини родина емігрувала.

Як бачимо, Кочубеї відігравали помітну і вагому роль у країні. Їхніми шлюбними партнерами ставали переважно представники козацько-старшинських родів. Спостерігається той факт, що періодично гілки Кочубеїв скріплювали родинність, вступаючи в шлюб з членами своєї родини у третьому/четвертому коліні.

Рід Кочубеїв мав прямі контакти з духовенством, виступаючи ктиторами та донаторами[8] храмів і монастирів. Контакти з духовними особами існували на різних рівнях: від митрополитів до парафіяльних священиків. Активна й всебічна господарська діяльність роду сприяла встановленню комунікативних зв'язків із пред-

[8] Донатор (лат. Donator— особа, що дарує, даритель) — в церковному житті в мистецтві доби Відродження — церковна чи світська особа, що дарує. Подарунком могли бути кошти на споруду храму, на створення релігійного образу чи сам твір образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва (посуд з коштовних металів, ювелірні вироби) тощо.

ставниками міських урядів, торгівельно-ремісничою верхівкою. Дружні контакти Кочубеїв з представниками різних соціальних груп та процес формування ними власного клієнтарного кола створювали певне коло друзів, однодумців.

Маєтки, якими володіли Кочубеї, були подаровані гетьманами, отримані у спадок чи як посаг. Представники роду здобували освіту у престижних вітчизняних вузах та за кордоном. В переважній більшості мали успішну кар'єру, вели активне політичне, суспільне життя та залишили по собі певний слід в історії.

ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА С. ДУБОВИЧІ

З історії Сіверського краю: характеристика географічних, адміністративних, соціально-економічних умов. Дубовичі у XVIII ст.

У виданні Чернігівського губернського статистичного комітету за 1862 р. знаходимо певні відомості про Сіверський край. В передмові книги повідомляється, що через виключно офіційну закритість інформації, якою володіли Статистичні комітети, результати їх діяльності були незадовільними. Не дивлячись на всі спроби надати вірні, точні та вичерпні дані, які Статкомітети зобов'язані були донести до Міністерства внутрішніх справ, відомості були неживими, не уособлювали значення і важливості статистики. Робота виконувалась механічним збором місцевими адміністративними органами, що не могло дати обєктивного уявлення про стан краю чи посприяти науковому успіху. Через таку ситуацію і відповідно до потреб сучасності вимагалося оновити склад і розширити діяльність Статкомітетів на більш пожвавлене.

Зазначалось, що Статкомітети не мають бути зібранням осіб, «офіційно призначених засідати». В члени комітетів мають вступати всі бажаючі прийняти участь в діяльності, які знаннями, статусом, коштами можуть посприяти розвитку вітчизняної статистики. Таким чином, попереднє, суто офіційне значення Статистичних комітетів замінено іншим — загально-науковим, яке мало слугувати громадській думці. Добровільне усвідомлення діяльності окремими членами товариства повинно було створювати те, чого не можливо було досягти шляхом адміністративних відносин. Щоб надати більше сили і значення новому напрямку та для перевірки інформації, зібраної Статкомітетами, замало державного контролю. В цю справу, через загальне обговорення, повинна долучитись громадськість. В зв'язку з такою ситуацією і для доступності широкому загалу, Статистичним комітетам дозволено подавати інформацію до друку в Губернські відомості або Пам'ятні книги. Також коло діяльності Статкомітетів розширилося від збору числових даних до наукової обробки цієї інформації. Участь членів комітету і їх діяльність повинна охоплювати не лише сучасне життя місцевості, а мати за мету вивчення цих проявів у минулому. Також більше уваги приділалося дослідженням тих природних умов краю, які тісно пов'язані з побутом населення. Вказується, що Статкомітети шляхом ад-

міністративної ініціативи і громадського самовдосконалення, створили нові групи даних, які посприяли би повному і всебічному вивченню краю.

За ініціативою керівника губернії, Комітет виконував нові призначення, запрошуючи в члени тих осіб, які могли б надати корисне сприяння справі. Таким чином, Чернігівський Статкомітет отримав новий склад: голову, секретаря, дійсних і почесних членів. Завдяки ентузіазму і ревній діяльності нового складу, Статкомітет заявив, що за короткий термін діяльності вдалось отримати гарні результати, які надруковані у представленому виданні.

Та попередньої діяльності було нелегко позбутись. Швидкий перехід був просто немислимий. Статистичні комітети, не маючи можливості зібрати більш точні і вірні відомості за минулі періоди, вимушені були скориститись інформацією попередників, перевірка якої виявилась справою нелегкою.

Разом з тим, сподівались, що дане видання стане корисним, ознайомить читачів з досі невідомими чи маловідомими сторонами економічного розвитку губернії, надасть можливість подати офіційну статистичну інформацію на загальне обговорення та донести до громадськості мету і прагнення Комітету і, таким чином, долучити нових діячів до участі в майбутньому зборі відомостей [127, с. V–VII].

Оновленому складу Статкомітету та виконанню статистичних завдань за новими правилами вдалося досягти мети — зібрати відомості, які мають історичну та наукову цінність й заслуговують на увагу громадськості навіть через більш як 150 років з дня виходу тиражу.

У першому розділі видання надруковано пам'ятні повідомлення — список церковних свят і торжеств, заначено хресні ходи і ярмарки. Хронологічно вибудувано видатні події краю, перелік осіб, які начальствували в Чернігові у 1660–1785 рр. та перелік ієрархів, починаючи з 992 р.

Другий розділ розкриває статистичні дані про губернію. Зокрема — число мешканців за 1861 р. із зазначенням соціального стану, віросповідання, числом народжених, померлих та шлюбів. Подається перелік богослужбових будівель, церков. Також інформують про стан тваринництва, число заводів і фабрик, річкове судноплавство, доходи і витрати міст губернії за 1860 р. та кількості капіталу, яке їм належить, відомості про навчальні заклади. Описано число подій, різних нещасних випадків, злочинів і підсудних за останні п'ять років.

Є інформація і про державні доходи в губернії. А саме: а) про доходи від гербового паперу; б) від акцизних зборів з алкогольного та іншого товару; в) від виробництва цукру; г) від тютюнового виробництва; д) від податків і других зборів. Подається відношення осіб податного стану до кількості населення та про кількість купецького капіталу.

Окремим блоком описано приватні володіння: гончарний промисел в м. Шатрищах, паперова фабрику на х. Ретик (*яка в ті часи належала А.В. Кочубею*) (фото 15), каменоломні жорнового каміння біля с. Кочерги, видобуток глини для виготовлення порцеляни, вапняні заводи і каменоломні на березі р. Десна в Новгород-Сіверському повіті.

Зафіксовано статистико-історичні й етнографічні дослідження. Зокрема, про поселення Клинці (*нині Брянська обл.*); Біловезькі німецькі колонії; повітове містечко Кролевець; статистичний опис Бобровицької дачі тощо.

У третьому розділі подано історичні дослідження і повідомлення: Конотопська старовина та порівняльна таблиця цін на деякі предмети 1750–1753 рр. з цінами на такі ж предмети у 1861 р.

Четвертий розділ на двадцяти шести сторінках охоплює короткий географічний опис Чернігівської губернії.

П'ятий розділ — довідкові повідомлення, статистичні відомості по поштовому відомству Чернігівської губернії; відомості про чиновників і служителів; про будинки; поштові контори, станції та показники відстані між ними, про рух пошти і кореспонденцію, доходи і видатки. Також відомості про кількість волостей, поселень, число державних поселень губернії, про посадових осіб управління тимчасово зобов'язаними селянами Чернігівської губернії.

Шостий розділ представляє відомості про посадових осіб Чернігівської губернії станом на 1 травня 1862 р.

Видання Статистичного комітету Чернігівської губернії — історичне джерело міждисциплінарного значення. Зафіксована інформація надає можливість проводити дослідження у різних наукових галузях — історії, статистики, економіки тощо. Завдяки оновленому складу статкомітету та виконанню статистичних завдань за новими правилами, вдалося досягти мети — зібрати географічно-описові, економіко-соціальні повідомлення, статистичні відомості, а також короткі описи промислів, ведення господарств та історико-статистичні нариси, повідомлення з яких частково викладено в даній роботі.

Отже, станом на 1862 р. площа губернії становила біля 1000 квадратних миль, або 1 609 344 квадратних кілометрів. Межі її — на півночі з Могилевською, Смоленською і, частково, Орловською губерніями, на сході — з Орловською і Курською, на півдні — з Полтавською, а на заході — з Київською, Мінською і частиною Могилевської губернії.

Мешканців губернії налічувалося близько 1 400 000 душ (отже на кожну квадратну милю припадало 1 400 осіб). Населення здебільшого малороси, хоча в різних повітах мають свій окремий діалект, який може сильно відрізнятись, недивлячись на невеликі відстані розташування. Це говір від чисто українського на півдні до білоруського на півночі. В Ніжині живуть греки, в Борзненськоу повіті, та в колонії Білі-Вежі — німці, в Новозибківському, Городницькому, Стародубському і Суражському повіті є великороси, по містечках трапляються євреї і цигани. Домішок слів і наголосів цих народів суттєво впливає на діалект певного регіону і маленького поселення. Крім євреїв — всі християни, колоністи — лютерани, є також римо-католики.

Клімат в губернії майже скрізь помірний, хоча на півночі суворіший. А це впливає на прихід зими і весни, де починається зима на місяць раніше, і закінчується на місяць пізніше. Санна дорога буває до кінця березня. Завірюхи часті. Захворювання та епідемії в губернії не спостерігаються.

Майже вся Чернігівська губернія **становить рівнину**, лише в північний частинах кілька височин. З боліт найвідоміше Замглай в Городницькому повіті. Ґрунти умовно розділяють губернію на дві половини, північну, де переважають піщані ґрунти чи частково глиняні, і південну, яку складають здебільшого чорноземи з глиною і піском. Під засів використовують 2/3 площі земель.

Озера тут чудові, вони межують з ріками. Всі вони мають свої назви і наповнені рибою. Дніпро межує з губернією з західної сторони. А найбільшою на цій території вважається Десна, яка протікає, починаючи з Брянського повіту Орловської губернії, через Новгород-Сіверський, Кролевецький, Сосницький, Чернігівський і Остерський повіти, і майже біля Києві впадає в Дніпро. Десна судноплавна майже на 800 верст. По ній ходять плоти, пароплави, і дрібні судна, на яких справляються продукти північної частини губернії, і продукти виробництв з Києва. В Десну впадають Судость, Убедь, Снов, Івот, Шостка, Сейм, Борзенка, Остер.

Щодо **природних багатств**, то в Глухівському повіті знайдено багаті родовища глини для порцеляни, що відображається в промислах; в Новгород-Сіверському — виробляють крейду, гіпс, жорновий і вапняний камінь; в багатьох інших повітах добувають торф хорошої якості; зрідка зустрічається залізна руда.

Рослинний світ багатющий і різноманітний — луки багаті різнотрав'ям. Хороші врожаї злаків усіх видів, серед яких переважають жито і овес, ячмінь і гречка; в степових місцевостях південної частини губернії переважає просо, пшеницю озиму і ярову висівають в помірній кількості.

Ліс складає основне багатство губернії. Він тут скрізь — в північних повітах, які межують з Дніпром вздовж берегів Десни. Лише на півдні губернії ліси рідшають — ялина, сосна, липа і береза, дуб, ясен, клен, до півдня ближче тополі і граби; пірамідальні тополі і акації зустрічаються переважно в південній частині.

В Ніжинському, Борзнянському, Конотопському, Сосницькому повітах займаються **вирощуванням** тютюну, в північних повітах — коноплі. Цукрові буряки висівають в Глухівському, Кролевецькому, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Чернігівському, Борзненському повітах. Переробка льону — доволі поширений промисел в північних і південних повітах. В степовій зоні південної частини губернії на баштанах ростуть кавуни, дині, гарбузи; городина різноманітна і щедро родить; серед садових дерев переважають яблука, груші, сливи, вишні, в південних повітах — виноград.

Серед домашніх **тварин** розводять тонкорунних овець, велику рогату худобу і коней. В селянських господарства на півночі ці тварини дрібнішої породи, ніж в південних повітах. Царство диких тварин різноманітне і багате, це: білки, дикі кози, кабани, лосі, ведмеді, борсуки, зрідка є рисі, куниці, вовки, лисиці, зайці лісові і польові; в ріках видри. Пташиний світ складають дрохви, тетері, рябчики, лелеки, перепели і куропатки, дикі гуси і качки, журавлі і чаплі на болотах, велика різноманітність хижих птиць і сови. Із плазунів — вужі і змії, переважно в болотистих місцевостях. З комах — в основному іспанські мухи, бджоли, джмелі. В 1860 р. з'явилась саранча, гусінь якої знищує посіви і городину у великій кількості в південних районах.

З **освітніх закладів** в губернії є 1 ліцей, 3 гімназії, 16 повітових училищ, 21 парафіяльне училище, духовна семінарія з 3-ма повітовими училищами, 63 сільських училища підвідомчих міністерству; останнім часом за розпорядженням єпархіального начальства *(Філарета Гумилевського)* при кожній церкві відкривають парафіяльну школу, при гімназіях функціонують недільні школи для хлопців; при повітових училищах Городницькому, Стародубському, Суражському і Кролевецькому функціонують пообідні школи для дівчаток. В Чернігові є особливе жіноче парафіяльне училище, відкрите новим архієреєм. В різних містечках губернії функціонують 6 приватних жіночих пансіонів, деякі з них прирівняні до гімназії, 4 казенні першорозрядні єврейські училища в Чернігові, Стародубі, Ніжині, Новгород-Сіверську.

Серед **промислів** переважає хліборобство, яке ведеться без удосконалення, окрім деяких маєткових господарств. Винокуріння тісно пов'язане з землеробством, адже жито перекурюють на вино. На півночі здебільшого вирощують гречку, з якої виготовляють різні продукти: борошно, олію. З конопель виготовляють олію, волокно і пеньку (конопляні мотузки різного діаметра). Такі міста, як Сураж, Мглин і Стародуб ведуть торгівлю цими продуктами з Ригою. Північні повіти виготовляють дерев'яний посуд. Новозибківський та прилеглі повіти займаються розведення худоби і збувають м'ясопродукти в Москву, Петербург, Ригу; виробляють дуже смачну солонину; також туди доставляють овече сало і шкіру. Окрім того, в Новозибківському повіті виготовляють вози, сани, прості екіпажі.

Бджільництво дуже поширене в губернії. Рибальством займаються в повітах, через які течуть ріки і в яких є озера.

В лісовій місцевості відсаджують дьоготь і смолу; вичиняють шкіру і займаються линництвом. Козаки і малоземельні селяни чумакують, їдуть на заробітки на Дон, займаються перевозом на волах.

Найбільш промислові міста — Глухів, Новгород-Сіверськ, Ніжин, Стародуб, Новозибків; в слобідках, які населені вихідцями з Росії — Клинці (Суражського повіту), Почеп (Мглинського повіту). В Глухівському повіті чудовий порцеляновий завод пана Міклашевського та суконна фабрика в Стародубському повіті; інша суконна фабрика купця Ісаєва в колонії Мезиричі, поблизу Клинців, кілька суконних і панчішних фабрик біля Клинців, серед яких славиться фабрика купців Кубаревих; цукровий завод п. Тарнавського в Борзнянському повіті, цукровий і сталеварний князя Долгорукова в Кролевецькому повіті. Всього цукрових заводів налічується 69, винокуренних — 337, серед них — 16 заводів для виготовлення горілки і хлібного вина, 10 — які виготовляють горілку з відходів цукрового виробництва. У м. Шостці — казенний пороховий завод.

Оптова торгівля ведеться злаками, пенькою, солониною, тютюном, вином і цукром, крім того значна торгівля відбувається в містах і містечках на ярмарках. Найбільша — Хрестовоздвиженська в Кролевці, де обороти сягають суми до 3 000 000 руб.. Ніжинська Покровська славиться розпродажем великої рогатої худоби і коней, Глухів торгує хлібом.

Прирічкові міста торгують дровами і будівельним лісом, який доставляють Десною, Дніпром у Херсон і Миколаїв [127].

Щодо **адміністративного поділу**, зазначено, що в 1773 р. територія Чернігівської губернії складала частину Малоросійської губернії і мала 9 полків.

З 1782 р. їх було перетворено на намісництва і створено повіти: Чернігівський, Городницький, Березнинський, Борзнянський, Роменський, Глинський, Гадячський, Зеньковський, Лохвицький, Прилуцький, Ніжинський. В 1796 р. знову перейменовано з намісництва в Малоросійську Чернігівську губернію; деякі повіти відійшли у відтворену Полтавську губернію, а деякі приєднали. З того часу Чернігівська губернія складалась з 15 повітів: Чернігівський, Городницький, Новозибківський, Суражський, Мглинський, Стародубський, Новгород-Сіверський, Глухівський, Кролевецкьий, Сосницький, Конотопський, Борзненський, Ніжинський, Козелецький, Остерський. Головне управління Чернігівської і Полтавської губерній належало Малоросійським генерал-губернаторам, які потім керували і Харківською губернією. Та з 1856 р. генерал-губернаторство скасовано. І в зазначений час Чернігівська губернія має громадянського губернатора. Духовний управляючий — архієпископ єпархії.

За даними, станом на 1862 р. в **Глухові** налічувалось 10 008 мешканців. Місто стоїть на р. Есмань, яка через р. Клевань впадає в р. Сейм. До відкриття намісництва там знаходилась Малоросійська Колегія, Генеральний Суд з трибуналом, а після знищення Батурина, тут жили Малоросійські гетьмани. Тепер це найкрасивіше і найлюдніше промислове місто. Збереглись ще залишки древнього валу і древні міські ворота. В місті — 11 церков, з яких 10 — кам'яні. Протягом року відбувається 4 ярмарки, місто торгує хлібом. Серед освітніх закладів — повітове і парафіяльне училище, недільна школа, приватний жіночий пансіонат і бібліотека повітового училища, відкрита для мешканців міста. Також в місті за сприяння родини Терещенків відкрито лікарню. Функціонує 2 єврейські молитовні школи.

Серед казенних виробництв в повіті — Шосткинський пороховий завод на р. Шостка; в с. Полошки, що за 6 верст, добувають порцелянову глину; промислове містечко Вороніж; у с. Сваркове поміщик Маркович, а у с. Волокитине п. Міклашевський утримують парафіяльні училища; в с. Волокитине порцеляновий завод п. Міклашевського, там же є Покровська церква, де іконостас зроблений з порцеляни.

Кролевець налічує 7 209 мешканців. Досить розлоге місто, недавно там збудовано дерев'яний гостинний двір, який переповнений під час Хрестовоздвиженського ярмарку. Окрім основного, тут організовують ще 2 міські ярмарки. Повітове училище і жіноча пообідня школа, в училищі загальнодоступна бібліотека. В Кролевці 6 церков, лікарня, 1 молитовний дім, єврейська школа, 3 миловарних заводи.

В повіті знаходиться м. Короп, який славиться винокурінням, відгодівлею свиней і торгівлею солониною. В ньому 7 церков, приватний жіночий пансіонат, лікарня і 1 єврейська молитовна школа, а також Рихловський Миколаївський монастир. У с. Вишеньки є цукровий і чавунно-ливарний заводи. Паперова фабрика А. В. Кочубея знаходиться на х. Ретик [127, с. 363].

Отож бачимо, що статистичні дані, зібрані у 1862 р., дають достатньо розлогу картину про стані губернії. Справа, яку заклали Статистичні комітети, виявилась корисною та цікавою.

Село **Дубовичі** Глухівського повіту розташоване за 23 км від м. Глухів та за 18 км від м. Кролевець. Свою назву дістало, ймовірніше за все, через природні багатства — ліс, який оточує село з чотирьох боків. Перші згадки про село Дубовичі у праці В.Г. Гурби датуються XVI ст. [47, с. 17]. Місцеві легенди ж говорять про існування в селі дерев'яної фортеці ще за часів Київської Русі, яка повинна була захищати південно-східний рубіж держави. Є місцевість за селом, яка до цієї пори носить назву Кріпості [47, с. 18] В 70-ті роки XX ст., під час меліоративних робіт там траплялись знахідки періоду X ст.

В с. Дубовичі мали свої маєтки Олекса і Семен Дівовичі. У 1783 р. Олекса — полковий суддя, після закінчення Києво-Могилянської академії став канцеляристом Генеральної військової канцелярії (1756–1762), з 1763 р. — сотник почепівський. Був близький до кола інтелектуалів, що сповідували ідеї автономізму, так званого Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, з членами якого мав особисті й родинні зв'язки. О.Д. Дівович цікавився історією, зробив рукописну копію «Описание о Малой Росии» канцеляриста Г. Покаса (1751) з деякими власними доповненнями, для користування не лише собі, а й усіх, хто цікавиться історією краю.

Семен Дівович теж закінчив Києво-Могилянську Академію по класу риторики; письменник, перекладач. З 1754 р. навчався в Санкт-Петербурзькому університеті. Мав конфлікт з М. Ломоносовим, який неприязно ставився до українців. Через це С.Д. Дівовича і О. Лобисевича було виключено з університету. За них заступився гетьман К. Розумовський, та хлопці не захотіли повернутись на навчання і поїхали до Глухова, де у лютому 1761 р. Семена призначено перекладачем при Генеральній військовій канцелярії. Тут він створює віршований твір «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762), патріотичного, на нашу думку спрямування, в якому викладає героїчні дії козацтва ще з часів 1516 р. У 1763 р. С.Д. Дівовича призначено архіваріусом Малоросійського генерального архіву, та незабаром він помер [76, с. 182].

Історико-статистичні описи Чернігівської єпархії повідомляють нам, що число парафіян Архангельської приходської церкви в с. Дубовичі на 1750 р. становило 589 чоловіків і 580 жінок, у 1770–654 чоловіки і 644 жінок, у 1790 р. — 782 чоловіки і 768 жінок, у 1810 р. 1012 чоловіків і 1018 жінок, у 1830 р. 1065 чоловіків і 1086 жінок. На середину XIX ст. цифра досягла 1118 осіб чоловічої статі і 1120 жінок, в 1860 р. — 1272 чоловіків і 1269 жінок.

За громадянською відомістю 1736 р. в с. Дубовичі проживало родин: 41 козаків, 80 посполитих; у 1848 р. — 60 виборних козаків; у 1764 р. 102 виборних козаків і 355 підпомічників [72, с. 310; 168, с. 695].

Дубовичі розташовані в перехідній лісостеповій зон, що зумовлює розвиток сільського господарства, зокрема, рільництва, лісівництва. Ґрунтовий покрив сіроп іщаний, зі смугами чорнозему. Клімат помірно-континентальний, сприятливий для вирощування широкого спектру злакових, городини, садовини. Багатий рослинний і тваринний світ, водні ресурси представлені р. Ретик, яка протікає через усе село та створює мальовничу красу, сприяли розвитку риболовлі, дрібного скотарства, вівчарства. З часом в розливах ріки в центрі села створено два ставки площею 49,3 та 8,1 га [47, с. 7].

Місцеві жителі займались переважно лісовими і лісохімічними промислами — збиранням ягід, грибів, горіхів, жолудів, лікарських рослин, заготівлею лика, бересту, лози, дубової та вербової кори, яка використовувалась у ремісництві; виготовляли дьоготь[9]. Найбільш поширеним промислом була лісозаготівля. Одним з найдавніших допоміжних занять було вуглярство — деревне вугілля широко використовувалось як паливо в рудному виробництві, ковальстві, ливарництві, виробництві поташу[10]. Рудний промисел грунтувався на видобування та оброблені болотяних і дернових руд. Рудні — невеликі залізоробні заводики. Дотепер одна з місцевостей має назву Рудка. Власниками рудень були дрібні підприємці, козаки, козацька старшина.

З другої половини XVII ст. тут розвиваються виробництва селітри, дьогтю, поташу. Для виробництва останнього використовували золу різних порід, запаси якої були чималі у Дубовичах. Гутництво розвивалось за 7 верст у слободі Грузька.

За адміністративно-територіальним поділом у 1801 р. Дубовичі входили до складу Глухівського повіту Малоросійської губернії. В 1799–1800 рр. там налічувалось 772 платники чоловічої статі [47, с. 152]. Економічний розвиток села у першій половині XIX ст. визначався фабрично-заводською промисловістю. Тут діяли цукровий, винокурний, костопальний[11] завод та паперова фабрика. У 1839 р. на околиці с. Дубовичі, поряд з винокурним та костопальним заводами, В. В. Кочубей (30) збудував цукровий вогневий завод. Для цього було все необхідне — робоча сила, ліс, земля, сировина тощо [175, с. 121].

За даними історичних джерел, мешканці Глухівського та низки інших повітів Чернігівскої губернії вважалися багатими [83, с. 276]. Ще до початку аграрної реформи у 1854 р. Дубовичі було людне містечко [136, с. 343].У 1857 р. там мешкало 2367 осіб [142, с. 137], у 1861–2290 осіб [47, с. 156].

В селі функціонувала парафіяльна школа. У 1853 р. було відкрито училище, де навчалось 19 учнів. При церковній парафіяльній школі у 1861 р. було 2 наставники, учнів чоловічої статі — 32, жіночої — 6 [165, с. 173]. Дячком в церкві був Петро Шеремеревич, якого потім рукоположили в диякони [163, с. 26]. Старостою церкви в м. Дубовичі у 1863 р. був губернський секретар Неровня [166, с. 208]. Дана інформація свідчить про значущість містечка та уподобання місцевості для поселення і придбання там землі під дачі серед адміністративної губернської верхівки. Церковний хор приходського храму в честь Різдва Пресвятої Богродиці м. Дубовичі славився в повіті, неодноразово виступав у Глухові на архієрейських зібраннях.

У 1878 р. було відкрито ще й земську школу. Першим завідувачем якої став Федір Іванович Пушенко (1860–1911) — син фельдшера, що належав до інтелігентів-різночинців. Він закінчив Глухівський педагогічний інститут. Справу батька-вчителя продовжила донька — Катерина Федорівна Пушенко (1901–1956).

---

[9] Дьоготь – темна смолиста рідина, яку отримують шляхом сухої перегонки дерева (в основному, з берези).

[10] Поташ – в сільському господарстві це найменування охоплює всі солі калію, що йдуть на виготовлення добрив, але в основному хлорид калію (KCl) з невеликою домішкою сульфату калію (K_2SO_4).

[11] Костопальня – спеціальна будівля або приміщення в цукроварні, де спалювали кістки для очищання цукру.

З огляду на вищеописане, ландшафт і природні багатства Сіверщини сприяли виникненню промислів, низки малих підприємств, ремесел, що в свою чергу вплинуло на економіний і соціальний стан губернії. Зокрема, природна краса, клімат села Дубовичі приваблювали землевласників — там купують землі і розвивають індустрію, і сільське господарство адміністративна верхівка, духовенство. В свою чергу, наявність мануфактур та земель призводіть до залучення більшої кількості робочої сили, і, як ланцюгова реакція — це сприяє зростанню показника населення.

Після відміни кріпацтва господарство Кочубеїв у Дубовичах набуло змін. Проведення аграрної реформи у другій половині XIX ст. дозволило перейти на інший щабель соціально економічного розвитку. На маєткових землях вирощували злаки, коноплі, льон, цукрові буряки.

Населення губернії складають не лише українці, а й представники інших національностей. Культурно-релігійне життя Чернігівської губернії включало наявність римо-католицької церкви, іудаїзму, що знайшло відображення в освіті, культурі, архітектурі, вплинуло на економіку. Разом з низкою парафіяльних шкіл, училищ, семінарій, відкриваються єврейські молитовні будинки та школи. Це урізноманітнює побут і суспільне життя. Наявність промислів, надлишок виробництва сприяють появі торгівельного процесу — постійних провінціальних ярмарків, які з часом виростають в регіональні і міжнародні. Традиція Кролевецького Хрестовоздвиженського ярмарку збереглась донині як захід міжнародного рівня.

Початок XX ст. вніс корективи в розмірене й спокійне життя містечка Дубовичі. **Революція 1905 р.** ускладнила соціально-економічне становище, спричинила напругу і загострення революційних настроїв (фото 49). У часи **Столипінської реформи 1906 р.** деякі родини отримали право на індивідуальне господарювання і виділились в окремі хутори. Інші — переселились до Сибіру [47, с. 72]. Через історичні обставини згодом частина з них повернулась на рідні землі і проживає тут дотепер. Серед таких — дослідник історії с. Дубовичі Л.Г. Проценко — нащадок останнього церковного казначея, син Ганни Романівни Проценко (батьки якої були учасниками подій земельної реформи).

При подальшому аналізі джерел розкривається картина життя містечка в перше двадцятиліття XX ст. **Перша світова війна** була продовженням змін, які порушували спокій мешканців. Воєнні дії на території села не проходили, та близько 150 чоловік було відправлено на фронт, селянські господарства почали занепадати — знизились врожаї жита і гречки. Згодом війна перейшла у новий виток — жовтневий переворот 1917 р та громадянську війну 1918 рр. Протистояння між більшовицьким урядом і Центральною радою Української Народної Республіки (УНР), які виникли на початку 1918 р., призвели до введення німецьких військ на територію м. Дубовичі. Революційно-військова обстановка тривала аж до серпня 1918 р. [47, с. 73].

З'ясовано, що зміни політичного устрою вплинули на культурно-релігійне життя містечка — відбулись спроби переходу парафії з російської в автокефальну. Швидше за все, сприяли цьому Кочубеї. Адже на той час представ-

ники родини належали до кола друзів гетьмана П. Скоропадського, були членами уряду УНР.

Окрім архівних документів про автокефальну церкву м. Дубовичі, в шкільному музеї зберігається фотографічне джерело, де зафіксовано парафіяльний хор дубовицької церкви і духовенство (фото 50). Ймовірно, священик в центрі — кандидат богослов'я, автор багаточисельних проповідей та історичних праць про Українську церву, відомий церковний реформатор о. Василій Липківський. Ще в буремні часи революції 1905 р., його, як українофіла і ліберала усунули від викладацької роботи в Київській церковно-вчительській школі, де готували кадри для церковно-парафіяльних шкіл [35; 114]. Думки В. Липківського щодо несумісної «пропасті, яка створена між зовнішньою величчю і внутрішнім нікчемством церкви російської, яка тримається державно-поліцейським надзором» *(актуальні зараз як і тоді)* [35], спричинили нагляд поліції за ним аж до жовтня 1917 р.

О. Василія обирають головою на з'їзді духовенства в Києві 1905 р., де головним питанням було висунуто вимогу про запровадження української мови в церковне богослужіння та викладання в духовних школах. У листопаді 1917 р. було організовано Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), яка мала очолити церковно-громадський рух і вести підготовку до Всеукраїнського собору, завданням якого була докорінна реформа української церкви і досягнення її реальної незалежності від Москви. Собор відкладався і саботувався в силу зміни влади. Уряд гетьмана П. Скоропадського та лідери Директорії УНР проголошували у своїх документах нагальну необхідність створення Української автокефальної православної церкви [149]. Ймовірно, на запрошення останніх власників маєтку Кочубеїв, о. Василь Липківський і відвідав м. Дубовичі, а парафія виявила бажання прийняти автокефалію.

Характер господарювання у маєтках Кочубеїв, засади виховання, благочинства, суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність представників роду на українських територіях

І в історичні роки лихоліть, і в роки процвітання дбали Кочубеї про добробут людей та розквіт краю, де проживали — зводили церкви, відкривали школи, розвивали дрібну мануфактуру. Господарська діяльність в маєтках Кочубеїв на Сіверщині, розташованих в лісостеповій зоні, мала найсприятливіші умови для землеробства. Господарі займались гуральництвом (винокуріння) і гутництвом (виготовлення скла). Першу власну гуту В.Л. Кочубей заклав у 1694 р. Товарний характер носило й селітроваріння.

Підтвердження таланту господарника у **Василя Леонтійовича Кочубея (3)** знаходимо в документах, згідно яких Василь Леонтійович отримує гетьманський

універсал на с. Рудяків Переяславського полку 18 липня 1689 р., а 26 березня 1689 р. купує в архієпископа Чернігівського Івана Максимовича млин Яциків на р. Реті поблизу с. Бистрика [111, с. 525]. Також гетьман підтвердив генеральному писарю Кочубею, придбане ним «плотинное займище на р. Ретик під. Дубовичами» [126, с. 8]. Невдовзі Кочубеєм було куплено млин в козака Мельника із с. Дубовичі. Зазначено, що млин був дуже хороший, але проданий Кочубею дешево — за «червонних золотих 60» [111, с. 525–526], через благодіяння і подаяння, які родина давала на Церкву

Про доброчинність, пожертви на церкву та благодіяння родини існують документальні докази. Так, в Євангелії 1697 р., подарованій родиною Кочубеїв для Архангельського храму с. Дубовичі, записано: «сію книгу Нового Заповіту спасительних благовістей Ісуса Христа Бога нашого... надаю в церкву св. архистратига Михаїла с. Дубовичі... р. Божий Василій Кочубей, суддя війська його царської величності Запорозького єнеральний з женою моєю Любою Федорівною, для відпущення багатьох своїх гріхів і для спасіння нашого і дітей наших, їх же імена Сердцезнавець відає, року 1705 апр. 16» [126, с. 5]. Також в храмі були інші подарунки родині. Чаша з написом: «сей келих надано от його ц.в. єнерального судді Василія Кочубея до церкви Архистратига Михаїла у село Дубовичі», та дискос срібний з написом: «Надал до церкви архистратига Михаїла у село Дубовичи. В. Л. К. року 1704». Ці написи свідчать про свідомість християнина, сприйняття заповідей Божих та проживання за високими моральними принципами. Як висловлювався древньоримський філософ Цицерон, для того щоб бути свобідним, потрібно бути рабом закону. Моральні закони родина Кочубеїв карбувала в своїх душах.

Онук вихрещеного татарина, виховував своїх дітей в християнському благочесті. Беззаперечно, що в навколишньому середовищі побутували і брехня, і насильство, та батьки (В. Л. і Л. Ф.) розвивали в дітях моральні засади, навчали допомагати тому, хто знаходиться у гіршому стані, що духовність повинна утримувати на бурхливих хвилях життя, допомагати залишатися нормальною людиною. Йдеться не про формальне релігійне виховання, а про критичний підхід до власних вчинків, які допомагають сформувати порядність, інтелігентність, високоморальний рівень, що спрацьовують у складних життєвих обставинах, попри страх і небезпеку. Василь Леонтійович так жив і зложив голову за вірність своїм переконанням.

З року в рік, по можливості і при нагоді, обростала родина володіннями. Це були і Гути на р. Знобівці Новгород-Сіверського повіту (1705) [111, с. 527], ліси і поля біля сіл Чернацького, Зноби, Голубівки, млини на р. Сейм Кролевецького повіту (1706). Гетьман жалував їм землі, підтримував покупки і видавав на них універсали, адже «пан писар — людина вельми працьовита і з молодих літ в уряді царському служить» [111, с. 528].

Після страти Василя Леонтійовича маєтки були відібрано, родину репресовано, та невдовзі — повернуті **Любові Федорівні** Кочубей і дітям. Слід зазначити, що вдова була особистістю непересічною. Після смерті чоловіка взяла управління маєтком у свої руки, примножуючи володіння, створюючи затишок і захища-

ючи не лише родину, а й підпорядкованих їй селян. В архівах знайдено листи Л. Ф. Кочубей гетьману І. І. Скоропадському з проханням звільнити від постою війська московського її села і людей Кролевецької сотні Ніжинського полку, скарги на військову дружину та інших осіб. «Не радостним вашу вельможность письмом турбовати, но приневоляе мене до того нестерпна обида, мне и людям моим деючаяся; вже недель четири когда постановлено в сельци моем Дубовичах людей великоросийских рот пять, человека пятсот на стоянце, где нетилка в мужиков, но и в казаков, во всякой хате стоят человека по пять, по шесть, а в найубогшого человека по три и всяк господар, хоча и своей семьи не мает чим кормити, а их мусить, и далей уже не маючи оних чим годувати, мусит и хату оставляти, а себе и детям своим прикормлення де инде искати, бо нечего надеятся: пашня озима морозом побита, а яренние нинешнего времени дощевою непрестанною непогодою на поли погнили, проте не меншая деется людям беда, а до того шлях через тее село на Чернигов и на иние местца, и никогда люде от подвод не свободни, зачим прошу покорне вельможности вашей о милости все на тих людей моих Дубовицких призрение; там же поблизу того мого сельца великия села идут: Чертории, Землянка и иние, а ни единого человека не постановлялось, только вижу мене в тим Господь Бог отступился, же и единого фильварка свободного не маю (чому тии ж люди великоросийски удивляются), жито в Бистрицком дворе через все лето станция отправлялась, первостоять его мил: енерал Вестов з немалим числом людей, потом его мил: комисар, в Бахмуцком дворе господин Маер и в Тиннице также, тут в Ярославце два полки через полтори недели, трак ствой управляючи, станцию шли и всюди не менше шкоди и кривди починили, о чем я писала и до вашей вельможности, просячи милости панской прошу, чтоби тих людей з того сельца моего соблаговолили повелити спровадити, якой милости панской вашей вельможности надежна будучи, оной же себе навсегда вручаю и зостаю. Вашей вельможности милостивой моего добродетеля всех благ желаю и нижайшая слуга. Василиева Кочубеева» [21] (фото 13).

З невідомих причин Любов Федорівна для облаштування маєтку вподобала не село, а хутір Ретик, поселилась там з молодшим сином Федором і прожила в цій місцевості до самої смерті. Близько 1710 р. побудувала тут церкву Успіння Божої Матері.

За переказами та документальними джерелами, ця незвичайна жінка була одночасно добра і сувора, справедлива і вимоглива, жорстока з непокірними. У випадку, коли її приватні інтереси порушувались за тих чи інших причин, самосуд переходив межі, сягаючи того ступеня, що «пані стара по шляхах чинила розбій» [126, с. 10].

Вона зуміла дати дітям гарне виховання, якісну освіту, привила любов до справи, якою займаєшся, повагу до пам'яті батька, діда — адже була свідком вчинків, очима і серцем її улюбленого Василя Леонтійовича. Її настанови передавали з покоління в покоління. Її слова і справи оживали в нащадках і не тільки. Дотепер на х. Ретик височить кочубеївська тополя, а під нею б'є джерело з крижаною водою, на місці якого мешканці облаштували криницю. Вони є живими свідками тієї епохи (фото 14).

Любов Федорівна вміло вела господарство, навчала цьому дітей, передавала маєтки у спадок. У власність сина **Василя Васильовича Кочубея (4)** (1660–1743) в с. Дубовичі передано 94 двори, 86 — у с. Ярославець, та ще 59 дворів підсусідків. 14 червня 1716 р. отримав з братом універсал на володіння маєтком Івана Іскри — с. Іванчинці, Івашівку, Грабинівку, слобідку Іскрівку, хутір Трибовський. Василь Васильович примножував володіння і господарював на славу.

Він був одружений двічі. Першою дружиною була ***Анастасія*** Данилівна Апостол — донька гетьмана. Другою — (Марфа Іванівна Янович) ***Марія***, сестра глухівського отамана Івана ***Яновича***. Їх діти — *Іван, Семен, Василь, Павло, Петро, Олена, Марфа, Анастасія, Анна, Уляна.*

Коли Василь Васильович тяжко захворів, склав заповіт про пожертвування 5 000 крб. «на монастирі, убогі церкви і самих убогих людей, які через своє нещастя не можуть з боргів своїх себе викупити» [111, с. 530], 1000 крб. на реставрацію церкви в полтавському монастирі, 500 крб. на ремонт церкви Трьох Святителів при Софійському соборі, яка була побудована його батьком Василем Леонтійовичем Кочубеєм [111, с. 530].

Василь Васильович Кочубей (8) (1728–1791) служив бунчуковим товаришем, підкоморним Глухівського повіту, маршалком дворянства (1772–1779). Надвірний радник Новгород-Сіверського намісництва (1782–1783), колезький радник (1786), статський радник (1790). Одружився з ***Марфою Дем'янівною Каніевсько-Оболонською*** (1736–1815) і народили двох дітей — *Василя* (1750–1800) та *Єлизавету* (1744–1800) [111, с. 536]. У спадок від батька отримав с. Ярославець з пасіками, млином; с. Дубовичі зі ставком, млином, винним та костопальним заводами, млином на хуторі Ретик. За ним в с. Дубовичі числилось 102 двори, 6 дворів підсусідків, на х. Ретик — 14 дворів.

У 1777 р. на місці старої дерев'яної церкви в с. Дубовичі його сприяннями зведено кам'яну церкву: «за владельца того села, подкоморного повета Глуховского Василия Васильевича Кочубея и жены Марфы Дем'яновны и детей их Майора Василия Кочубея и дочери Елизаветы Кочубеевой заложена церковь Рождества Пресвятыя Богородицы» [126, с. 2] з такою ж кам'яною огорожою та «отдельно стоящей колокольней» [20, арк. 2].

Представників родини Кочубей ховали на церковному подвір'ї, у самому приміщенні церкви як будівників храму та благодійників. З лівої сторони паперті цієї приходської церкви поховано В. В. Кочубея (1728–1791), з правої сторони — В. В. Кочубея (1750–1800) [126, с. 2]. Трошки подалі поховано Елизавету Маркевич (в дівоцтві Кочубей) (1744–1800) [58]. Там же поховані Семен Васильович Кочубей (1756–1779) і внучка Єлизавети Маркевич — Єлизавета Михайлівна Скоропадська (1800–1823).

Семен Васильович Кочубей (7) (1725–1779) — *син Василя Васильовича (4)* та *Марфи Іванівни (Марії) Янович, рідний брат Василя Васильовича (8).* Хоч і не був спадкоємцем с. Дубовичі, та він багато зробив для розвитку села [5]. Бунчуковий товариш (1743), Ніжинський полковник (1746), генеральний обозний за правління гетьмана Кирила Розумовського (1751), генерал-майор (1764), кава-

лер св. Анни (1771), член Малоросійської Колегії (1771–1779), таємний радник (1775–1779).

Семен Кочубей — онук генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Батько його — полтавський полковник Василь Васильович Кочубей (1660–1743 рр.), мати — донька гетьмана Анастасія Данилівна Апостол. Відомості про освіту не знайдені, хоча, за свідченнями правнука А. Кочубея (1790–1878 рр.), існує припущення, що Семен виховувався у «чужих краях, служив на військовій службі» [84, с. 465]. Політичну кар'єру почав з отримання титулу бунчукового товариша в 1743 р. Мав безпосередні зв'язки з родиною Розумовських, які беруть початок історії з середини 40-х років XVIII ст.

Варто зазначити, що Розумовські не мали в Гетьманщині родичів у вищих колах, і ймовірно шукали вигідних зв'язків і контактів у середовищі старшини. Семен Кочубей одружується з ***Ксенією Герасимівною Демешко*** — двоюрідною сестрою Кирила та Олексія Розумовських. Весілля відбулося 14 січня 1746 р. в будинку графа О. Г. Розумовського. На весілля була запрошена імператриця Єлизавета Петрівна, яка подарувала нареченим обручки [49, с. 264].

Отже, С. Кочубей окрім батька-полковника, двох відомих дідів — реабілітованого російською владою генерального суддю В. Кочубея та гетьмана Д. Апостола — став родичем гетьмана К. Розумовського та брав активну безпосередню участь у досягненні Кирилом цієї посади [42, с. 51].

У 1745 р. до Москви повернувся з-за кордону Кирило Розумовський. В Олексія Розумовського на цей час визрів план возвести брата на політичний олімп [131, с. 45]. У 1746 р. в колах генеральної старшини готується клопотання до царського уряду про відновлення гетьманства в Україні. Питання вирішувалось півтора року [131, с. 37]. 18 січня 1749 р. С. Кочубей приїздив до Москви, був на прийомі імператриці, і додавав своє особисте прохання щодо обрання Кирила Розумовського гетьманом [49, с. 400].

16 жовтня 1749 р. царським указом до Глухова було відряджено спеціального царського представника графа І. С. Гендрикова організувати вибори нового гетьмана України [131, с. 37]. І вже 22 лютого 1750 р. К. Розумовського було обрано очільником війська Запорозького, а 5 червня 1750 р. — офіційно затверджено. В березні 1750 р. Семена Кочубея було делеговано з подякою до Петербургу [111, с. 532]. Цю подію також описує Я. Маркович [106, с. 282].

Ніжинський полк мав провідне значення у житті країни. В його територію входили міста Батурин та Глухів, які з 1708 р. були столицями Гетьманщини та гетьманськими резиденціями. Зважаючи на особистісні якості — освіченість, обізнаність та дипломатичність полковника С. Кочубея, його було призначено керівником Генеральної військової канцелярії. С. В. Кочубею доводилося вирішувати різноманітні питання державного управління, серед яких були проблемні відносини з Кримським ханством [16, арк. 1 а–2]. Доволі часто за відсутності гетьмана він виконував повноваження наказного правителя, а також супроводжував гетьмана за кордон.

15 жовтня 1751 р. ніжинського полковника було призначено генеральним обозним «за Ево добропорядочную службу, и занятія також де службы, и особли-

вою верность Предковъ Его к нашему Государю Родителю» [15, арк. 1 зв.]. З 1728–1749 рр. цю посаду обіймав Яків Юхимович Лизогуб [120, с. 25].

На посаді полковника ніжинського С. В. Кочубей вніс низку змін, які мали консолідувати військо та додати економічної стабільності державі: здійснює спробу централізації артилерійського відомства (1751) [10, арк. 99–99 зв.], підготувавши на це ордер 21 листопада 1751 р., який поклав початок централізації управління та фінансування генеральної та полкових артилерій, зумовлюючи злиття їх в одне відомство.

Високий статус генерального обозного підкріплювався контролем ресурсів — маєтностей, зборів, рухомого майна та ін., за рахунок яких утримувалася артилерія. Семен Васильович відав прибутками полкових артилерій, в тому числі із шинкування (збір податку з шинків). Перебування в уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службову кар'єру козацького старшини [45, с. 79].

24 листопада 1752 р. гетьман К. Розумовський, генеральний обозний С. Кочубей, генеральний писар А. Безбородко та інші, виїхали до царського двору в Москву [106, с. 311]. С. Кочубей був супроводжувачем похідної Генеральної військової канцелярії, яка виконувала функції українського уряду [131, с. 59].

Виконуючи обов'язки генерального обозного, С. Кочубей висував на керівні посади достойних претендентів з козацького військового осередку та часто протегував їх. Так, 1 грудня 1755 р. він особисто звертається до гетьмана з проханням призначити значковим товаришем козака Гутиру і при цьому зарахувати його під відомство Генеральної військової артилерії на місце померлого Я. Жученка. Сприяннями С. Кочубея гарматному хорунжому П. Юркевичу було відвічі підвищено оклад, а в 1758 р. переведено на посаду канцеляриста генеральної артилерії Н. Янковського до Генеральної військової канцелярії з підвищенням у чині [144, с. 43]. С. Кочубей був у тісних контактах з представниками старшини. З Я. Марковичем часто зустрічалися родинами на різних бенкетах, разом обідали [106, с. 320].

Підмічено характерну якість опікування своєю родиною. Як старший брат, після смерті батька С. Кочубей допомагає сестрам. 23 травня 1759 р в будинку Семена Кочубея в Глухові відбулося весілля сестри генерального обозного Уляни з Іваном Скоропадським, на якому були присутні члени генеральної старшини, і генеральний підскарбій Яків Маркович [106, с. 359–360].

В ході історичних подій, після зречення гетьманства в 1764 р. та запровадження Катериною II нового органу влади — Другої Малоросійської Колегії, яка перебрала на себе головні функції по управлінню Гетьманщиною, С. В. Кочубея було включено до складу Колегії в чині генерал-майора. Окрім нього туди ввійшов генеральний писар Туманський [156, с. 738].

С. В. Кочубей оточував себе особами, які мали стійкі погляди, сумлінно виконували службові обовязки. Акцент ставився не лише на родинних звязках, хоча в подальшому дружні стосунки в такі перетікали. Адже шлюбними партнерами Кочубеїв були представники (представниці) переважно козацько-старшинських родин: Апостоли, Безбородки, Демешки, Жученки, Забіли, Лизогуби, Маркевичі, Обідовські, Оболонські, Скоропадські, Сулими, Туманські, Чуйкевичі. З другої по-

ловини XVIII ст. їхнє коло розширилося за рахунок аристократичних родів Російської імперії (Васильчикови).

Генеральний обозний був найстаршим з-посеред генеральних старшин і мав генеральський чин. Це на певний час гарантувало захист і протекцію артилерії від остаточної ліквідації або злиття з новоствореними управлінськими структурами [144. с. 39].

Умови російської централізації не зменшили вартості представників роду Кочубеїв. Особливої ваги додавало володіння спадковими землями. Згідно із зобов'язаннями зберегти майно в цілісності, батько надав ще 18-річному С.В. Кочубею тестамент на володіння низкою сіл — Жуки, Стасівці, Локощину, Тагамлик, Федорівка, сільце Демидівку, Іскровку Трибовську, додатково до них два двори в полковому місті Полтава з коморами та лавками на ринку, 6 млинів, 3 хутори в Полтавському полку, а також 2 пасіки, окремі грунти з підсусідками, угіддя, рибні місця та солодовню тощо [4, арк. 107–111].

Посада генерального обозного передбачала володіння 400 дворами. Але після призначення С. Кочубей отримав меншу кількість дворів — в Ніжинському полку — 13 дворів, у Стародубському — 14, у Прилуцькому — 37 [10, 11 зв.]. За його проханнями до імператриці відновити справедливість, 14 листопада 1751 р. отримує право на володіння 477 дворами в містах Нові Млини, Конотоп і Борзна Ніжинського полку [12, арк. 15].

С.В. Кочубей дотримувався зобов'язань, виконував настанови батьків — був хорошим господарем. У 1751 р. він звертається до гетьмана з проханням дозволити зібрати врожай в ранговых полковницьких володіннях, про які він подбав ще з осені минулого року, коли ще займав уряд ніжинського полковника [13, спр. 686; 14, арк. 2].

Перебуваючи на посаді обозного просив відпустки, щоб привести в порядок свою економію, яка «преведена въ немалое ростройство и безпорядок» [7, арк. 2].

С. Кочубей був останнім генеральним обозним Гетьманщини, він зробив успішну політичну кар'єру, будучи одним з претендентів на гетьманську булаву [42, с. 53]. У фондах Інституту рукопису знайдено документ за особистим підписом Семена Васильовича Кочубея (фото 20).

Подружжя Семена і Ксенії Кочубей мало доньку *Надію*, яка в 1765 р. вийшла заміж за капітана Потьомкіна [106, с. 11] та сина *Михайла*, якого у 1776 р. вони одружили на Агафії — доньці бунчукового товариша С. Лашкевича, племінниці І. Журмана [42, с. 53].

Василь Васильович Кочубей (12) (1750–1800) — *син Василя Васильовича (8)* та *Марфи Оболонської*. Народився в селі Ярославець. Після отримання домашньої освіти, навчався у Московському університетському пансіоні. Улюбленим предметом для нього була математика. Служив у діючій армії сержантом, підпоручиком, поручиком. Брав участь у турецьких походах 1769–1772 рр., був учасником баталій при м. Ларга, під Кагулом; у 1771 р. отримав звання капітана, секунд-майора у відставці. Пішовши у відставку, служив ад'ютантом графа П.О. Рум'янцева-Задунайського. У 1784 р. у званні майора переїхав до м. Глухова, де «произведен в надворные советники» [54, с. 330–332]. З 1796 р. займав посаду глухівського по-

вітового маршала, а в 1798 р. став новгород-сіверських губернським маршалом. Після смерті батька отримав у спадок села Стару і Нову Гути, слобідку Василівку, с. Кунашівку з хуторами Пісковським і Матриновщиною, землі в с. Холмах, Глухівській, Конотопській, Сосницькій сотнях.

Одружився на доньці дійсного новгород-сіверського віце-губернатора ***Олені Василівні Туманській*** (1762–1836).У них народилися *Василь* (16) (1784–1844), *Дем'ян* (1786–1859), *Олександр* (1788–1866), *Аркадій* (1790–1878), *Іван* (1791), *Клавдія, Варвара, Олена*. Помер від апоплексичного удару у віці 50 років. Після смерті чоловіка Олена Василівна згідно заповіту ще протягом двадцяти п'яти років керувала всім господарством. За спогадами Аркадія Васильовича Кочубея у книзі «Семейные хроники» описано: «після смерті свого чоловіка мати невпинно клопоталa про маєток. Всі частини його вона покращила і придбала покупкою ще багато земель, будувала нові будівлі, винокурні, заводи» [90, с. 314].

У 1816 р. Олена Василівна Кочубей склала заповіт, за яким всі маєтки розділила між дітьми. 1822 р. брати офіційно зробили розподіл нерухомого майна. Село Дубовичі перейшло у спадок старшого сина Василя, Дем'яну дісталась садиба в с. Ярославець, Олександру Васильовичу село Кунашівка, а Аркалію Васильовичу с. Стара Гута та х. Ретик. Найменша донька Олена, в заміжжі Маюрова, отримала с. Тинницю. Померла Олена Василівна у грудні 1836 р. гостюючи у сина Аркадія, який на той час був губернатором Орловським [111, с. 536].

Василь Васильович Кочубей (16) (1784–1844) – *син Василя Васильовича (12)* і *Олени Василівни Туманської*. Народився в с. Ярославець. Отримав домашню освіту. З лютого 1799 р. юнкер в службі Державної Колегії Іноземних Справ, а з липня — перекладач. З 1803 р. прапорщик Кескгольмського піхотного полку, з 1804 р. гренадер лейб-гвардії Преображенського полку. З 1806 р. — підпоручик, з 1809 р. поручик, з 1811 р. — ад'ютант генерала від інфантерії Милорадовича, штабс-капітан. У 1813 р. — капітан, полковник. Мав нагороди: у 1813 р. — золоту шпагу з написом «за хоробрість», орден Анни 2-го ступеня, королівський «Прусський» орден «За гідність»; за бій під Кульмом — діамантові знаки Анни 2-го ступеня, пруський Залізний хрест. Звільнився 1816 р. З 1823 р. — колезький радник і чиновник особливих доручень при Московському військовому генерал-губернаторі; з 1825 р. статський радник, з 1826 р. — дійсний статський радник. З 1830 р. зарахований до Герольдії, а з 1835–1843 рр. таємний радник. Брав участь у численних походах, за які отримував нагороди.

За заповітом матері Олени Туманської по розділу з братами отримав с. Дубовичі у 1816 р. та маєтки в селах Ярославець, Кунашівці, Холмах, хутори Лясковщину, Ясмань, слоб. Піски. В 1822 р. у Глухівському повіті мав 700 осіб, в Дубовичах 459 чоловіків і 458 жінок [111, с. 539–540].

Був одружений двічі: перша дружина ***Євдокія Лизогуб***, друга — ***Варвара Миколаївна Рахманова*** (.. —1846), з якою народили четверо дітей: *Єлизавету* (1821–1897) — дружина кн. Льва Вікторовича Кочубея (25) (1810–1890), *Олену* (1824–1899) — дружина Костянтина Григоровича Ребиндера (.. —1886), *Катерину* (1826–1897) — дружина Григорія Павловича Галагана (1819–1888), *Василя* (1829–

1878) — батька Варвари Василівни Кочубей (1869–1948), останньої власниці родового маєтку Кочубеїв у м. Дубовичі.

Як згадувалось вище, Кочубеї були відповідальні у господарюванні, пам'ятали обіцянки, дані батькам при передачі майна, заповіти пращурів. Згідно історичних джерел у 1830-х рр. на околиці с. Дубовичі функціонували гуральня і костопальний завод. У 1839 р було збудовано цукровий вогневий завод Кочубея. Прогресивна інфраструктура села свідчить про високий індустріальний розвиток. Відповідно, господарі були серед піонерів у напрямі капіталістичного господарювання і розвитку промисловості в державі [126, с. 12].

Ландшафт с. Дубовичі в описовому відношення можна віднести до мальовничих і затишних куточків, де природні багатства у поєднанні з невеликою долею втручання людських здібностей з дизайну, складають чудовий ансамбль. Центр села зосереджений навколо берегів р. Реті, на одному з яких побудовано величну церкву Різдва Богородиці. За описами польських джерел, вона нагадує монастир [25, с. 199–200]. За припущеннями автора дослідження, опираючись на усні перекази старожилів, церковний комплекс являв собою фортецю. Враховуючи рік заснування — 1777, можна допускати існування підземного ходу під церковною огорожею, яка з південно-східної сторони мала вигляд 9-ти суцільних будиночків, нерозривно з'єднаних із дзвіницею. В середині 30-х рр. XX ст. церкву і дзвіницю було розібрано. Огорожу-будиночки — частково. До наших днів функціонує дві секції огорожі, в яких на даний час розташовується приватна пекарня і магазин (фото 9).

Навколо церкви було побудовано цілий комплекс споруд, які слугували помешканням для духівництва і дворян, та як установи. Зважаючи на географічне розташування центру села, річка огинає цю місцевість півколом, вид на річку з церкви і дзвіниці проглядувався з півночі на південь. Отже, краєвид в центрі с. Дубовичі зачаровує своєю красою. Згідно аналізу архівних даних, церковне господарство і начиння там було на належному рівні. В іншому повідомленні знаходимо рядки: «Церква велична, навколо церкви на цвинтарі пам'ятники, яких в містах мало» [101].

З історичних джерел відомо, що з іншого боку р. Реть розташовувалось містечко з панською садибою, яке мало протяжність з півночі на південь 18, а зі сходу на захід 20 верств. Село з усіх боків було оточене змішаним лісом — дубовим, березовим, сосновим. Ліси становили економічну підвалину для піднесення господарської діяльності, котру розвивали Кочубеї. Дбали вони й про культурно-релігійний розвиток населення, прививаючи красу до мистецтв.

Над річкою стояв палац, окрасою якого з давніх часів є парк. Поки не віднайдено достовірних документів про його закладення. За переказами, він заснований на початку XVIII ст. Центральна алея парку й донині має довжину 800 м. Дерева висаджені групами: тут можна зустріти старезні дуби, потужні осокори, кримську сосну. Налічується 3 групи модрин. Величезні красуні-липи, акації — вражають величністю. З ранньої весни тут лунають симфонії пташок, парк встеляють квіти, серед них — більше 20-ти видів тих, що занесені до Червоної книги. Тут справді

неперевершена аура для спілкування, під мелодії пташиного співу і тишу вікових дерев. В 1851 р. парк прикрашали альтанки [101].

На даний час Кочубеївський парк має статус «Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва» і відноситься до пам'яток природи місцевого значення [135], як парк, закладений у середині XIX ст. (фото 48). З часу закладання парку збереглися вікові дубові, липові, соснові насадження.

За кадастровими документами природно-заповідного фонду України парк має масив лісових насаджень на березі ставу[12] та частина ставу в с. Дубовичі. Там же зазначено, що парк засновано приблизно в першій половині XVIII ст. на площі 22.0 га. Площа розташування — східно-європейська рівнина лісостепової зони Лівобережно-Дністревської лісостепової провінції Північно-Полтавської підвищеної області. Європейська широколистяно-лісова область Центрально-Європейської провінції Поліської підпровінції Чернігівсько-Новогород-Сіверського (Східно-Поліського) округу.

Регулярний стан закладки на основі корінного кленово-липово-дубового деревостану, ступінь збереженості, станом на 16.02.2005 р. № 67 ДУ ОНПС в Сумській обл., становив 30%. Наявні дуби, липи, клени та інші дерева, яким понад 100 років.

До території парку входили частина ставу, панський житловий будинок зі службами. У колекції живих рослин налічується 21 вид дерев. Кущів і ліан — близько 20. Різновидів трав — близько 27. Останнє дослідження проводив доц. каф. ботаніки Сумського національного аграрного університету, кандидат біологічних наук В.М. Кохановський у 2003 р., який наголошує, що збереження цього заповідника можливе за умови постійного фінансування на утримання штату працівників і розробки проекту реконструкції й утримання парку [73].

За іншим паспортом № 9 від 12.04.1989 р., який складено В.В. Середенком, парк створений в середині XIX ст. Під охороною перебуває з 18.05.1970 р. У парку налічується понад 30 видів дерев і кущів, серед яких дуб черешчатий, липа крупно- і дрібно-листа, ялина, верба, тополі, бузок та ін. [127]. У документі від 20. 05. 1970 р., який складений інженером-агролісомеліоратором Кролевецького районного правління сільського господарства (*ініціали відсутні*) Дубинкою, зазначено, що Пам'ятка природи затверджена розпорядженням № 103-р. виконкому Сумської облради від 30.03.1960 р. Далі описано: площа парку культури і відпочинку має 15 га. В центрі парку знаходяться дві будівлі, стадіон. Зелені насадження представляють до 50 видів деревини і чагарників. Серед них — ясен звичайний, липа дрібнолиста, в'яз, берест та інші. Таксаційна характеристика свідчить, що вік дерев більший за 100 років, їх середня висота — 25 м, середній діаметр — 32 см, повнота — 0,6. Чагарники складають: клен татарський, жимолость звичайна. В парку знаходяться екзоти: за будинком 8 дерев сосни кримської різної за віком, є дерева, яким за 100 літ. 8 ялин звичайних, віком близько 70 років. В центрі парку знаходяться дві групи модрин: 6 особин, яким понад 130 років. 7 дерев, вік яких більше 150 років. Біля парку — став, площею 7,9 га. Найбільші дерева — дуб, діаметром 120 см, ясен звичайний з діаметром стовбура в 150 см. Найстаріші парко-

[12] Став створений завдяки греблі (за книгою Павловича П.Е. «Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии», с. 15.)

ві насадження з участю ясеня звичайного, липи дрібнолистої та інших деревних листяних порід, а також з окремим екземпляром хвойних порід. Два дерева дуба червоного і одне дерево грецького горіху [128].

Атмосферу, яка відчувається у цьому чарівному куточку с. Дубовичі, найкраще передають слова Л. Г. Проценка:

Старинный парк и дом старинный,
И церковь над седой рекой,
И фонари, и вечер дивный,
И этот сладостный покой,
Что обнимает в чудном парке.
Там липы спят в волшебном сне.
Прошли огнем событий жарких
Века... Но ясно-ясно мне:
Почудились мазурки звуки,
В высоких окнах яркий свет
И чьи-то трепетные руки
Над фортепьяно... Сотни лет
Промчались с этого мгновенья...
И вот из парковой глуши,
Забыв о скуке и о лени,
Повеса хлебосольный Кочубей
К широкой лестнице спешит.)
Хрустят овсом у коновязи
В колясках легких рысаки,
На небе подсиненной бязи
Звезд отцветают васильки.
А в доме бал качает свечи!
Их свет — в глазах прекрасных дам!
Но вот к исходу званый вечер
И гости едут по домам.
И затихают звуки в доме...
А старый парк — косматый страж
Румяным солнцем жжет ладони.
Уже последний экипаж
За дымкой тонкой исчезает...
Что это было? Явь? Иль сон?
Я ухожу... И в дымке тают
Церквушка, парк, старинный дом [57, с. 118–119].

Помер Василь Васильович 28 грудня 1844 р. В подяку за благодіяння, зроблені ним для громади, був похований разом з дружиною Варварою Миколаївною Рахмановою в Дубовицькій церкві Різдва Бородиці напроти ікони Дубовицької Божої Матері [126, с. 2].

Діяльність В. В. Кочубея (1829–1878) в с/м Дубовичі

Василь Васильович (30) (1829–1878) — *син Василя Васильовича (16) та Варвари Рахманової.* Народився в Москві 9 лютого 1829 р. У 1848 р. закінчив курс Імператорського училища правознавства, колезький секретар (1851). Був одружений двічі. ***Надія Михайлівна Маркевич*** (1837–1862), донька штабс-ротмістра — перша дружина. Швидше за все шлюб був щасливий, але недовговічний. Згідно з історичними джерелами, в 1863 р., уже після смерті дружини, Василь Васильович в парку біля садиби побудував домову церкву [166, с. 53], нижній ярус якої був освячений в ім'я мучениці Надії — небесної покровительки покійної. Цей храм служив родовою усипальницею. Туди перепоховано дружину Надію, сина Василя (1857–1858), там знайшов спочинок сам будівничий храму, і їхня донька Марія (1861–1867) [111, с. 550–551].

Вдруге Василь Васильович одружився у 1867 р. з ***Марією Іванівною Драгневич*** (1848–..) [111, с. 548]. З якою народили *Варвару* (1869–1948), *Леонтія* (1871–1958), *Михайла* (1875–1950), *Олену* (1873–1874).

Село розвивалося. У середині XIX ст. в Дубовичах проживало близько 2000 осіб, які займались рибальством, бджільництвом, сільським господарством. Щоб підняти економічний і соціальний рівень населеного пункту та для пожвавлення сільського життя, Василь Васильович 1852 р. написав листа імператору Миколі I з проханням дозволити запровадити у с. Дубовичі ярмарки [2, арк. 53–53 об] (фото 16). Це дало змогу розширити торгівельні можливосі селян, купувати сільськогосподарський інвентар, обмінювати домашне начиння, ткацькі вироби, вироби з металу тощо. Окрім того, ярмарки — обмін досвідом ведення господарства. За його сприяння, таких було запроваджено дві — у Десяту п'ятницю після Пасхи, на святкування в честь ікони Дубовицької Божої Матері, та 2 серпня — коли православна церква святкує день пам'яті Василя Блаженного, покровителя родинного, в честь якого називали представники чоловічої статі родини Кочубеїв.

Аналізуючи архівні дані, автори дійшли висновку, що цього виявилось замало для завзятого господарника, і 20 липня 1853 р. Василь Васильович подав ще одне прохання імператору — про те, що «для збуту і покупки необхідних товарів тутешнім і сусідським мешканцям корисно буде запровадити щонедільні торги», і для цього потрібно «надати селу Дубовичі статус містечка» [3, арк. 54–54 об.] (фото 17).

У 1854 р. на прохання колезького секретаря п. В. Кочубея управління Київської навчального округу дозволило йому власним коштом і на особистому утриманні відкрити у м. Дубовичі приходське училище «для Первоначального обучения грамоте крестьянских детей своего владения» [17, арк. 22]. Для цього було зведе-

но спеціально облаштований будинок (фото 18–19). Василь Васильович підібрав штат учителів, яких забезпечував житлом, жалуванням за роботу, і взяв на свій рахунок їхні господарські витрати. Також Василь Васильович піклувався про забезпечення училища навчальними посібниками, навчальним приладдям, меблями, обслуговуючим персоналом, включаючи затрати на опалення, освітлення та інше [18, арк. 2]. За документами, обіг коштів по училищу в рік становив 500 руб. сріблом, з яких: сто рублів отримував вчитель Закону Божого, сто рублів — вчитель наук, а триста рублів йшло на потреби училища, які перелічено було вище. Про це доповідав у канцелярію Київського навчального округу директор училища А. Богальський [13, арк. 7].

Долучився В. В. Кочубей і до розвитку релігійного життя краю. У приходському храмі села знаходилася місцева святиня — чудотворна ікона Божої Матері Дубовицької [126, с. 3]. Щороку восени до сусіднього Кролевця, що за 17 верст від м. Дубовичі [126, с. 1], на Воздвиженський ярмарок з'їжджалася велика кількість людей [126, с. 6]. У зв'язку з цим В. В. Кочубей звернувся до Чернігівської єпархії з проханням, у якому передав скарги купців на те, що «паломництво до Ікони» утруднюється інколи через погодні осінні умови. З 1861 р. запроваджено хресний хід з іконою з Дубович до Кролевця для поклоніння вірян на час ярмарку. Прохання дідича було задоволене. У вересні 1861 р. владика Філарет (Гумилевський), який на той час був єпархіальним очільником, започаткував перенесення образу Дубовицької Божої Матері з м. Дубовичі до м. Кролевець на час Воздвиженського ярмарку. Про згадану подію повідомлялось в єпархіальній пресі [164, с. 363–366]. На святкуванні в м. Дубовичі у 1861 р. владика виголосив промову [164, с. 335–341], в якій підкреслив окремо значимість давноочікуваної події для Глухівського та Кролевецького повітів.

Варто зазначити, що ікона Дубовицької Божої Матері належить до тих стародавніх ікон, які збереглися, попри смуту і зміни політичного устрою в державі. Про це зазначено у книзі «Словник географічний королівства польського та інших слов'янських країв», виданий у Варшаві 1881 р. Автор опису про м. Дубовичі Ign. Niewodn так повідомляє про ікону: «В парафіяльній церкві знаходиться зображення Найсвятішої Панни — найбільш точна копія образу Матері Божої Ченстоховської ... Цей образ підтримує добробут містечка Дубовичі... Урочистості в честь ікони Дубовицької Богородиці — свято не лише для Глухівського, а й прилеглих та віддалених повітів... З традиції явлення ікони відомо, що знайшов Її пастух у лісі і чи то від здивування, чи то від страху, вдарив двічі кнутом по зображенню, від чого залишився знак на обличчі Богородиці — так розказують старі мешканці Дубович, бо це вони чули від своїх предків.

Цей образ спочатку знаходився в дуже старій дерев'яній церкві в центрі села. Наймовірніше, його було залишено в лісі, в 1664 р., коли поляки, під час правління Яна Казимира хотіли взяти Глухів облогою, і в місцевості неподалік с. Дубовичі розбили табір. Та після невдалої блокади Глухова, військо польське з цих місць виходило. Можливо навмисне залишили ікону, яка була велика і досить важка, або не помітили, як вона упала з обозу, а сніг завіяв — тому й в лісі залишилася; а може

вони були одурманені, або ікону хотіло залишити Боже Провидіння. А містечко Дубовичі і тепер оточене сосновими і змішаними лісами» (Ign. Niewodn) [25, с. 199–200] (фото 10–11).

Коротко хотілося б зазначити про непересічну особистість архієпископа Філарета (Гумілевського) (фото 12). Він бачиться одним з найпомітніших і найосвіченіших духовних чиновників XIX ст. Вихованець Тамбовської духовної семінарії та Московської духовної академії, все життя він присвятив науці. Його праці з історії Церкви, богословської думки, духовної літератури містять цінні відомості. Розквіт богословської наукової творчості владики відбувся у часи служіння на архієрейських кафедрах в Україні — у Харкові та Чернігові.

Майбутній церковний діяч і вчений (у миру — Конобієвський Дмитро Григорович) народився 1802 р. у родині сільського священика на Тамбовщині. Вдома він навчився читати і писати, потім початковий вишкіл проходив у місцевому Вишинському монастирі. Біографи вказували на ранні природні інтелектуальні здібності майбутнього богослова та вченого. Навчався у Шацькому повітовому духовному училищі, де під час випускного екзамену єп. Іона дав Дмитру нове прізвище — Гумілевський (від лат. humilis — маленький, покірний). Потім було навчання у Тамбовській духовній семінарії (закінчив у 1826 р.). Упродовж 1826–1830 рр. навчався у Московській духовній академії. Саме тут захопився історією. На останньому курсі академії прийняв чернечий постриг з ім'ям Філарет, а після випуску був призначений викладачем церковної історії. Через три роки став інспектором академії, а в 1835 р. очолив цей заклад. В академії користувався повагою студентів. Лекції вл. Філарета викликали неабиякий інтерес. За старанне виконання адміністративних обов'язків неодноразово нагороджувався. Разом з тим, у вл. Філарета була пряма й безкомпромісна вдача, яка, зрештою, позбавила його характерної для кожного чиновника риси — уміння пристосовуватися. У 1841 р. вл. Філарета висвятили в єпископа Ризького, і це було не випадково, адже він досконало володів німецькою мовою і легко налагоджував стосунки з німецькомовним дворянством та інтелігенцією Прибалтики, яка була переважно не місцевого походження. У ризький період розпочав свою літературну діяльність богословського спрямування. Упродовж 1847–1848 рр. вийшла друком підготовлена ним п'ятитомна «История Русской Церкви», опубліковано кілька історичних пам'яток і наукових статей, присвячених окремим проблемам історії Церкви.

У листопаді 1848 р. вл. Філарета перевели на Харківську архієрейську кафедру. Слобідська Україна справила на нього приємне враження. У Харкові він доклав чимало зусиль до облаштування та ремонту церков і монастирських комплексів, спорудження нових храмів. З його ініціативи у 1854 р. заснували жіноче єпархіальне училище в Харкові. Вл. Філарет приділяв пильну увагу Харківській духовній семінарії, залучаючи найкращі викладацькі сили, зміцнюючи матеріальну базу навчального закладу. Він підтримував тісні контакти з Харківським університетом, відвідував літературні вечори у П. Гулака-Артемовського. Під час перебування на Харківській кафедрі уклав та видав капітальні праці: «Обзор русской духовной литературы», «Историческое учение об отцах церкви», «Русские святые, чтимые

всею церковью или местно» і ряд статей у тогочасній періодиці. Але найбільшою заслугою владики було те, що він зібрав величезний матеріал з історії Слобідської України, на основі частини його опублікував п'ятитомну працю «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», яка містила, окрім регіональної історії, цінну інформацію щодо культових споруд і речей, стародавніх ікон, стародруків тощо; крім того, туди вміщено досить багато текстів документального характеру: десятки актів, універсалів, розпоряджень церковних і світських властей, приватних листів, купчих, духівниць і т.п.

Незабаром, через конфліктну ситуацію з можновладцями, вл. Філарет змушений був залишити й Харків. У травні 1858 р. його перевели до Петербурга, а через рік — на Чернігівську кафедру.

У Чернігові пройшли останні сім років життя вл. Філарета, де він зробив достатньо багато, за що його слушно називали визначним Чернігівським архієреєм, ставлячи його ім'я поряд з Лазарем Барановичем, Іваном Максимовичем. Нова кафедра мала чимало невирішених проблем, які владика перемагав жвавим характером і наполегливістю. Одним з перших його заходів у Чернігові стало виявлення турботи про підтримку освіти у регіоні. У середині 50-х рр. XIX ст. на Чернігівщині працювало лише 20 початкових приходських шкіл. Для налагодження навчального процесу він видав розпорядження «на 25 р. Букварей на Малороссийском наречии и иные 172 экземпляра разного наименования книг разослать к благочинным для раздачи лучшим ученикам и ученицам приходских церквей». У резолюції на рапорт благочинних Борзенського повіту 2 січня 1863 р. він написав: «Так как в епархии Черниговской народное наречие малорусское, а великорусское особенно детям мало понятно, то для успешнейшего обучения детей грамоте и Закону Божию необходимо, дабы наставники школ объясняли уроки не иначе, как на местном наречии». Завдяки архєп. Філарету унікальним явищем стали недільні школи. 1866 р. його сприянням відкрито жіноче єпархіальне училище в Чернігові.

Попри безпосередню завантаженість єпархіальними справами, у цей період опублікував праці «Черниговские иерархи» та «Общий обзор епархии Черниговской», яка є неоціненним історіографічним джерелом і до сьогодні. У липні 1861 р. за його ініціативою став виходити журнал «Черниговские епархиальные известия», де поміщено відомості про минуле і сучасне життя краю. Саме на сторінках «Черниговских епархиальных известий» вчений розпочав реалізацію свого задуму — створення повного історико-статистичного опису Чернігівської єпархії. Архієп. Філарет перебував у близьких особистих і творчих стосунках з місцевими дослідниками старовини О. Марковичем, О. Ханенком, Г. Милорадовичем, С. Носом. Він закликав усіх місцевих любителів історії краю до співпраці.

Внесок архієп. Філарета у науку та богослів'я сучасники гідно оцінили. Владика був обраний дійсним членом Товариства історії і старожитностей, Географічного товариства, почесним членом Копенгагенської спілки старожитностей, почесним доктором низки вищих навчальних закладів. Він є автором 90 друкованих праць з історії та релігії. Його перу належать програми викладання навчаль-

них предметів у навчальних закладах, на утримання яких направляв доходи від видання своїх праць. Багато коштів витрачав на благодійність [28; 161; 157].

У 2009 р. архієпископа Філарета було канонізовано Православною церквою та зараховано до лику місцевошанованих святих Чернігівської єпархії. Його мощі знаходяться в Троїцькому соборі м. Чернігова.

З історичних джерел дізнаємось, що Василь Васильович Кочубей (30) був знайомий та високо цінив спілкування з визначним церковним ієрархом. Про це зазначено в описі нижчезгаданої події, зініційованої Василем Васильовичем.

У вересні 1861 р. напередодні призначеного дня перенесення образу Дубовицької Богородиці в Кролевець, архієп. Філарет прибув до м. Дубовичі. Також з'їхались сюди Чернігівський губернатор кн. С.П. Голіцин, велика кількість дворян і людей різного соціального статусу та віку. О 9-й годині ранку 13 вересня 1861 р. почалась Божественна Літургія в центральній парафіяльній Різдво-Богородицькій церкві м. Дубовичі. Разом з владикою соборно служили шість священиків. Після закінчення літургії та молебню, по завершенні промови, ікону підняли В.В. Кочубей і начальник губернії. Під неперевершену мелодію дзвонів, яка переливалась з двох церков містечка, — приходської і кладовищенської, хресна хода рушила у напрямку Кролевця. Це був перший раз, коли ікона покидала свою обитель на тривалий час — тиждень, саме стільки тривав Хрестовоздвиженський ярмарок. Біля кладовищенської церкви на краю містечка було відслужено ектенію, після чого на похмурому небі з'явилось золотаве сонце і погода стала подібна швидше на спекотний липень [164, с. 366].

В промові, яку владика виголосив у Дубовичах, він зазначав, що чудеса від ікони відомі з сивої давнини. «Час спливав, одне покоління змінювало інше. І хоча не збереглось письменних пам'яток про її об'явлення в цій місцевості, та усні перекази і чудеса, які діються від цієї ікони, призводили до того, що люди сходяться в с. Дубовичі, щоб вшанувати і припасти у молитві перед образом Богородиці. Переказують, наскільки помічна буває сила, яка від Неї випромінюється. І добра слава про це ширится на всю округу.

Історичні джерела підтверджуть події, які пам'ятають мешканці Дубовичів: коли в 1848 р. епідемія холери хвилею прокотилась регіоном, свою ікону вони обнесли хресною ходою вулицями села з молитвами та церковними піснеспівами. Після того дня припинилась смертність від хвороби та в скорому часі страшна моровиця взагалі зникла з місцевості. Мешканці Дубовичів шанують цей образ, як видимий знак невидимої сили, як дорогоцінний дар небес [164, с. 363–365].

Отож, бачимо, що віра в Бога та порядність родини Кочубеїв протягом століть не втрачала своєї сили. Василь Васильович безпосередньо брав участь у хресній ході і власноручно ніс образ Богородиці Дубовицької.

Уже вище згадувалось, що Кочубеї були яскравими представниками козацької аристократії. У своїх володіннях та господарських економіях започатковували, утримували і розвивали різні промислові об'єкти, сприяли розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Вони усвідомлювали, що функціонування мануфактурних закладів в невеликих населених пунктах сприятиме підвищенню їхнього соціально-громадського статусу.

Маєтності в роки господарювання Василя Васильовича (30) у с. Дубовичі зазнали істотного розквіту. Він, як і інші члени роду, провадив багатогранну активну громадську діяльність, відзначився у сфері просвітництва, працював на соціальний захист підопічного населення, всіляко піклувався про підняття добробуту у поселеннях, де мав маєтки, розвивав сільське господарство, промисловість. В. В. Кочубей належав до числа так званих «культурних господарів», які запроваджували в своїх помістях передові методи ведення господарства, вивчаючи аграрну літературу.

Як вже зазначалось, у 1839 р. в с. Дубовичі було збудовано цукровий вогневий завод Кочубея. За документальними джерелами, виробництво цукру рафінаду в промислових масштабах, який виготовляв продукцію з місцевої сировини, було створено 1802 р. в Тульській губернії. Від того часу і до 1825 р. в Російській імперії було побудовано лише один завод. В період 1825–1833 рр. відкрилось 36 нових заводів, а до кінця 1848 р. їх налічувалось уже більше 250, і виготовляли вони 962 000 пудів цукру сирцю (близько 15 766 800 кг) [131, с. 509].

Костопальний завод В. В. Кочубея в м. Дубовичі був оснащений печами для 150 пар чавунів. Устаткуванням для зерніння вугілля слугувала ручна машинка Бутенопів, на якій виготовлялось до 9 кг вугілля з 16 кг сировини [63, с. 197–198].

У 1860–1861 рр. на цукровому заводі В. В. Кочубея у м. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії вироблялось до 38 т (2 340 пудів) цукру-піску [47, с. 48]. Для забезпечення процесу трудилося 250 найманих робітників, яким платили в рік по 4 руб. сріблом чоловікам і по 5 руб. жінкам. «Дров соснових для переробки 100 берківців[13] буряків затрачали 10 сажнів[14]». За добу обробляли близько тридцяти тон буряків, що обходилось у 250 000 руб. сріблом [63, с. 197–198].

Процес виготовлення цукру-піску на вогневому заводі В. В. Кочубея у м. Дубовичі детально описано у виданні «Журнал сельскаго хозяйства», який публікувало Імператорське Московське товариство сільського господарства. Секретарем товариства та незмінним редактором журналу був С. О. Маслов (1793–1879), який у подальшому ініціював створення Комітету цукроварів у 1834 р. [63, с. 406]. Відомості про роботу цукроварні В. В. Кочубея зібрав управитель п. Барановський.

Засідання Комітету цукроварів, яке відбулося 4 лютого 1856 р., проводилось у будинку президента Товариства — князя С. І. Гагаріна. На ньому розглядалося питання роботи цукроварень Російської імперії, зокрема цукроварень: Ребиндера з Білгородського повіту; Милорадовича — Чернігівського повіту; Кочубея — Глухівського повіту. А також застосування на цукрових заводах новітнього на той час процесу відділення вапна з бурякового сиропу за допомогою стеаринової кислоти, про що доповідав розробник методу п. В. Подвисоцький [63, с. 205–227]. В 1855–1856 рр. цей спосіб випробували 49 заводів імперії, та лише на 26 з них прийняли новий спосіб до вжитку [63, с. 207], серед яких були, зокрема, заводи В. В. Кочубея [63, с. 197–198, с. 212–213], Скоропадського, Сльозкіна [63, с. 212], Кушелева-Безбородка [63, с. 216]. Ці господарі висловили подяку розробнику і просили скористатись патентом на наступний рік.

---

[13] Берківець – старовинна міра (1 берківець – 163 кг буряків).

[14] Сажень – старовинна міра довжини (1 сажень – 2,134 м).

Отож бачимо, що родичі Кочубеїв — Кушелеви-Безбородки, Ребіндери та інші теж сприймали прогресивні ідеї, виявляли свою підтримку розвитку промисловості на науковій основі.

Щодо цукрового вогневого заводу В. В. Кочубея, повідомлялось, що на піщаних ґрунтах у маєтку навколо с. Дубовичі вирощували цукрові буряки білі Саксонські на одній і тій же площі. Для підживлення 1 десятини ґрунтів використовували звичайний гній, у кількості 1 200 возів на три роки. Висівали буряки сівалками по борозні ранньою весною — «як лишень зійде сніг і трошки підсохне земля» [63, с. 193]. Насіння використовували власне — адже вирощували буряки-висадки. Обробляли ґрунти сохами, для догляду за сходами залучали жінок — 80 душ, і 6 чоловіків, які прополювали і розрихлювали міжряддя сапами. Висадки висаджували і гарно доглядали за ними, підв'язуючи кущі. Збір урожаю починався 1 вересня. Коріння викопували лопатами, насіння збирали вручну. Зберігали буряки в погребах, а в буртах лише до морозів. Висадки 5 разів за зиму перекладали соломою. Середні врожаї у господарстві становили 50 берківців/дес (8т/га).

Зафіксовано, що «свекловица обрабатывается в сутки на 6-ти гидравлических пресах, от 160 до 180 берковцев» [63, с. 104]. У печах були вмонтовані чавунні котли. Ручний двигун приводився в рух кінним приводом і обертав тертушку до 700 об/хв. Мезгу проціджували через конопляні серветки. Із 1 берківця буряків отримують до 15 відер соку (180 кг). Другий віджим проводили двома пресами і отримували 4 відра. Очищали сік вогневим методом протягом 4 год з використанням вапна у чанах об'ємом у 120 відер. Потім проціджували через полотняні фільтри-простирадла на перше випарювання. Для відділення соку від піни і бруду існувало 20 деревяних бочок, на які одягали конопляні мішки, мезгу віджимали пресами і подавали на друге очищення, потім на випарні котли і знову проціджували.

Перша випарка робилася на голому вогні 5 год, перше проціджування випареного соку відбувалося на старому вугіллі. Друга випарка здійснювалася 6 год у котлах на голому вогні. Друге проціджування відбувалося через нове вугілля, якого треба було 5 пудів на 20 відер. Потім сироп згущували на голому вогні протягом 30 хв. при 98 °С. У котли наливали по 10 відер. Охолоджували сироп до 60 °С у котлах, ємністю в 10 відер. Раз на добу сироп розливали у форми місткістю в 4 відра, де маса застигала не перемішуючись. 1-ша цукрова патока відділялася самостіканням.

Вибілювання вапном 1-ї кристалізації відбувалося протягом 12 днів. З 4 відерної форми отримували до 1 пуд 12 фунтів цукру-піску[15]. Переварювання зеленої патоки відбувалося на голому вогні при 100 °С, яку потім розливали у великі ящики для осаджування на два-три дні. Так отримували з 1 відра патоки 4–5 фунтів цукру-піску. Друга патока на третю кристалізацію не переварювалася.

Простежуємо цікавий процес відновлювання вугілля. Спочатку його проквашували соляною кислотою, використовуючи на 10 пуд 2 фунти. Потім його сушили на вмонтованих плитах і перепалювали в циліндрах. Відновленого вугілля

[15] У кг

ставало на 16% менше, і воно мало в півтора рази меншу силу для вибілювання [63, с. 198]. З огляду на описане вище, для процесу виготовлення цукру економічно було очищати вживане вугілля і повторно його використовувати.

У кінці XIX ст. технічна перебудова підприємств цукроварної галузі здійснювалась швидкими темпами. Продуктивність вогневих цукроварень була значно меншою за виробничу потужність парових, принцип дії яких полягав не у вивареванні соку та сиропу на голому вогні, а у згущенні його під парою. [47, с. 48]. Цей період ознаменований технічним прогресом у розвитку галузі — відбувся перехід від дрібних вогневих заводів до великих з удосконаленою технологією, що давало змогу збільшити кількість виробленої продукції [131, с. 509].

З ініціативи В. В. Кочубея у 1857 р. вперше була проведена таксація лісів у його володіннях в м. Дубовичі. Було зафіксовано, що урочища Бовтурівщина, Кринички, Заполянна, Ямчукова Займа, Загуття, Подорожине, Ракове, Сулимове, Довбишева Займа та ін. вкриті столітніми щогловими соснами. Подекуди цей масив перемішують дуби, осики, берези. Зрозуміло, що лісові фонди — економічне підґрунтя для розвитку багатьох промислів. Також подекуди простежується молодий підлісок, дубовий, що перемішаний з сосною, березою, осикою.

Завдяки ініціативі землевласників щодо підтримки наукових досліджень на базі приватних господарств, які ставали центрами поліпшення вирощуваних сортових польових культур, залучались до застосування мінеральних добрив — поліпшувався сортовий фонд у селянських господарствах, відбувалося поширення агрономічних знань серед населення, запровадження наукових досягнень у повсякденну практику. До таких діячів просвітницької роботи у сільському господарстві належав і В. В. Кочубей (30).

Помер 1 серпня 1878 р. в Сокиринцях [111, с. 548]. Похований в домовій церкві в парку с. Дубовичі [126, с. 6]. На даний час церква не збереглася. Та місце в парку, яке за дослідженнями фахівців припустимо позначене як місце, на якому колись стояла домова церква Кочубеїв.

Отже, малолітні діти Василя Васильовича та Марії Драгневич — Варвара (1869–1948), Леонтій (1871–1958), Михайло (1875–1950) у 1878 р. залишились нащадками дубовицького маєтку Кочубеїв. Після смерті В. В. Кочубея, його землями і майном розпоряджалась опікунська рада. В ці часи — 1878–1882 рр. частину земель з лісом було розпродано [126, с. 13; 47, с. 53]. У 70-х роках XIX ст. значну частину лісового масиву було вирубано. І вже станом на 1896 р. дуб у вигляді чистих насаджень старшого віку був відстуній. Цукровий завод було закрито у 1894 р. [47, с. 49].

Лише 2 вересня 1896 р. згідно роздільного акту маєток Кочубеїв у м. Дубовичі перейшов у власність доньки Василя Васильовича — Варвари (1869–1948), [126, с. 11], яка у 1890 р. вийшла заміж за свого троюрідного брата — Василя Петровича Кочубея (1868–1940). З того часу господарство почало відновлюватись.

РІД КОЧУБЕЇВ В ІСТОРІЇ ЗГУРІВЩИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Основою дослідження періоду проживання та діяльності роду Кочубеїв на території Згурівщини стали архівні джерела, опубліковані документи та мемуари, щоденники й епістолярна спадщина осіб — носіїв інформації щодо трьох представників Прилуцько-Полтавської гілки Кочубеїв — Аркадія Васильовича, Петра Аркадійовича і Василя Петровича, котра 1890 р. перетнулась з Дубовицькою родовою лінією.

Біографічні відомості про власників Згурівського маєтку представлені невеликими нарисами Г.А. Милорадовича «Аркадий Васильевич Кочубей (1790–1878)» (некролог 1878 р.) і В.І. Срезневського «Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея, 1825–1892 г.», (промова на урочистих зборах Імператорського російського технічного товариства 1893 р.), а також детальними спогадами А.В. Кочубея «Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873» (1890 р.). Процес придбання земельної власності та спадкування населених пунктів Кочубеями у Згурівському регіоні зафіксовано юристом Ф.І. Суховим у своєрідному зводі нотаріальних актів родини «Краткое описание имѣній Церемоніймейстера Высочайшаго Двора Дѣйствительнаго статскаго Совѣтника Василія Петровича Кочубея, расположенных въ Полтавской, Черниговской, Кіевской и Петроградской губерніях» (1914 р.).

Вичерпний розпис генеалогії роду Кочубеїв подано в 2 томі збірки В.Л. Модзалевського «Малоросійський Родословник» (1910 р.). За допомогою цього джерела вдалося встановити зв'язок роду Кочубеїв з представниками інших українських козацько-старшинських і поміщицьких родів Чернігівщини, розписи яких розміщені у 5-ти томах. На додаток до згаданого видання стане в нагоді праця В.М. Заруби «Козацька старшина Гетьманської України, (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки» (2011 р.), де простежуються сімейні відгалуження Кочубеїв на території Полтавської губернії, сформовані у вигляді таблиць споріднення старшинських кланів. Лаконічні повідомлення біографічно-генеалогічного характеру також знаходяться в довідниковій літературі, зокрема «Енциклопедичних словниках Брокгауза і Єфрона» (1893–1895 рр.) і «Російських біографічних словниках» О.О. Половцева (1903–1905 рр.).

Генеалогія Прилуцько-Полтавської гілки Кочубеїв та процес формування родинних освітньо-культурних пріоритетів

Аркадій Васильович Кочубей (19) (1790–1878) (фото 21). *Син Василя Васильовича Кочубея* (12) і *Олени Василівни Туманської*, уродженець Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, активний учасник суспільно-політичного життя Російської імперії [111, с. 542]. Дитинство провів у Малоросії, в с. Ярославці Кролевецького повіту, де жила в той час родина Кочубеїв, а батько був маршалком місцевого дворянства [109, с. 546]. Коли Аркадію минуло 10 років, для нього з братами найняли для виховання француза абата Фромана, присланого з Петербургу двоюрідним дядьком Віктором Павловичем Кочубеєм (1768–1834). В. П. Кочубей — дипломат, віце-канцлер Колегії іноземних справ, міністр внутрішніх справ Росії. Він, як найбільш орієнтований серед співвітчизників на європейські засади, мав значний вплив на формування сімейних пріоритетів та особистісних переконань Аркадія Кочубея [111, с. 537–538]. Віктор Кочубей впродовж 1799–1802 рр. організував перший своєрідний «пансіон» у ярославецькому будинку батьків Аркадія Васильовича Кочубея для навчання племінників, який відвідували і родичі, і сусіди [90, с. 18]. Попри великі труднощі через сувору цензуру, дітям для занять все ж діставались справжні французькі книги. Це забезпечило в майбутньому вільне володіння іноземною мовою та присвоєння Аркадію в 17 років фаху перекладача [109, с. 547].

Ще одним родичем, що користувався беззаперечним авторитетом у родині Кочубеїв, був двоюрідний дід — Олександр Андрійович Безбородко (1747–1799), спочатку полковник Ніжинського та Київського полків Гетьманщини, а згодом царський сенатор і канцлер уряду Катерини II [111, с. 534; 65, с. 574]. Загалом вихідцям з козацької старшини шлях для кар'єрного росту в російському уряді відкривала краща освіта в Україні, ніж у російських дворян (Київська академія, Чернігівська і Переяславська колегії) [123, с. 172]. Це давало більше шансів для просування службовими сходами.

Амбітні й багатші серед українців, як-от Олександр Безбородко, Петро Завадський, Дмитро Трощинський, виїздили на службу до Петербургу. Наступна хвиля молоді легко знаходила середовище своїх земляків, які уже займали високі посади і надавали необхідну допомогу зв'язками і протекцією. Протягом усього XVIII ст. Малоросія щедро постачала кадри Російській імперії для проведення реформ та служила містком для західних впливів. У 70-х роках XVIII ст. таким же шляхом потрапив до дядька в столицю Віктор Павлович Кочубей. О. А. Безбородко займав високу посаду при дворі і зміг дати племіннику блискучу

освіту спочатку у приватному пансіоні Санкт-Петербурга, а потім завершити її у кращих освітніх закладах Європи. Це відкрило для честолюбного українця чималі можливості участі в різноманітних дипломатичних місіях. Отже, пристойна освіта була обов'язковим пунктом родинного виховання.

Згодом В. П. Кочубей забирає Аркадія до Петербурга на навчання у відомому в той час пансіоні абата Ніколя (1802–1807 рр.). У творчій атмосфері студентства, проявились організаційні здібності та ерудованість А. Кочубея. Наприклад, зі своїм товаришем графом Потьомкіним, він написав оперу у віршах «Душенька», основа взята з поеми російського поета, вихідця з Полтавщини І. Ф. Богдановича [34, с. 45–94]. Поема «Душенька» (1778) — кращий твір українського дворянина І. Ф. Богдановича, представлений вільним віршованим перекладом роману Ж. Лафонтена «Любов Психеї і Купідона» (1669), написаний прозою з віршованими вставками. Поема в дусі рококо, почасти стилізована під російські народні казки, містила еротичні і комічні мотиви та була протиставлена героїчним поемам класицизму. Таким чином, А. В. Кочубей уже в юнацькому віці мав неабиякий хист до музичних творів, знався на поезії та був прихильником народної художньої творчості. Крім того, за спогадами рідних і знайомих, відмінною рисою Аркадія Васильовича, як і його братів, була гостинність, хлібосольність і бажання допомогти ближньому. Про це знали багато українців, які свого часу отримали заступництво Кочубеїв [109, с. 549]. Одночасно з навчальним курсом у 1802 р. розпочалася і службова кар'єра А. Кочубея — юнкером в Колегії Іноземних справ, а з 1806 р. — перекладачем.

У вересні 1809 р. призначений канцелярським чиновником в Експедицію водних і сухопутних шляхів; потім помічником столоначальника (з 1810 р.), титулярним радником, камер-юнкером (з 1811 р.). З 1812 р. А. В. Кочубей перейшов на військову службу в чині поручика Гродненського гусарського полку; з 1813 р. — штабс-ротмістр, 1814 р. — ротмістр. У складі Гродненського гусарського полку А. В. Кочубей воював на фронтах франко-російської війни 1812 р. з Наполеоном, потім у закордонних походах 1814 р., а згодом у складі окремого корпусу графа Воронцова, як підполковник Тверського драгунського полку, перебував у Франції 1816–1818 рр. За участь в численних військових походах мав нагороди: орден Володимира 4-го ступеня з бантом (1812), золоту шаблю з написом «За хоробрість», орден Анни 2-го ступеня (1813), 1814 р. — алмазні знаки того ж ордену.

Живучи в Петербурзі й перебуваючи на службі в Іноземній колегії, Аркадій часто бував вдома у дядька Віктора Павловича і діда Іллі Андрійовича Безбородка, де завжди почувався рідним. За будь-якої можливості юнак приїздив чи то в Диканьку Полтавської губернії, чи в Царське Село Петербурзької губернії, або навіть в Париж (1818 р.), щоб побачитись зі своїм родичем-дипломатом і перепочити після військової служби в Тверському полку. Характерним є той факт, що в 1807 р., задовго до кріпосної реформи, серед гостей В. П. Кочубея в присутності юнака обговорювалось питання відміни кріпосного права. Вже тоді політик вважав, що «про звільнення селян потрібно говорити більше, бо воно неминуче й незабаром повинно відбутися» [90, с. 33]. Очевидно, завдяки толерантним дипломатичним поглядам дядька, Аркадій

Васильович притримувався ліберальних поглядів на адміністративно-економічний устрій держави і не втрачав надії змінити його на краще.

Зрозуміло, що вільнодумні вподобання представників родини Кочубеїв насторожували прихильників монархічної системи. На осінь 1824 р. додатковим фактом підтвердження стану інакодумства було те, що Імператор Олександр I (1777–1825) був «дуже упереджений» проти Аркадія Кочубея [90, с. 202]. Очевидно, тому в 1824 р. він вийшов у відставку в чині полковника та зайняв посаду чиновника з особливих доручень при головному начальнику над Поштовим Департаментом. Надалі виконував обов'язки державного службовця: з 1825 р. — надвірного радника, колезького радника, з 1827 р. — статського радника.

Звільнившись з військової служби, Аркадій Кочубей 1824 р. одружився з княжною ***Софією Миколаївною Вяземською*** (1798–1834). Як посаг за дружиною, отримав село Згурівку Прилуцького повіту Полтавської губернії (спадок від діда Петра Кириловича Розумовського). З 1828 по 1830 рр. перебував на посаді Київського віце-губернатора, а в 1830–1837 рр. займав пост губернатора Орловської губернії, керував опікунською радою лікарні «Больница Богородицы «Всех Скорбящих Радость»». 1840 р. увійшов до складу урядової Комісії для розгляду звернень петербурзьких кондитерів щодо утисків міської думи. З 1842 р. отримав ранг сенатора та дійсного статського радника, був активним учасником фінансування будівництва перших залізниць [109, с. 546–550]. За сумлінну службу отримав ордени: Володимира 3-го ступеня (1829), Станіслава 1-го ступеню (1833), Анни 1-го ступеня (1834), Володимира 2-го ступеню (1848), Білого Орла (1851) за зразкову службу і особливі заслуги по облаштуванню вищезгадуваної лікарні [111, с. 542–544].

На схилі літ Аркадій Васильович відійшов від службових справ і став мемуаристом. За свідченням сучасників, цей виходець з малоросійської провінції завжди вмів поєднувати чесність власних переконань зі збереженням найкращого ставлення до людей, як підлеглих йому, так і вищих рангом [147, с. 3].

Подружжя Кочубеїв мало трьох синів: *Петра* (1825–1892), *Василя* (1826–1897) і *Миколу* (1827–1865). Також у шлюбі були народжені *Леонтій* і *Віктор* (1830), що померли під час епідемії холери [111, с. 548].

Перебування на державній службі не перешкоджало турботам А. В. Кочубея про розвиток українського підприємництва. Розуміючи необхідність формування кваліфікованих робочих кадрів і враховуючи наявні природні ресурси, він започаткував місцеве промислове виробництво. У 1842 р. на березі р. Ретик біля однойменного хутора, що спочатку належав брату Дем'яну, побудував паперову фабрику, на котрій виробляли різноманітного сорту папір — від голландського до обгорткового [47, с. 45]. За спогадами 93-річної місцевої жительки (дослідження станом на 1989 р.): «... біля ставу, крім фабрики, був млин, зараз він перенесений у Грузьку. Навпроти млина була контора фабрики, їдальня, двоквартирні будинки для робітників і церква» [47, с. 46].

Вивчення документальних джерел дало можливість встановити, що на березі р. Реть було вибудувано ціле промислове містечко. Поселення складалося

з одноповерхового кам'яного корпусу Пречистенської паперової фабрики, неподалік якого знаходились ливарний цех, слюсарний і механічний відділи, дві кузні, підрозділ для сортування й обрізки стосів паперу, будівлі для зберігання підсобних і витратних виробничих матеріалів, два склади для зберігання готової продукції, будівля для просівання ганчір'я. Неподалік від промислового містечка — будівля заводської контори, будинок наглядача, 20 флігелів для проживання посадових осіб і працівників [127, с. 91]. Оточував поселення сосновий щогловий ліс, посеред якого вирубана широка просіка на 2 версти від київської стовпової дороги.

Будували фабрику лондонські майстри Джаксон і Сімер. З Англії прибуло й обладнання. Виняток становила одна парова машина потужністю 30 кінських сил, яка приводила в дію 6 ролів для промивання ганчір'я. Її сконструював при фабриці 1859 р. купець 3 гільдії Олександр Варфоломійович з Клинців. Зауважимо, що встановлення цієї машини обійшлась заводу дорожче на 3000 руб. сріблом, ніж англійської техніки, а замість 3-х сажнів дров, вона використовувала 5 сажнів деревини для своєї роботи. Мусимо зазначити, що цей факт ще раз підтвердив технічну й економічну відсталість царської Росії 1860-х років.

Річне виробництво паперу на фабриці мало широкий асортимент: газетний папір 6-ти сортів «в кількості до 6000 стоп», 7-й сорт «сірого до 14000 стоп; поштового різних номерів до 200 стоп; карткового, для Олександрівської мануфактури, до 1000 і більше стоп; газетного типографського — до 5000 стоп. Всього за рік — до 32000 стоп. Вироблявся синій і білий папір для обгорток цукрових головок для 3000 пудів, при умові, що кожна стопа мала вагу в два пуди [127, с. 92].

Скориставшись європейським досвідом створення показових садів, на початку 1830-х років на прохання А. В. Кочубея навколо панського будинку в Згурівці швейцарець Гіпп посадив сад, заклав газони і розбив перші клумби. Впродовж кількох років експериментальний польовий досвід відомих садівників-практиків і штучне насадження садів на посушливих землях довели, що посадка дерев у садибах мала не тільки естетичне значення, а й виконувала захисну функцію серед відкритої степової місцевості. Тому весна 1838 р. стала початком цілеспрямованого насадження парку в Згурівському помісті Кочубеїв.

Отже, маємо можливість пересвідчитись у ґрунтовному підході Аркадія Васильовича Кочубея до ведення господарства у власницьких селах. Для організації промислового виробництва залучався як іноземний, так і вітчизняний досвід створення невеликих підприємств, що функціонували на місцевій сировині, забезпечували продукцією внутрішній ринок і поповнювали податками державну казну.

Петро Аркадійович Кочубей (31) (1825–1892) (фото 22). *Син Аркадія Васильовича Кочубея* та *Софії Миколаївни Вяземської*, народився в Москві, в будинку рідної тітки матері К. Г. Болтіної. Хрещеними батьками новонародженого стали князь Микола Григорович Вяземський (батько Софії) і графиня Марія Григорівна Розумовська (тітка Софії і невістка гетьмана К. Г. Розумовського).

Петро був старшим сином в сім'ї Кочубеїв і разом зі своїми братами, Василем і Миколою, отримував домашнє виховання спочатку в Москві, потім — в Києві (1828–1830), де Аркадій Васильович був віце-губернатором [90, с. 227, 239], а згодом в Орлі (1830–1837), куди призначили батька на посаду губернатора [90, с. 241]. Сформований під впливом родичів світогляд дворянина-європейця дав можливість Аркадію Васильовичу Кочубею виховувати дітей в дусі передових ідей, не консервативних за своєю суттю. Першим вихователем синів був п. Філліпсон. На початку 1834 р. в сім'ю Кочубеїв був найнятий гувернер п. Мейєр, 30-річний ганноверець, який добре володів французькою і англійською мовами.

В цей самий час з Петрозаводська до Орла переїхав на проживання Федір Миколайович Глінка (1786–1880) — відомий в Росії поет і публіцист, брат історика Сергія Глінки. Його дружина А. П. Голєніщева-Кутузова теж була письменницею, але, крім цього, часто займалась перекладами німецької поезії. Родини швидко заприятелювали. Для А. В. Кочубея Ф. М. Глінка був «пречудовий чоловік, високої честі і добряк, з яким можна було... душу відвести» [90, с. 265–268]. Крім того, Федір Глінка був членом «Союзу порятунку» та «Союзу благоденства», близьких до Північного товариства декабристів, основним завданням яких було скасування кріпосного права, ліквідація самодержавно-кріпосницького ладу, введення «законно-вільного» представницького правління. Його причетність до революційного руху не була доведена царською охранкою, але переїзд до м. Петрозаводська (нині столиця Республіки Карелія, РФ) все ж розцінювався як заслання з метою обмеження спілкування з «неблагонадійними особами» [157]. Характерним доказом переконань Ф. М. Глінки цього періоду був вірш «Не слышно шуму городского» (1831), який поклали на музику. Він став популярною піснею в Києві, відомою ще під назвою «Песнь узника».

Серед обдарованих осіб, що складали коло близьких друзів, був також брат Софії Миколаївни Вяземської — Олександр, який мав неабиякий хист до музики, і дружина сімейного лікаря Брандейса з прекрасними здібностями до малювання. В такому творчому демократичному середовищі здобували початкову освіту Петро, Василь і Микола Кочубеї: студіювали англійську, французьку та німецьку мови, вивчали поезію, живопис. Внаслідок раптової смерті матері в 1834 р. діти залишились лише під батьковою опікою [90, с. 270].

Навесні 1837 р. А. В. Кочубей залишив Орловське губернаторство, щоб повністю присвятити себе синам, і восени разом з ними переселився в родовий маєток Згурівку Полтавської губернії. Вся зима 1838 р. проведена була в Згурівці в заняттях господарством, читанні книг і вихованні дітей. Батько сам займався викладанням їм російської мови та історії, тому що на той час у них не було російського вчителя, а були іноземці — гувернер Мейєр і його помічник Мюллер [90, с. 293]. Для розширення світогляду Аркадій Васильович влітку організував дітям активний відпочинок, спланувавши туристичний маршрут на південь України: спочатку — через Кременчук до Одеси, а потім — теплоходом до Криму. З Ялти Кочубеї зробили подорож вздовж південного берега Кримського півострова верхи на татарських конях, піднімались на вершину Чатир-Даґу, відвідали Імператорський

Нікітський сад в Масандрі, мечеть у Бахчисараї, а потім повернулись до Одеси, де побували в італійській опері [90, с. 295–298]. Відтак Петро Кочубей з братами розширювали обсяги уявлень про світ, знання й інтереси, робили це одночасно з розвитком художніх смаків і усвідомленням національних особливостей.

Після повернення в Згурівку продовжилася інтенсивна підготовка до вступу в столичний навчальний заклад. З Петербурга прибув російський учитель, інженер шляхів сполучення, поручик п. Яковлєв, який зайнявся викладанням російської мови та математики. В листопаді 1839 р. родина виїхала зі Згурівки до Петербургу для подальшого навчання дітей [90, с. 299–300]. Петро Кочубей блискуче здав іспити до Михайлівського артилерійського училища та успішно здобував освіту впродовж 1840–1845 рр.

Літній період практики Петра (1845 р.) Аркадій Васильович Кочубей використав для поліпшення здоров'я членів сім'ї та наступного оновлення світогляду підлітків, здійснивши подорож до Західної Європи. Шлях до курортного міста Крейцнах (на заході Німеччини) проліг через Тільзіт, Берлін, Франкфурт-на-Майні, і родина мимоволі констатувала разючі відмінності між російськими і німецькими соціально-економічними особливостями розбудови суспільства [90, с. 306].

У Літтіху (Німеччина) Петро пройшов теоретичну підготовку та освоїв практичну методику виготовлення ударних ковпаків (капсулів) і лиття гармат [169, с. 2]. З Брюсселя батько з синами перебралися до Франції, де Петро продовжив вивчення хімії та фізики у паризьких професорів Плуза, Дюма [59] та Реньо [108, с. 10]. Зворотна дорога Кочубеїв до Росії пролягла через Бельгію, де мандрівники оглянули її морське узбережжя, історичні пам'ятки, картинні галереї, надалі розширюючи межі світосприйняття [90, с. 308]. Із закордонної поїздки Петро Кочубей привіз свої перші рідкісні зразки мінералів, розпочавши справу колекціонування, яка в майбутньому трансформувалась у серйозну благодійну діяльність [82, с. 608–610].

Восени 1846 р. П. А. Кочубей повернувся до Петербурга, успішно склав іспит у старших «офіцерських класах» артилерійського училища та отримав посаду викладача хімії й практичної механіки в цьому ж навчальному закладі. Таким чином, в 1840–1846 рр. П. А. Кочубей здобув, а потім ґрунтовно вдосконалив спеціальну освіту з фізики, хімії та механіки до європейського рівня. Усвідомлена потреба підвищення кваліфікації була матеріально та фінансово забезпечена батьком.

Упродовж 1847–1857 рр. ад'юнкт Петро Кочубей викладав хімію і практичну механіку в петербурзькій військовій артилерійській академії. Влітку 1847 р. він спільно з іноземцем Фаліссом працював над технічним оновленням Шосткинського порохового виробництва [147, с. 2], розгорнутого в Глухівському повіті Чернігівської губернії [52, с. 362].

Проаналізувавши приведені факти, автори відзначили, що здобуті в Європі фахові знання П. А. Кочубея швидко знайшли своє застосування в практичній діяльності військового відомства, розрахованій на загальнодержавний рівень, що

підкреслило його здібності до науково-організаційної роботи. Під час педагогічної діяльності в академії започаткувалося співробітництво П. А. Кочубея з видатним вченим Д. І. Менделєєвим, котре згодом привело до синтезування різних наукових знань і спрямувало їх взаємодоповнюючий вплив у агрономічну діяльність.

Історіографічні джерела пізнішого часу репрезентують Петра Аркадійовича Кочубея як військового фахівця у галузі артилерії, вченого-хіміка, мінеролога-колекціонера; з 1870 р. — голову Імператорського російського технічного товариства [147, с. 13, 18] і одного із засновників Музею прикладних знань [134, с. 330–331]; почесного члена імператорської Академії наук [87, с. 225].

В 1850 р. П. А. Кочубей, отримавши с. Згурівку як спадок від батька і повне право на користування землями, став займатися своїми улюбленими справами: лісорозведенням, садівництвом, сільським господарством, присвятив себе служінню громадським інтересам [90, с. 314]. Відтоді Петро Кочубей прославився як талановитий експериментатор у вітчизняній аграрній галузі та власник чудового парку (309 га), започаткованого батьком, але створюваного власноруч протягом усього свого життя в Згурівському помісті.

Сучасники висловлювалися про Петра Аркадійовича Кочубея як про «цілком незалежну людину, міцну своїми громадськими зв'язками, тверду в своїх намірах і переконаннях, з дивовижно м'яким, чуйним серцем» [147, с. 8]. У найважчу реформаторську епоху 1860-х років він не боявся бути перед владою заступником кращих професорів-хіміків, поставати сміливим і енергійним захисником жіночої медичної освіти, домагатися дозволу для дівчат навчатися хімії під керівництвом викладачів у власній хімічній лабораторії [147, с. 8]. Вочевидь, в рисах його характеру проявилися реальні результати всебічного виховання, закладені ще в родинному колі.

З 1851 р. П. А. Кочубей одружується з ***Варварою Олександрівною Кушелевою-Безбородко***, донькою графа О. Г. Кушелева-Безбородка та княгині О. М. Рєпніної-Волконської. Її батько в 1816 р. приєднав до прізвища Кушелєв прізвище діда по матері графа Безбородко. Через свою дружину, а також через дружину брата Миколи, Петру Аркадійовичу Кочубею доводився родичем декабрист Сергій Григорович Волконський (1788–1865) [111, с. 548]. З приводу вказаних деталей зазначимо, що вони свідчать про родинне збереження пам'яті українських предків (козаки Безбородки) та прихильне ставлення до декабристського руху в Україні, який відрізнявся від такого руху в Росії.

Зокрема безпосереднім поштовхом для підтримки декабристів послужили настрої, якими перейнялися російські офіцери-дворяни (зокрема, С. Г. Волконський) після перемоги над Наполеоном. Повернувшись з переможних походів Західною Європою, вони (як і А. В. Кочубей у свій час) зовсім інакше стали сприймати російську дійсність. Політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки дуже контрастували з волелюбними ідеями, якими вони пройнялися на Заході. Хоча окремого українського декабристського руху й не існувало, але декабристський рух в Україні мав специфічні риси, зумовлені ліберальним інтелектуальним кліматом країни [123, с. 176–177]. За мету ставилось не лише знищення самодержавства і кріпацтва, а й утворення федерації

слов'янських демократичних республік [117, с. 100–101]. Висунута ними ідея федеративної слов'янської держави знайшла своє продовження у політичних програмах наступних діячів національно-визвольного руху, зокрема, в Кирило-Мефодіївському братстві.

Загалом, чесні переконання П. Кочубея не мали нічого спільного з фальшивими політичними позиціями деяких чиновників-лібералів державних структур. В своїх записках Петро Аркадійович вказує на справжню сутність цієї частини урядовців того часу: «В розмовах з цими панами я переконався наскільки їх лібералізм удаваний і як легко вони відмовляються, лише тільки справа зайде про застосування їх ідей до них самих; тоді їх лібералізм миттєво зникає, вони перетворюються в деспотів і не дозволяють нікому мати власну самостійну думку». Така відвертість у висловлюваннях ніколи не обмежувала Кочубея говорити правду, часом гірку, яка іноді шкодила йому особисто [147, с. 7].

Велику популярність П. А. Кочубею, навіть славу, принесла мінералогічна колекція, яку він збирав впродовж життя. Одним з найбільш ранніх зразків його збірки була друза кристалів олександриту («Кочубеївська друза»), знайдена 1840 р. у смарагдових копальнях Уралу. Частина зразків, напевно, була придбана за час перебування молодого хіміка на навчанні в Літтіху та Парижі в 1846–1847 рр. Надалі він постійно поповнював колекцію, купуючи мінерали та міняючи їх. До 1852 р. колекція рідкісного каміння складався з мінералів вітчизняних і зарубіжних родовищ і, зрозуміло, привертав увагу дослідників. Особливу цінність колекції надала купівля Петром Кочубеєм 1857 р. мінералогічного зібрання графа Л. О. Перовського [113, с. 89–98]. Таким чином П. А. Кочубей зібрав унікальну колекцію, котра вирізнялась різноманітністю зібраних мінералів і прекрасною якістю матеріалу, стояла на одному рівні з колекцією музею Санкт-Петербурзького гірничого інституту — першого в Росії вищого технічного навчального закладу, заснованого ще 1773 р. указом імператриці Катерини II. В ній було зібрано найкраще, що давала природа Росії за останнє сторіччя. Придбання 1913 р. мінералогічної колекції Петра Кочубея мінералогічним музеєм Петербурзької Академії наук, поставило його на один рівень з кращими мінералогічними музеями Європи та збільшило її цінність, принаймні, вдвічі.

Окремим напрямом громадської діяльності Петра Кочубея в Петербурзі була робота в Комісії з питань народної гігієни та якості харчових продуктів (1859–1862 рр.), ініціаторами якої стали лікар-діагност Медичної академії М. Ф. Здекауер, медик-токсиколог Військово-сухопутного шпиталю медичного департаменту МВС Є. В. Пелікан і фармаколог Ю. К. Трапп. Для експериментальної частини занять П. А. Кочубей надав власну хімічну лабораторію та вимірювальні прилади [147, с. 5]. Результати досліджень, описані П. А. Кочубеєм у 2-х спеціальних випусках періодичного видання «Северная почта», — «Товары в отношении к общественному здоровью»: 1. Зажигательные спички с белым фосфором; 2. Краски, в состав которых входит мышьяк [88, 89] (фото 26).

Науково-освітній і дослідний аспект діяльності Петра Аркадійовича Кочубея стисло описує академік НААН України В. В. Вергунов: «Як голова Імператорського Російського технічного товариства, застосувавши найпрогресивніші для свого

часу підходи щодо господарювання в отриманій у спадок Згурівській економії, П. А. Кочубей за досить короткий проміжок часу зробив її однією з кращих такого типу у Російській імперії. ... У 1872 році ним була заснована унікальна дослідно-навчальна ферма, оранжерея у штучно створеному ландшафтному лісовому парку в родовому маєтку Згурівка (фото 29–30) ... Зробивши все можливе для раціонального ведення рослинництва та переробки його продуктів, ... П. А. Кочубей не менш продумано скоординував зусилля для потреб прибуткового тваринництва. Зрештою, все разом через ефективне галузеве дослідництво сприяло переведенню господарювання в Російській імперії від виключно домоводства до повноцінної сільськогосподарської промисловості, що перевела державу від суто аграрної до індустріальної, починаючи з 90-х років XIX ст. Цей аспект внеску П. А. Кочубея у вітчизняну історію досі залишався не вивченим» [37].

П. А. Кочубей у шлюбі з В. О. Кушелевою-Безбородко (1829–1894) мали шестеро дітей: *Дем'яна* (1856 р.н.), *Аркадія* (1859 р.н.), *Олександра* (1860 р.н.), *Софію* (1860 р.н.), *Любу* (1861–1884) та *Василя* (1868–1940) [111, с. 551]. Але їх спіткала трагічна доля: Дем'ян помер немовлям, Аркадій та двійнята Олександр і Софія — померли від скарлатини, а Люба (1861–1884) — під час епідемії дифтерії. Хворів на дифтерит і Василь, але його вдалося врятувати. Для повного одужання П. А. Кочубей повіз сина за кордон в березні 1884 р. і повернувся з лікування лише через рік. Батьки берегли і трепетно ставились до сина, який залишився один з п'яти дітей.

Василь Петрович Кочубей (48) (1868–1940) (фото 23). *Син Петра Аркадійовича Кочубея* і *Варвари Олександрівни Кушелевої-Безбородко,* народився у родовому маєтку с. Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер смт Згурівка Київської області) і був єдиним нащадком подружжя. Зважаючи на активну наукову й суспільну діяльність батька, родина більшу частину року мешкала в Санкт-Петербурзі, а згурівську садибу використовувала переважно як дачу для літнього відпочинку. Тому початкову освіту Василь опановував у імператорській Миколаївській Царськосільській класичній гімназії, що діяла при Історико-філологічному інституті у Петербурзі. Потім навчався на правничому факультеті цього освітнього закладу [148, с. 216]. Володів сімома іноземним мовами.

По закінченні навчання 1890 р. одружився з троюрідною сестрою ***Варварою Василівною Кочубей*** (1869–1948) [56, с. 109–113].

В історичних джерелах Василь Петрович Кочубей представлений як петербурзький аристократ, відомий колекціонер, церемоніймейстер царського двору. Після смерті батька в 1892 р. став спадкоємцем усього його майна та земельних володінь у Петербурзькій, Полтавській і Чернігівській губерніях; у 1896 р. занесений у списки дворян Київської губернії. Впродовж 1896–1905 рр. Василь Кочубей перебував на посаді Глухівського повітового маршалка дворянства; з 1913 р. — дійсний статський радник, маршалок дворянства Обухівського повіту, почесний опікун Глухівського учительського інституту [111, с. 551].

Після жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді Василь Петрович Кочубей, залишивши посаду і майно, переїхав з родиною до Києва. У період діяльності

УНР він активно підтримував політику гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.), з яким був у дружніх і родинних стосунках [111, с. 666–674; 65, с. 836–837].

В період революційних подій 1917 р. традиційні погляди родини Кочубеїв щодо положення України на мапі Європи майже не змінилися. Оскільки В. П. Кочубей поділяв політичні концепції гетьмана П. П. Скоропадського та сприймав його розуміння майбутнього держави, то висловлювалась думка, що великоруські кола політиків не бажали незалежності України, спочатку підтриманої німецько-австрійським командуванням. П. П. Скоропадський хотів «бачити Україну не ворожою Великоросії, а братерською, де всі українські прагнення знайшли б собі вихід», тобто автономною федерацією з Росією [141, с. 8–9].

Разом із свояками (*братами дружини*) Леонтієм і Михайлом Кочубеями Василь Петрович входив до українського «Союзу хліборобів-власників», був членом «Протофісу» (Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства). У вересні 1918 р. він перебував у Берліні на чолі української промислової, торгівельної і сільськогосподарської делегації. Вона відвідала окремі промислові центри Німеччини і провела активні й успішні дебати з організацією «Аусфур Гезельшафт», дії якої дуже гальмували товарообмін з Україною. Старший син В. Кочубея Василь займав посаду особистого ад'ютанта гетьмана і Генерального писаря Вільного козацтва [152, с. 535].

Василь Петрович Кочубей був також членом ради Слов'янського благодійницького товариства у Києві, метою якого було збереження пам'яток мистецтва та старовини, створення музею, з розміщенням історичних, археологічних та художніх зібрань. На додаток він і сам мав багату колекцію предметів старовини, творів українського, російського, західноєвропейського мистецтва, серед яких були роботи Т. Г. Шевченка.

П. П. Скоропадський намагався політичною силою і помірними реформами ліквідувати революційні зміни щодо земельного питання, відновити стабільність у суспільстві, розбудувати регулярну українську армію. Однак невирішеність аграрних реформ та урядова залежність його влади від західних країн призвели до краху гетьманату. Він залишив посаду і на початку 1919 р. виїхав до Берліна. Після еміграції гетьмана Кочубеї ще до вересня-жовтня 1919 р. перебували в Україні, потім виїхали до Бельгії, а на початку 1920-х перебралися до Баварії (Аугсбург Оберотмарсхаузен) [114, с. 250].

Після від'їзду В. П. Кочубея за кордон, в січні 1920 р. бандитські елементи, організувавши частину селян Згурівського регіону (Старої Оржиці, Лизогубової слободи, Черевок), напали на цукровий завод, побудований Василем Кочубеєм, розікрали та спалили панський будинок у Згурівці, пограбували та зруйнували ферми, оранжереї, метеостанцію. Через озброєні ватаги, що лютували в окрузі, був паралізований рух по залізничній гілці від згурівських економій до центральної магістралі в Яготині [66, с. 17].

Подружжя Кочубеїв виховувало восьмеро дітей — мали 4 доньки: *Варвару* (1893–), *Катерину* (1894–1951); *Марію* (1895–1946), *Олену* (1899–) та 4 сини:

Василя (1892 р.н.); *Олександра* (1897–1946); *Миколу* (1903 р.н.) та *Григорія* (1905–1919). Дружина Василя Петровича, Варвара Василівна Кочубей мала спадковий маєток у с. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Новий будинок у маєтку було зведену в 1898 р. (фото 36). Тому сім'я періодично мігрувала між оселями в Дубовичах Глухівського повіту та Згурівці Прилуцького. У 1914 р. Кочубеї віддали частину кімнат маєтку у Царському селі під шпиталь для поранених воїнів. Варвара Василівна несла місію сестри милосердя; доньки Варвара та Марія теж деякий період працювали в лазареті, організованому в с. Згурівці.

Тож бачимо, Василь Петрович Кочубей, як і інші члени його роду, займався активною суспільною та благодійною діяльністю. Повернувшись в Україну, сприяв становленню та розвитку вітчизняного сільськогосподарського сектора, збереженню культурної спадщини. Історична цінність об'єктів, успадкованих від старших поколінь, і зібраної ним колекції унікальних творів декоративно-прикладного мистецтва та живопису була очевидною.

На основі аналізу генеалогічних відомостей встановлено базові засади родинного виховання Кочубеїв, коли одночасно з основною загальною освітою прищеплювалися естетичні смаки та розвивали здатність оцінювати і розуміти суть прекрасного. Для формування рівня культурних пріоритетів використовувались різні джерела: твори образотворчого і музичного мистецтва; художня література; спільне відвідування театральних вистав; сімейний відпочинок на природі; естетична обстановки в побуті (оформлення житла, наявність бібліотеки, мистецьких зразків, сімейних традицій з обговорення громадських подій). Створення сприятливих умов для еволюції дитячих культурних смаків визначала достойна поведінка і громадська діяльність старших у родині, а також впливали факти і події суспільного життя оточуючих. Загалом це забезпечувало відповідне ставлення до навколишньої дійсності: не лише милуватися красою мистецьких творів, природи чи пам'яток культури, а й берегти і захищати їх; не тільки збільшувати власний діапазон наукових знань, а й поширювати освіту серед селянської верстви українського населення на ґрунті благодійності.

Громадська діяльність роду в українських регіонах

Під впливом європейських культурних традицій першої чверті XVIII ст.— першої половини XIX ст. та гуманістичних ідей діячів Києво-Могилянської академії, прадіди попередніх поколінь родини Кочубей долучалися до спорудження православних храмів, які на той час постали центрами розповсюдження знань, духовного та культурного збагачення населення. Впродовж століть нащадки Кочубеїв, відповідно до традицій роду, інвестували у подальший освітньо-культурний розвиток сільських громад у спадкових володіннях давнього козацького краю.

Невеликі учнівські хори на уроках церковного співу, за наявності підготовлених керівників, виконували, крім обов'язкової програми, твори Д. С. Бортнянського, М. Д. Леонтовича, М. В. Лисенка [130, с. 8–9, 12].

Спираючись на громадський досвід предків щодо поширення початкової освіти, П. А. Кочубей продовжив родинну благодійну місію, реконструювавши в 1854 р. дерев'яну Спасо-Преображенську церкву в *с. Згурівці* (нині райцентр Київської обл.), збудовану ще 1794 р. нащадками гетьмана К. Г. Розумовського (1728–1803) [174, с. 179]. Після закриття 1862 р. безоплатних недільних українських шкіл для дорослих на всій території підросійської України, оновлення споруди Згурівського храму було дуже доречним, оскільки наявність сталої матеріальної бази сприяла відкриттю 1863 р. однокласного церковно-приходського училища як першого загальноосвітнього закладу Згурівського краю [19, арк. 8]. За статистичними даними 1859 р. у с. Згурівці було 525 дворів, в яких проживало 3230 мешканців, що складали приход цієї православної церкви [145, с. 185]. Упродовж 1861–1866 рр. в Згурівці знаходилось волосне правління тимчасовозобов'язаних селян, якому підпорядковувались 4 сільські громади (2062 ревізьких душ) [174, с. 179]. Після реорганізації волостей 1867 р. село стало адміністративно-територіальним центром 3-го стану в Прилуцькому повіті Полтавської губернії і згурівська Преображенська церква стала освітнім центром для 4 277 осіб [81, с. 547] (фото 27).

В *с. Аркадіївці* (нині Згурівського району Київської обл.), заснованому А. В. Кочубеєм у 1839 р., власником зведена 1859 р. каплиця Святого Аркадія. 1880 р. Петро Кочубей збудував дерев'яну церкву Преподобного Аркадія на кам'яному фундаменті, підпорядковану Прилуцькій протопопії Полтавської єпархії. Станом на 1886 р. до парафії Аркадіївської церкви були приписані жителі сусідніх сіл — *Середівки* (1552 особи) і *Олександрівки* (328 душ) (тепер с. Олександрівка Згурівського району Київської обл.). В самому ж с. Аркадіївці кількість населення до 1886 р. склала 1 292 особи [174, с. 37–38, 314, 430]. Освіту мешканцям надавала храмова парафіяльна школа, що мала церковну бібліотеку. До 1902 р. чисельність прихожан зросла до 3464 душ чоловічої та жіночої статі [81, с. 552].

Колишні козацькі села Красне і Усівка (нині Згурівського району Київської обл.) частиною територій перейшли у маєтність до П. А. Кочубея 1852 р. від дружини В. О. Кушелевої-Безбородко як спадок К. Г. Розумовського [92, с. 20, 86–87]. У *с. Красному* перша дерев'яна Богородицька церква діяла в 1740–1760-х роках і підпорядковувалась Басаньській протопопії Переяславсько-Бориспільської єпархії. Крім гетьмана, свою власність у селі мали майор Калиновський, сотник Прийма, військовий товариш Шаргородський. З огляду на це, будівництвом та ремонтами храму опікувалися і представники місцевої заможної козацької старшини. Відповідно в 1834 р. фінансова допомога на поновлення церкви Різдва Святої Богородиці надавалась силами власних благодійників та частково Аркадієм Васильовичем Кочубеєм, а 1878 р. до реставрації християнської святині долучилася родина Петра Аркадійовича. При храмі існувала церковноприходська школа, забезпечена бібліотекою для місцевої громади [81, с. 550].

За даними 1787 р. *с. Усівка* частинами належало козакам і різним власникам і мало населення 921 осіб [121, с. 275]. Для їх освітнього та духовного виховання гуртом збудували церкву Пресвятої Трійці. Більше 100 років вона підтримувалась

у належному стані матеріально забезпеченою частиною мешканців села та родинами Розумовських і Кочубеїв. Новий храм востаннє збудували для 1736 жителів в 1886 р. за участю Петра Аркадійовича Кочубея. Дерев'яна Троїцька церква мала в приході с. Софіївку. За господарювання в Усівці Василя Петровича Кочубея (1902 р.) при ній працювало 2 школи: жіноча і змішана церковноприходська [174, с. 486].

До 1866 р. про дерев'яну Свято-Духівську церкву *с. Лизогубової Слободи* Пирятинської протопопії Полтавської єпархії дбали родини К. Г. Розумовського і М. Г. Репніна-Волконського [92, с. 11, 159–160]. Після продажу села графині В. О. Кушелевій-Безбородко храм перейшов під опіку родини П. А. Кочубея. В 1886 р. вони розібрали стару, майже 100-літню, будівлю церкви і спорудили нову з дерев'яною дзвіницею, об'єднавши свої зусилля з місцевим поміщиком Стариковським. Церква обслуговувала 2157 мешканців, мала бібліотеку та земську школу церковнопарафіяльного піклування в приході, в якій здобували освіту селянські діти (1902) [81, с. 552].

Дерев'яна Успенська церква *с. Оржиці (нині Стара Оржиця Згурівського району Київської області)* діяла в 1760–1790-і роки під патронатом останнього українського гетьмана К. Г. Розумовського, потім — спадкоємців родини Д. В. Васильчикова, які 1818 р. збудували новий мурований Свято-Успенський храм [121, с. 102]. У них частину володінь викупила сім'я Петра Кочубея (1871 р.), і в 1886 р. нові власники реконструювали стару кам'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці для 2720 жителів і надали матеріальне забезпечення церковнопарафіяльній школі [92, с. 89–91]. В 1892 р. в приході Успенської церкви Василь Петрович Кочубей збудував Василівську церкву *с. Пасківщини* для піднесення культурно-освітнього рівня 1461 мешканця [174, с. 327]. При парафіяльній школі працювала церковна бібліотека церковноприходського підпорядкування. До 1902 р. загальна кількість прихожан Оржицької Успенської церкви склала 4890 осіб [81, с. 549].

Після смерті Аркадія Васильовича Кочубея старший син Петро успадкував родовий маєток, що знаходився в селах Стара та Нова Гути Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії [90, с. 548]. В цих поселеннях родина Кочубеїв теж виконувала духовно-просвітницьку місію, зберігаючи місцеві християнські святині. Дерев'яну Воскресенську церкву, що діяла з 1765–1768 рр. в *с. Стара Гута*, двічі оновлювали: в 1837 р. — А. В. Кочубей і в 1898 р. — В. П. Кочубей. При храмі працювали церковноприходська школа і шпиталь [40, с. 209]. У селі функціонувало одноклассне початкове народне міністерське училище, на утримання якого земство виділяло 226 руб. на рік, сільська громада — 85 руб., а почесний куратор В. П. Кочубей — 190 руб. За училищем була закріплена 1 дес. землі, на якій вирощували плодові культури і овочі, задля ознайомлення учнів з елементарними агрономічними знаннями. В 1901 р. в училищі здобуло освіту 79 учнів (63 хлопчика та 16 дівчаток). Відсоток грамотності серед Старогутських жителів був найвищим в Протопопівській волості і на початок 1897 р. склав 36,5% [170, с. 142].

В 1859 р. у *с. Нова Гута* діяв Захаріє-Єлизаветинський дерев'яний храм, що також мав свою церковнопарафіяльну школу і шпиталь [40, с. 209]. Церква була

побудована впродовж 1765–1768 рр. предками А. В. Кочубея і двічі перебудовувалася: в 1848 р. — батьком П. А. Кочубея і в 1905 р. — сином П. А. Кочубея [85, с. 26]. При Новогутському християнському храмі відкрито земську школу, де в 1901 р. навчалося 55 хлопчиків і 23 дівчинки [170, с. 104]. Нова школа знаходилася в громадському приміщенні й утримувалася за рахунок коштів земства (145 руб.) і сільської общини (150 руб.). Грамотність серед новогутських жителів становила 31.8% (1897 р.).

Після смерті батька (1892 р.) Василь Петрович Кочубей продовжив благодійну справу в сфері культурно-освітньої діяльності родини. Власник у грудні 1896 р. відкрив на території свого маєтку в с. Згурівці двокласну церковноприходську школу, названу «Варваринською» на честь дружини. Освітній заклад збудували на кам'яному фундаменті, вкрили залізним дахом, а класні парти виготовили за зразком парт Київської першої гімназії. На урочистому відкритті школи співав церковний хор, який теж утримувався на кошти В. П. Кочубея [130, с. 97]. Її облаштування коштувало майже 8000 руб. Крім того, засновник передав у духовне відомство шкільний будинок і 1 десятину землі, щорічно видавав утримання старшому вчителю в розмірі 300 руб., помічнику вчителя 240 руб., законовчителю — 120 руб., сторожу — 60 руб. і виділяв 80 руб. на придбання книг. Згадані пожертви є лише незначною частиною доброчинної діяльності Василя Кочубея. Відповідно до заповіту протягом двох років після присвоєння школі назви «Варваринська» спадкоємці В. П. Кочубея повинні були вкласти 20 тис. руб. у місцеве казначейство, щоб на відсотки від тієї суми утримувати школу [98, с. 91].

До кінця XIX ст. рівень елементарної грамотності в Згурівському регіоні зріс до 25–30%. Однак, потреби народу в основних початкових знаннях повністю не задовольнялись. Загалом освіта була платною, становою і носила класовий характер: парафіяльні училища — для дітей «нижчих станів», повітові училища — для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». Була можливість користуватися церковними бібліотеками, але вони мали досить обмежений книжковий асортимент. Проте завдяки турботам і фінансуванню Василя Петровича Кочубея церковно-приходські школи з церковними бібліотеками продовжували свою діяльність при місцевих храмах власницьких населених пунктів до жовтневого перевороту 1917 р., що призвів до виїзду дворянської родини за кордон у 1919 р.

Всі представники роду Кочубеїв славилися особливою пошаною до книг. Тому окремого історичного дослідження заслуговує унікальна бібліотека, котру збирали три покоління Кочубеїв.

Професор Київського університету, вчений-історик, історіограф, джерелознавець В. С. Іконников у київському виданні результатів своїх досліджень 1892 р. подає інформацію про власну бібліотеку Аркадія Васильовича Кочубея, яка знаходилася в маєтку «Згурівка» Полтавської губернії і містила близько 10 тис. томів, переважно історичного змісту [71, с. 1329]. Зрозуміло, що його книгозбірня згодом перейшла до спадкоємця Петра Кочубея. Т. Є. Мяскова — старший науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ),

досліджуючи особові бібліотеки видатних діячів минулого, наводить відомості про наявність у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ книжкового зібрання Олександра Васильовича Кочубея (1788–1866) і припускає його належність до книгозбірні молодшого брата Аркадія. Відповідно до цього молодий власник Згурівки Петро Кочубей зберігав у маєтку книжкові колекції не тільки батька, а й дядька [116, с. 444–451].

У Російському біографічному словнику О.О. Половцова таємний радник О.В. Кочубей характеризується як політик-інтелектуал, всебічно освічена людина, що була в курсі новин у галузі мистецтва, літератури і науки. На підставі цього припускаємо, що склад його бібліотеки дещо відрізнявся від братової. На даний час у відділі зібрань НБУВ зберігається 770 книг родинної бібліотеки Кочубеїв, переданих в 1926 р. зі Згурівки завідувачем бібліотеки Червоноармійської цукроварні К.О. Воліченком співробітнику ВБУ при Українській Академії наук Ю.В. Піневичу. З них 14 книг належать Аркадію Кочубею, бо мають штамп «Бібліотека А.В. Кочубея. Згуровская» (фото 24–25). Одна книга завдяки екслібрису фамільного гербу з написом «Изъ бібліотеки Петра Кочубея» підтверджує власність Петра Аркадійовича (фото 25) — «Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. Ч. 8: ЛАБ-КИТ. — СПб.: В тип. Имп. Академии наук. 1844». Вірогідно, цей словник потрапив до Згурівки під час навчання Петра Кочубея в Михайлівському артилерійському училищі 1840–1845 рр. Решта із 700 одиниць літератури — це книги франкомовні, що мають ознаки належності до бібліотеки Олександра Кочубея, історичного, філософського, політичного змісту (1712 р. — друга половина XIX ст.) [116, с. 448–449]. Нами проведено історіографічне дослідження щодо можливого знаходження більше 9 тисяч друкованих видань з книжкової колекції Кочубеїв.

В російських інтернет-ресурсах вже давно існує інформація про розгром садиби Кочубеїв у Згурівці і знищення бібліотеки в 1905 р., але вона не підтверджується фактами. Встановлено, що її джерелом стала розповідь мінеролога О.Є. Ферсмана про пошкодження унікальної колекції мінералів П.А. Кочубея, яка була поширена і на події з книгами. В оригіналі повідомлення мало такий зміст: «Дом Кочубея был сожжен, а коллекция [минералов] разбросана по саду, отдельные образцы были брошены в пруд. После долгих поисков почти три четверти камней были найдены. Собрав после разгрома коллекцию, В.П. Кочубей, единственный сын Петра Аркадьевича, перевез ее в Киев» [158, с. 250]. Насправді, за спогадами місцевих жителів, заворушення обмежились крадіжками майна згурівської економії, бо для неграмотних селян цінні мінерали були звичайними камінцями, а книги — матеріалом для самокруток та шкіряних халяв до чобіт [95, с. 102–103]. Можливо, спровоковані люди й розібрали по домівках чимало коштовних книг, але вцілілі вкрадені екземпляри повернули власнику за допомогою карального загону козаків, що прибув через тиждень після погрому [24, арк. 101]. Майже весь бібліотечний масив залишився непошкодженим, бо ніякої пожежі 1905 р. у будинку не було. Житлові приміщення в садибі П.А. Кочубея зберігалися в звичайному стані і використовувались сином Василем Петровичем Кочубеєм та його дітьми

аж до кінця 1919 р., до моменту еміграції (фото 28). Розповіді місцевих старожилів підтверджують, що панський будинок у Згурівці пограбували та знищили в січні 1920 р. бандитські елементи, під час нападу на цукроварню [66, с. 17]. На той момент із 10-тисячного книжкового зібрання Кочубеїв залишилось близько 1 тисячі томів, що збереглись у фондах бібліотеки цукрового заводу до 1926 р. Очевидно, інші 9 тисяч книг були вивезені зі Згурівського маєтку частково самим Петром Аркадійовичем за період роботи головою «Російського технічного товариства» (1870–1884, 1885–1889 рр.), а частково його сином Василем після подій 1905 р. у свій двоповерховий кам'яний особняк у Києві, збудований ще 1902 р. [56, с. 109–113]. Сюди він мав можливість переправляти зі Згурівки (Прилуцького повіту) та Дубовичів (родове село дружини Варвари Василівни в Глухівському повіті) цінні речі, серед яких могла бути частина родинної книгозбірні.

Зважаючи на те, що П.А. Кочубей був фахівцем з хімії й артилерійської механіки, його інтереси виходили далеко за межі історії й філософії. Тому зі згурівської бібліотеки поступово забиралися лише книги, потрібні у практичному житті для формування базового загальноосвітнього рівня та всебічного розвитку. Такі примірники, напевне, зберігалися в петербурзькому будинку на Мойці № 67–69 (спарений), що з 1863 р. належав Аркадію Васильовичу Кочубею [162, с. 221], а після його смерті невістці Варварі Олександрівні Кочубей (вродженій Кушелевій-Безбородко) [151, стовб. 6]. Водночас, до Згурівки могли потрапляти книжки (довідники, збірники законів, періодичні видання, перелік державних і губернських установ) аграрного спрямування, тому що з 1857 р. Петро Кочубей фахово займався сільським господарством у своїй родовій садибі. Він щороку з травня до вересня проводив на цих українських землях свої агрономічні експерименти.

Діяльність Петра Аркадійовича Кочубея в Російському технічному товаристві (РТТ) Санкт-Петербурга, передбачала знаходження його вузькопрофільних книг у бібліотеці РТТ, що розміщувалася на площах Музею прикладних знань «Соляного містечка» (з 1875 р.). Крім того, РТТ мало філії за межами столиці, які за його прикладом створили власні бібліотечні зібрання. Такі технічні відділи товариства були відкриті на території України: Київське, Новоросійське (пізніше перейменоване в Одеське), Харківське, Миколаївське. Наприклад, з 1891 р. в Одесі при РТТ існувала Школа десятників будівельної справи і курси кочегарів, де поряд зі спеціальними дисциплінами, діти вивчали загальноосвітні предмети: гігієну, малювання, фізику, російську мову, географію, історію, алгебру з геометрією. Там працювала бібліотека. Відтак, є велика ймовірність побачити в українських філіях РТТ російськомовні книги з історії, точних наук або мистецтва, подаровані П.А. Кочубеєм.

Після смерті батьків (1892–1894 рр.) Василь Петрович продав петербурзькі будинки на набережній річки Мойки [31, с. 322]. З будинку № 69, де знаходилися бібліотека, робочий кабінет, хімічна лабораторія і мінералогічний кабінет Петра Аркадійовича, цінне майно перевезли у найняті споруди поблизу [113, с. 89–98]. Власної оселі в Петербурзі В.П. Кочубей ще не мав, бо свій будинок у Царському

Селі він спорудив впродовж 1911–1913 рр. Житло найближчих родичів по лінії батька (особняки в Царському Селі, на Фонтанці, Сергіївській вулиці з 1838 по 1880 рр.) та по лінії матері (палац на вулиці Поштамтській, будинки біля Гагарінської пристані з 1829 по 1873 рр.) на той час було продано [29, с. 202]. В результаті виявилось, що перевозити родинні речі було нікуди. Логічним виходом із цього становища залишалась можливість розпродати майно, а найцінніше забрати до Києва. Василь Кочубей так, мабуть, і зробив.

Кому продати книги — питання не стояло, бо з 1858 р. між сусідніми забудованими ділянками родичів у Царському Селі знаходився будинок сина дійсного статського радника О.А. Половцева (Половцова) — Олександра Олександровича — колекціонера і бібліофіла, знайомого Василя Петровича по Петербургу. Таким чином до О.О. Половцева потрапило зібрання книжок Олександра Васильовича Кочубея — рідного дядька Петра Аркадійовича [86, с. 366–382]. Непряме підтвердження цьому знаходимо у розбіжностях бібліографічних довідників. 1912 р.

У збірнику У.Г. Іваска є відомості лише про особову бібліотеку Аркадія Васильовича Кочубея [70, с. 70], а у О. Половцова ще 1903 р. представлена інформація про велику бібліотеку О.В. Кочубея. З 1913 р. В.П. Кочубей зайняв посаду маршалка дворянства Обухівського повіту Київської губернії й одночасно став почесним попечителем Глухівського учительського інституту. Можливо, загальноосвітню частину свого родинного книжкового фонду він, за прикладом батька, зміг передати для навчання майбутніх вчителів у Глухів.

Проаналізувавши фактичний матеріал припускаємо, що з 1896 по 1913 рр. частина найцінніших або найулюбленіших книжок з родинної бібліотеки Кочубеїв знаходилась в київському помешканні на Липках, а невелика частина зберігалась у Василя Петровича спочатку в тимчасово найнятому житлі в Петербурзі, а потім в особняку Царського Села. Залишки літературного масиву було продано букіністу О.О. Половцеву після 1894 р. Тому в Згурівському маєтку на момент 1926 р. залишилась література франкомовна, яку не було куди передати в русифіковані регіони України — Чернігівський, Полтавський чи Київський.

У підсумку з'ясовано, що культурно-просвітницька діяльність родини Кочубеїв полягала у сприянні підвищенню престижу і ролі освітньої сфери та поширенню духовних цінностей у суспільстві у вигляді духовно-релігійних форм доброчинності — пожертви храмам і церковнопарафіяльним школам, що згодом реорганізували у народні, земські або міністерські освітні заклади. Освіта була однією з ділянок культури, яка розкривала широкі можливості для акумуляції вільного від комерційного ризику капіталу — налагодженню процесу навчання мешканців власницьких населених пунктів.

Науково-організаційна робота. Поміж усіх представників Прилуцької гілки роду Кочубеїв, дослідницькою та науково-організаційною роботою ефективно займався Петро Аркадійович Кочубей. Його діяльність у цьому напрямі розпочалася із участі в заснуванні у 1865 р. (і подальшого постійного членства (до 1892 р.) на громадських засадах) Полтавського товариства сільського господарства.

Справа в тому, що після відміни кріпосного права 1861 р. з'явилися землевласники, зацікавлені в інтенсифікації аграрної галузі та прискоренні отримання прибутків від сільськогосподарських угідь через впровадження науково обґрунтованих інтенсивних технологій. Тому для потреб вітчизняного господарства необхідною вимогою до держави постала спеціальна економічна політика розвитку агрономії у поєднанні з сільськогосподарською освітою [133], адже саме Україна, сформована з колишньої Малоросії (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина), Слобожанщини (Харківська і частина Сумської, Донецької, Луганської областей) та Новоросійських земель (Бесарабія, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія), посідала одне з провідних місць серед територій Російської імперії у виробництві аграрної продукції. На землеробство України, загалом пов'язане з економікою країни, покладався головний тягар державного бюджету. Зокрема, переробна промисловість сплачувала частину податку натуральними продуктами, які йшли для армії і для підтримки торгового балансу [64, с. 41].

Після аграрної реформи питання спеціальної освіти мимоволі почало висуватися на перший план. Внаслідок зміни економічних умов більш інтенсивна культура землеробства, пристосована до вільнонайманої праці, стала головним завданням будь-якого сільського господаря. Однак для задовільного вирішення вказаних проблем виникла необхідність фахової наукової підготовки в усіх видах і рівнях сільськогосподарської освіти. Потрібні були: нижчі, безпосередні спостерігачі за виконанням робіт — старости, нарядчики, скотарі, вівчарі і т.п.; контингент управлінців для середніх і великих господарств і викладачів для нижчих, середніх і вищих агрономічних учбових закладів. Всіх цих людей потрібно було навчати майже заново, бо в попередню дореформену епоху займались підготовкою не стільки практичних агрономів, скільки чиновників агрономічно-межового й лісового профілю. Середньої і нижчої спеціальної освіти майже не існувало та й потреба в ній особливо не відчувалась [169, с. 87]. Тому в 1860–1870-х роках поширенню спеціалізованих знань в Полтавській губернії почали сприяти земські освітні установи, громадські аграрні спілки, створювані великими землевласниками, та зацікавлені приватні особи. Відповідно на них, окрім будівництва приміщень, покладалося ще й фінансове утримання вчителів, яке забезпечували за допомогою запровадження місцевих податків.

В 1872 р. за власні кошти П. А. Кочубей створив в Згурівці сільськогосподарську навчально-дослідну ферму, куди набиралися виключно діти місцевих селян, що попередньо успішно закінчили курс початкової церковноприходської чи народної школи, й утримувалися за рахунок власника [38, с. 4]. Для організації ферми у лісопарку Згурівського маєтку П. А. Кочубей виділив 36 десятин чорнозему та збудував: кам'яний дім, в якому розміщено школу, житло для завідувача фермою й учнів, приміщення для сторожа і кухаря; сарай та господарські споруди [62, с. 7–8]. Для додаткового навчання збудовано млин голландського типу. Управляючий маєтками П. А. Кочубея О. Ф. Бодров вказав мету створення ферми: «відпрацювати для нашої місцевості тип інтенсивної системи сільського господарства, випробувати економічну придатність тієї чи іншої рослини, того

чи іншого землеробського знаряддя; акліматизувати рослини, надіслані з країн з відмінним від нас кліматом; розводити насіння покращених рослин для економії господаря і, зрештою, готувати людей, здатних більш-менш розумно відноситися до сільськогосподарської культури» [62, с. 9].

Упродовж 3-х років (саме стільки тривав курс освіти) під керівництвом викладача-фермера 6 хлопчаків віком 14–15 років отримували елементарні відомості з агрономії, які застосовували на місцевих експериментальних ділянках. Фактично створено навчання замкненого циклу в поєднанні з сезонними роботами: взимку — теоретична підготовка, влітку — закріплення знань на практиці.

Допомагав П.А. Кочубею запровадити власний спосіб викладання землеробської механізації у Згурівській сільськогосподарській фермі довірений товариш власника, австрійський підданий В'ячеслав Карлович Делла-Вос, [92, с. 97–98]. Відомо, що уродженець Одеси В.К. Делла-Вос (1829–1890) з 1865 р. займав посаду ординарного професора механіки Петровської землеробської і лісової академії в Москві [49, с. 192–194]. Вивчення В.К. Делла-Восом закордонних механічних виробництв і методик викладання предметів у технічних школах Західної Європи сприяло формуванню власної методики систематичного викладання ремісничої справи, яка згодом стала основою більшості європейських систем професійної освіти і отримала назву «російська система» [27, с. 137–156].

По закінченню спецзакладу, випускники направлялися на посади прикажчиків і навіть управителів, а окремі — залишалися для кваліфікованої роботи на фермі, селекційній станції та дослідному полі. Крім аграрних експериментів при школі-фермі розвивалося племінне тваринництво (коні, велика рогата худоба, свині, вівці-мериноси), а до кінця 1888 р. вже функціонувала власна метеостанція. Впродовж 1872–1884 рр. Згурівська ферма повноцінно виконувала функцію регіональної сільськогосподарської дослідної станції. Подібна до цієї на теренах Російської імперії офіційно розпочала свою діяльність тільки з 1908 р. згідно з проектом В.В. Вінера. Та базою дослідної мережі сільськогосподарських станцій Полтавщини стало Полтавське дослідне поле, створене в 1884 р. [39,.с. 260].

Необхідно акцентувати увагу на тому факті, що П.А. Кочубей, як і більшість членів Полтавського сільськогосподарського наукового товариства, проводили політику пом'якшення державно-бюрократичного тиску на громадянські права українців щодо збереження і розвитку національної мови. У 1904 р. представники цієї аграрної спілки були ініціаторами чергової записки-клопотання до уряду про рівність прав української та російської мов [64, с. 35]. Дворяни погоджувались з думкою авторитетних іноземних і вітчизняних педагогів Я. Грімма, А. Дістервега, Й. Песталоцці, В. Водовозова, Д. Багалія, О. Потебні, К. Ушинського та ін. про спотворення змісту освітнього процесу в народних школах Малоросії через викладання предметів російською мовою.

У вищезгаданій «Записці» наголошувалось на тому, що завдяки поверхневому вивченню російської мови, яка дає можливість лише абияк спілкуватися з населенням, на розвиток «самобутніх духовних сил народних мас не покладається ніяка надія». Жорсткі вимоги до публікацій української літератури завершились

виданням заборонних циркулярів 1876 і 1891 рр. Обмеживши права українського слова тільки художньою літературою, цензура нещадно забороняла будь-які дитячі книги, підручники, переклади друкованих матеріалів аж до Священного Писання включно, не пропускала періодичних видань на рідній мові, незалежно від змісту. Разом з тим не дозволялось ввезення з-за кордону всіх малоросійських книг, навіть таких, що були допущені до друку в межах Росії.

В таких складних умовах найважливішим завданням Полтавського товариства сільського господарства була популяризація агрономічних знань серед населення губернії для збільшення його добробуту. Проте в друкованому вигляді на автентичній українській мові ділитися здобутими аграрними знаннями з полтавськими хліборобами можливості не було, оскільки звичайні книги сільськогосподарського спрямування, корисні в усіх відношеннях (як-от: щодо удобрення ґрунтів, догляду за худобою, порядку сівозмін), залишались книгами, забороненими для публікації. [64, с. 39, 41].

Тому спілка аграріїв, врахувавши назрілі потреби Полтавського краю та підтримавши попередні пропозиції: Херсонського (1880 р.), Чернігівського (1881, 1900 рр.) губернських земств: Лохвицького, Хорольського, Ново-Московського, Берлянського сільськогосподарських комітетів: агрономічного з'їзду в Москві 1901 р., Полтавського та Петербурзького регіональних з'їздів 1901 і 1902 рр.: Петербурзького технічного з'їзду 1903 р.: Київського та Харківського товариств грамотності, звернулась з клопотанням до уряду про повну свободу української мови в публікаціях та визнала необхідність: 1) негайної відміни обмежувальних розпоряджень 18 травня 1876 р. і 8 жовтня 1881 р.; 2) повноцінність прав малоросійської мови з російською в усному слові, друкуванні книг та викладанні в нижчих школах; 3) викладання малоросійської мови, як окремого обов'язкового предмета в середніх і вищих освітніх закладах.

Попри такі запропоновані радикальні заходи, Полтавське товариство сільського господарства уникло репресій з боку влади та продовжило своє існування до наших днів, і 29 вересня 2015 р. відсвяткувало своє 150-річчя.

До початку «великих реформ» 1860–1870-х років відноситься також і виникнення науково-технічних товариств в Російській імперії. Одним із перших (1866 р.) було започатковане Російське технічне товариство (РТТ) в Петербурзі, співзасновником якого став Петро Аркадійович Кочубей [147, с. 16]. Метою цієї організації стало об'єднання знань різних галузей промисловості і подолання розрізненості серед фахівців усіляких технічних напрямів. Майже 20 років (1870–1889) діяльністю громадської спілки керував П. А. Кочубей та реалізовував поставлені в Статуті завдання: використання всіх можливих засобів для поширення в країні наукової і практичної інформації в сферах техніки та промисловості; пропагування технічної освіти серед робітників; організації вивчення місцевих природних ресурсів; розробку і внесення на розгляд уряду заходів, що позитивно впливали на розвиток промисловості в Росії. При цьому Технічне товариство адміністративно не підкорялося жодній з урядових установ і своїм девізом оголосило «науку і неупередженість». Фінансувалася спілка з декількох джерел.

Це були членські внески, добровільні пожертвування, вклади кураторів, державні субсидії, а також кошти, отримані від видавничої, виставкової, лекційної діяльності, за надання послуг та здачі майнової власності в оренду [139, с. 67].

Значущість діяльності РТТ на чолі з П. А. Кочубеєм є безспірною у важливості щодо вкладу у вирішення теоретичних і практичних питань найрізноманітніших галузей народного господарства Росії, включаючи металургію, хімію, електротехніку, повітроплавання, машинобудування, військово-технічне, промислове і цивільне будівництво, можна переконатись, розглянувши кваліфікацію почесних членів, що були всесвітньо відомими вченими та інженерами. Автор періодичної таблиці хімічних елементів Д. І. Менделєєв; творець науки аеродинаміки М. Є. Жуковський; науковець в галузі металургії, металознавства і термічної обробки металів Д. К. Чернов; американський винахідник лампи розжарювання, телефону та фонографа Т. А. Едісон; французький інженер, фахівець з проектування металевих конструкцій О. Г. Ейфель; винахідник бездротового телеграфу (радіоприймача) О. С. Попов. Крім хіміка-механіка П. А. Кочубея, також було багато видатних вчених і відомих діячів серед дійсних членів Технічного товариства: В. Л. Кирпичов (вчений-механік, засновник і перший ректор Харківського технологічного інституту та Київського політехнічного інституту), І. О. Вишеградський (вчений-механік, основоположник теорії автоматичного регулювання), В. І. Ковалевський (автор численних статей і перекладів з сільськогосподарської тематики, один з творців Державного інституту дослідної агрономії в Ленінграді), К. М. Посьєт (діяч російського флоту, міністр шляхів сполучення), П. М. Яблочков (військовий інженер-електротехнік, винахідник дугової лампи), М. М. Бенардос (творець дугового електрозварювання), М. І. Путілов (інженер-підприємець, знаменитий металург), Л. Е. Нобель (шведський і російський інженер-винахідник, меценат, старший брат і діловий партнер знаменитого засновника Нобелівської премії Альфреда Нобеля), С. І. Мамонтов (підприємець, будівник Донецької кам'яновугільної залізниці, меценат галузі культури і мистецтва), М. П. Петров (вчений-механік, основоположник гідродинамічної теорії мастил) та ін. [139, с. 70–71].

Успішна діяльність РТТ і турбота Петра Аркадійовича про розвиток промисловості в Південно-західному краї Російської імперії (території сучасної України) сприяли створенню регіональних відділів (філій) Російського технічного товариства: Миколаївського (1869); Київського (1870), Новоросійського (Одеського) (1871) та Харківського (1879) [50, с. 23–28].

Миколаївський відділ основну увагу приділяв вивченню проблем, пов'язаних з морською справою. При ньому діяла Комісія з технічної освіти (1869–1874). Згодом функціонували вечірні і недільні класи технічного креслення і малювання для дорослих техніко-ремісничих спеціальностей [50, с. 25].

Київський відділ (1870–1919) спочатку мав основний напрямок — цукропереробну промисловість. З 1888 р. з'явився механіко-будівничий відділ, який (до 1911 р.) займався питаннями міського благоустрою (водопостачанням, каналізацією, освітленням, міськими залізничними коліями, бруківкою). Пізніше

його підрозділи вирішували проблеми у галузі металургії, гірничодобувної справи, метеорології [50, с. 24].

Одеський відділ (1871–1918/1920) складався більш як з 12 секцій, серед яких: будівельна, архітектурна, хімічна, механічна, гірнича, морська, військова. Протягом усього часу існування відділу у його підрозділах працювали постійні комісії з технічної освіти: фабрично-заводська, санітарно-технічна, електротехнічна, повітроплавання і автомобільної справи.

Харківський відділ основний інтерес спрямовував у сферу хімічних досліджень. Мав промислові секції: гірничу, цукрову, пивоварну, залізничну, технічної освіти, сільськогосподарської техніки, архітектурно-будівельну, повітроплавальну, електротехнічну [50, с. 25–26]. Починаючи з 1905 р., за підтримки підприємців та заводчиків, Харківський відділ РТТ відкрив цілу низку освітніх установ, які плідно працювали у справі загальної та професійної освіти не лише робітників промислових підприємств, а й членів їх сімей — дітей та жінок. Впродовж 1905–1913 рр. відкрито 7 освітніх закладів, в яких навчались 502 хлопчики і 186 дівчаток [98, с. 87]. Крім того, Харківська філія впроваджувала початкову, нижчу та середню професійно-технічну освіту не лише в Харкові, а й у всьому регіоні Півдня Російської імперії: навчальні заклади відділу знаходились на території Харківської та Катеринославської губерній, а також на землях Війська Донського.

Науково-організаційна й просвітницька діяльність вітчизняних товариств, і результати вирішення технічних проблем українського господарства висвітлювалися у місцевих періодичних виданнях РТТ: «Труды», «Вестник» і «Записки Русского технического общества».

В ході українсько-більшовицьких політичних змагань 1917–1920 рр. всі філії Російського технічного товариства в Україні були закриті. Проте Київське товариство ще на ранньому етапі свого становлення дало початок історичному та економічному розвитку інституцій харчового виробництва.

Київський відділ РТТ мав на меті не лише розвиток техніки та технологій, а й в першу чергу — питання технічної освіти: «Ідея виникла в 1871 р., як пам'ять про покійного графа Олексія Олексійовича Бобринського, організувати училище для підготовки освічених службовців для цукрового виробництва» [33, с. 6–7]. Таким чином, уже в 1871 р. було розпочато збір коштів у фонд організації навчального закладу цукроварів, зокрема, і за рахунок публічних лекцій таких видатних вчених як Д.І. Менделєєв, М.А. Бунге, О.М. Бутлеров, М.Ю. Цехановський, О.Ф. Кістяківський, Ф.М. Гарніч-Гарницький, П.П. Алексєєв, І.І. Рахманінов, В.Б. Антонович, О.С. Шкляревський тощо. Прийняття «Положення» про училища дозволило Київській філії Російського імператорського технічного товариства на своєму засіданні 15 лютого 1884 р. ухвалити рішення про відкриття у м. Сміла дворічних технічних класів на базі училища графів Бобринських. Їхня подальша наукова діяльність стала підґрунтям для заснування Національного університету харчових технологій, який 2014 р. відсвяткував своє 130-річчя.

Узагальнюючи викладений матеріал, зазначимо, що вітчизняна наукова спільнота в другій половині XIX — на початку XX ст. в процесі утворення

фахових комунікацій впроваджувала різноманітні форми самоорганізації, найбільш популярними з яких стали товариства. В період активізації громадської самосвідомості суспільства під впливом економічного та технічного прогресу, активного розвитку промислового виробництва виникли громадські науково-технічні об'єднання як нова форма організації спеціалізованої дослідної справи та фахової освіти.

Започатковане у 1865 р. Полтавське товариство сільського господарства, здійснювало науково-організаційну роботу в аграрному секторі регіону. Його проект щодо розвитку спеціалізованої сільськогосподарської освіти з дослідною складовою реалізувала освітньо-експериментальна ферма П.А. Кочубея в с. Згурівці Полтавської губернії, яка впродовж 1872–1884 рр. в межах України виконувала функції першого повноцінного дослідницького пункту агрономічного спрямування. З 1888 р. до згурівського наукового комплексу «навчальна школа-ферма — дослідні поля — селекційні ділянки — племінні заводи» долучили метеостанцію. а від 1890 р. тут за програмою Полтавського товариства виконували контрольні посіви зернових і кормових культур на різних типах ґрунтів.

Наявність інженерно-технічного корпусу на українських територіях в зазначений період уможливила створення громадсько-наукових організацій у Миколаєві, Києві. Одесі та Харкові як філіалів Російсько технічного товариства.

Науково-організаційну роботу Кочубеї здійснювали за участі спеціалізованих громадських товариств, створених вченими-ентузіастами для розбудови аграрної та технічної галузей. Здобутки аграрних експериментів Згурівської навчально-дослідної ферми П.А. Кочубея сприяли еволюції місцевого господарства у самодостатнє сільськогосподарськевиробництво, доходи від якого використовувались для розвитку місцевої інфраструктури, загальноосвітніх і культурних установ регіону. Громадсько-наукові об'єднання технічної інтелігенції промислових регіонів підросійської України, у вигляді відділів Російського технічного товариства, стали важливою формою концентрації фахівців у вітчизняному суспільстві, яка забезпечувала професійну єдність інженерів і техніків, мала суттєві позитивні наслідки для становлення науки й техніки.

Заняття мистецьким меценатством. Про доброчинну діяльність предків родини П.А. Кочубея на користь держави написано небагато. Відомо, що в XVII — XVIII ст. основна маса їх пожертвувань проходила в руслі богоугодних справ і пов'язувалась з вихованням християнської моралі та розповсюдженням елементарної початкової освіти. В XIX ст. з розвитком економічно-продуктивних сил та зміцненням матеріальної бази суспільства, найбільш забезпечені представники роду Кочубеїв переносять спрямованість благодійних справ із сфери релігії в сферу зростання культури населення.

Найбільше інформації виявлено про меценатство Петра Аркадійовича Кочубея, що стосується організації петербурзького «Російського технічного товариства» (1866) [55, с. 4] та створеного в його складі «Музею прикладних знань» (1872), до якого доброчинець передав власну колекцію фотографічних приладів і зразки світильників від найдревніших і простих, до вишуканих творів мистецтва [134, с. 330–331]. Достатньо є відомостей про нього як завзятого

колекціонера мінералів [113, с. 89–98]. Дослідження повідомлень про меценатські діяння цього полтавського дворянина щодо підтримки і розвитку мистецької галузі саме в українських регіонах відтворили благодійну роботу Петра Кочубея в якості поціновувача мистецтва.

В 1857 р. 32-річний флігель-ад'ютант Петро Кочубей залишив кар'єру військового і посаду викладача хімії Михайлівської артилерійської академії, але не залишився бездіяльним спостерігачем навколишньої дійсності.

Його життя розділилося на дві рівноцінних по значимості половини: офіційну співпрацю в громадських організаціях інтелектуалів Санкт-Петербургу та сільськогосподарську експериментальну роботу в родинному маєтку села Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії. З 1859 р. він активно займається науковими дослідженнями та державними справами саме на громадських засадах. Діяльність науковця була спрямована на розвиток хімічної та технічної галузей, гірничо-видобувної промисловості, музейної справи, мистецтва й історії. А поряд із зазначеними напрямами реального життя існував особливий — духовний вимір, пов'язаний з культурним розвитком його особистості.

Перебування Петра Аркадійовича в російській столиці поза роботою в дослідницьких лабораторіях й ініціативних товариствах завжди було різнопланових і цікавим. Попри аналітичне мислення науковця, йому в повній мірі було властиве і почуття прекрасного, яке постійно перебувало в активному процесі вдосконалення. Однією з рушійних сил, котра активно долучала П. Кочубея до культурно-мистецького прогресу, була діяльність російського мистецтвознавця, письменника і критика Д. В. Григоровича. Їхні дружні стосунки розпочалися саме завдяки любові до творів мистецтва і тривали впродовж багатьох років [147, с. 13].

Дмитро Васильович Григорович (1822–1900) користувався у сучасників репутацією веселуна і душі товариства. Не було людини, причетної до літератури або журналістики, якої би близько не знав Дмитро Васильович. Коли влітку 1858 р. в Петербург приїздив О. Дюма, не хто інший, як Григорович знайомив його з визначними пам'ятками столиці. З юних літ Дмитро збирав твори образотворчого мистецтва і вже в 1850-і роки став відомим як колекціонер високої ерудиції та знавець скульптури та живопису [46, с. 157]. Він і сам володів неабиякими художніми здібностями. У 1836–1840 рр., навчаючись в Петербурзькій Академії мистецтв, познайомився з Т. Г. Шевченком (1814–1861), про що розповідав у своїх «Літературних спогадах»: «Серед учнів Брюллова був у той час Т. Г. Шевченко, з котрим, сам не знаю як, я близько зійшовся, незважаючи на чималу різницю у віці. Тарасу Григоровичу було тоді років тридцять, можливо, й більше; він жив на одній із ліній Васильєвського острова і займав разом з якимось офіцером невеличку квартиру. Я відвідував його досить часто і завжди заставав за роботою над якоюсь акварелью — єдиним його засобом до існування. Скільки пам'ятаю, Шевченко завжди був тоді у веселому настрої; я ходив слухати його смішні оповідки і сміявся дитячим, простодушним сміхом» [146, с. 86].

Напевно, за рекомендацією Д. Григоровича і завдяки його особистим зв'язкам з Кобзарем, наприкінці 1858 — початку 1859 рр. у Петербурзі відбулося знайомство

Петра Кочубея з Т. Г. Шевченком, який близько півроку тому повернувся із заслання в Новопетровській фортеці. Ще 1 травня 1857 р. поету дозволили звільнитися з військової служби, але прибув він до російської столиці лише 27 березня 1858 р., оселився спочатку в квартирі давнього друга М. М. Лазаревського, а потім переїхав у пристосовану під житло майстерню в будинку Академії мистецтв [173, с. 446–447]. Опинившись, нарешті, на свободі, Тарас Григорович із головою занурився у світське життя Петербургу: відвідував давніх друзів, відновлював стосунки зі старими знайомими, налагоджував контакти з людьми, які залишалися для нього єдиною ниточкою, що єднала з волею по той бік Мангишлаку. Він бував у колі друзів-українців Тарновських, Кулішів, чернігівських землячок Карташевських і журналіста М. Я. Макарова, правознавця і блискучого віолончеліста А. М. Маркевича, громадського діяча і мецената Г. П. Галагана, письменника-байкаря Є. П. Гребінки, артиста і композитора С. С. Гулака-Артемовського, літературного редактора і етнографа В. М. Білозерського, генерал-майора І. М. Корбе. Відвідував родину віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого, фактично за ініціативою якого опальний поет повернувся додому; зустрічався зі скульптором М. О. Рамазановим, художником-копіїстом Г. К. Михайловим, економістом і публіцистом В. П. Безобразовим, задушевними друзями Олексієм і Левом Жемчужниковими та ін.

З увагою і пошаною приймали Т. Г. Шевченка в літературних салонах, він брав участь у численних мистецьких вечорах, де користувався винятковим успіхом. Сам же Д. В. Григорович на подальший перебіг мистецького життя поета мало впливав, бо на початку серпня 1858 р. за дорученням морського міністерства розпочав подорож навколо Європи на кораблі «Ретвізан» і повернувся тільки через рік [36, с. 718–720]. Його столичний приятель П. А. Кочубей лише в жовтні 1858 р. з'явився в Петербурзі після щорічних аграрних робіт в своєму Згурівському маєтку Полтавської губернії. Поміж літніми клопотами по господарству та громадською роботою в Полтавському дворянському комітеті, він 15 серпня 1858 р. побував у с. Сокиринцях сусідньої Чернігівської губернії на дні народження свояка Григорія Павловича Галагана (чоловіка двоюрідної сестри Катерини Василівни Кочубей) [90, с. 310]. На цьому святкуванні дружина Петра Кочубея Варвара Олександрівна Кушелева-Безбородко (1829–1894) отримала у подарунок портрет свого діда князя Миколи Григоровича Репніна-Волконського [65, с. 575, 656] — копію, виконану Т. Шевченком з портрета М. Г. Репніна роботи швейцарського художника Йозефа Горнунга [61, с. 410]. Не виключено, що на родинній вечірці зайшла мова про повернення в Петербург автора двох зроблених копій портретів.

Г. П. Галаган був знайомий з Тарасом Григоровичем ще з 1844 р. тому як реліквію, зберігав у себе подарований примірник поеми «Тризна» з дарчим написом: «Грицькови Галаганови на память одъ Т. Шевченка» [41, с. 85]. Власник Сокиринської садиби опікувався долею поета. Під час повернення Тараса Григоровича із солдатського поселення до Петербургу Григорій Павлович разом з В. В. Тарновським купили на 250 рублів частину Шевченківських акварелей, надіславши йому в листопаді 1857 р. гроші на дорогу [153, с. 24]. Потім він зустрівся

з Т. Шевченком в Москві, на банкеті у М. Максимовича, влаштованому 25 березня 1858 р. на честь Кобзаря [153, с. 25–26]. По приїзді до Петербургу Г. П. Галаган спілкувався з Тарасом Григоровичем впродовж квітня, а в травні 1858 р. повернувся в Сокиринці з автографом шевченкового вірша «Весенний вечер» [61, с. 398–399, 407].

Отже, завдячуючи Григорію Павловичу, в колі чернігівських дворян відбулося заочне знайомство П. А. Кочубея з Т. Шевченком — художником і поетом. Спілкування викликало у поета певні асоціації — давні історичні події вилились у рядки:

Бували війни й військові сварі:
Галагани[16], і Киселі[17], і Кочубеї-Нагаї[18]
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало.
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.

На нашу думку, в даних рядках йдеться, про політичний конфлікт Кочубея з Мазепою, бо згадується також і Адам Кисіль, який проводив пропольську політику щодо України, та Галаган (мабуть Гнат), який зрадив козаків і разом з російськими військами зруйнував Чортомлицьку Січ (події 1708 р.). Кочубеїв Шевченко називає Нагаями, щоб підкреслити татарські корені родини.[19]

Прибувши до Петербурга, Петро Аркадійович вже мав уявлення про малярські здібності талановитого українця і його особливе політичне становище в суспільстві. Тарас Григорович своїм освітнім рівнем завдячував впливу українського дворянства, як через їх різнопланові публікації, так і особисті знайомство. Крім того, чимале значення мало й те, що малоросійські дворяни-ліберали давно зруйнували старе гордовите ставлення до народної культури, як до чогось завідомо нижчого, вульгарного.

З моменту прибуття Тараса Шевченка до Петербургу, чимало представників столичної еліти, прихильників його художньої творчості та поетичної геніальності, брали посильну участь в адаптації звільненого українця до буденних справ. Вони намагалися забезпечити колишнього каторжанина мистецькою роботою і замовленнями, про які він так мріяв впродовж довгих років свого заслання. Водночас, Кобзареві потрібні були кошти для облаштування свого життя і побуту,

---

[16] *Галагани* — давній рід українських старшин і поміщиків.

[17] *Киселі* — давній український дворянський рід. Тут Т. Шевченко, очевидно, мав на увазі насамперед Адама Григоровича Киселя (1580–1653), українського магната, брацлавського, а згодом київського воєводу, захисника польсько-шляхетського панування на Україні.

[18] *Кочубеї* — давній рід українських старшин-поміщиків. Нагаї (ногаї) — татарська народність у Дагестані. Тут Т. Шевченко називає Нагаями Кочубеїв, щоб підкреслити їх татарське походження.

[19] Посилання: Українська література класичних та сучасних письменників / Шевченко Тарас / Вірші [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukr-lit.net/shevchenko/318-virshi/918-buvali-vojni-j-vijskoviyi-svari.html. — Заголовок з екрану.

а малювання залишалось найбільш реальним джерелом його доходів: «Дивне, однак, це всесильне покликання. Я добре знав, що живопис — моя професія, мій насущний хліб. Але замість того, щоб вивчати його глибокі таїни, та ще й під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто ні копійки не заплатив і які, врешті, позбавили мене волі» [171, с. 55–56].

Обдарованість живописця проявлялася в портретному, пейзажному та побутовому жанрі. Напевне для фінансової підтримки художньої творчості Тараса Григоровича, приблизно в середині березня 1859 р. Петро Кочубей замовив йому написати чотири картини олійними фарбами, за що призначив 4 тис. руб. сріблом. Відомо про два сюжети для цих картин: один — «Як русалки місяць ловлять», а другий — про Сомка-Мушкета [172, с. 73]. Швидше за все до їх числа відносився і портрет Василя [Леонтійовича] Кочубея — прапрапрадіда Петра Аркадійовича [27, с.707], виконаний художником також до кінця березня 1859 р. Портрет призначався П. А. Кочубеєм для подарунка В. В. Тарновському [172. с. 24] і був переданий замовникові до 25 травня 1859 р., тобто до від'їзду Т. Шевченка в Україну. Про це свідчить лист Л. В. Тарновської до В. В. Тарновського (молодшого) від 24 липня 1859 р.: «Портрет Кочубея Гетьмана получен от Петра Аркадьевича, но нужно на него лак положить, и тогда тебе отправим».

Робота над цим портретом була для виконавця дуже цікавою, бо Тарас Григорович, як художник, вдруге стикався з історичною особою генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (1640–1708). Ще під час навчання в Петербурзькій Академії мистецтв 1840 р. він написав картину «Марія» (папір, акварель, бронза), в якій за фантазією О. Пушкіна у точній відповідності з текстом поеми «Полтава» зобразив доньку В. Л. Кочубея Мотрю в покоях гетьмана Мазепи [77, с. 98–99]. Однак, тепер — Василь Кочубей став головним персонажем його картини, водночас, предком замовника. У художника був старовинний (поясний, овальний) портрет Василя Леонтійовича досить примітивного малювання, якого він дотримувався задля схожості. Портрет (92×76,7) написаний олією на полотні з контрастами освітлення (техніка Рембрандта) [146, с. 355]. По верхньому краю овалу червоною фарбою кирилицею напис: «Его царскаго пресвѢтлаго величества войска запорожскаго генеральный судія Василій Кочубей». По нижньому краю — дата і авторський підпис: «1859 Т. Шевченко» (фото 3).

За відгуками відвідувачів студії, художник був задоволений виконанням і невдовзі портрет став надбанням картинної галереї чернігівських дворян Тарновських. Відомо, що його колекція українських старожитностей, у формуванні якої, крім П. А. Кочубея, брала участь величезна кількість української наукової та мистецької інтелігенції, переросла рамки приватного зібрання і стала загальнонаціональним явищем. В наш час частина її експонатів покладена в основу фондів Чернігівського історичного музею.

Ще один малюнок «Русалки», виконаний на замовлення П. А. Кочубея в малоросійському стилі, був ескізом для майбутнього оздоблення інтер'єру його помешкання. Над цією композицією Шевченко працював наполегливо. Орієнтовно до кінця березня 1859 р. картина «Русалки» (папір, сепія, білило) була закінчена і також передана Петру Аркадійовичу (фото 31). Про це є інформація

на звороті аркуша (30,3×45,4) — внизу чорнилом напис: «Русалки на ДнѢпрѢ». рисунокъ Т.Г. Шевченка, перешелъ отъ Петра Аркадьевича Кочубея къ Петру Никитичу Кривковичу и отъ него ко мнѢ проф. Адріану Прахову. ‖ 1898 г. апрель 25 ‖ С. П. Б.». Крім того, картина згадується як власність П.А. Кочубея в листі Тараса Григоровича до М.Я. Макарова 12 квітня 1860 р.: «Попросіть у Петра Аркадьєвича [Кочубея] до осени мой рисунок «Русалки». Я хочу дещо поправить і выгравировать к выставке. Если можно, то подателю сего и вручите рисунок...» [172, с. 25–26].

Очевидно, Т.Г. Шевченко планував намалювати ще кілька панно олійними фарбами для якогось будинку Петра Аркадійовича, але виконати замовлення повністю художник не встиг через низку причин. 25 травня 1859 р. він виїхав в Україну і, мабуть, сподівався закінчити малярські роботи по приїзді. Однак події склалися інакше. Надавши дозвіл на поїздку Україною, за поетом встановили суворий таємний нагляд і кожен крок його перебування доповідався чиновникам царської охранки. 10 липня 1859 р. між Кобзарем і шляхтичем Козловським стався горезвісний «богословський спір», що став предметом доносу земському справникові Табачникову [60, с. 131–135]. Через три дні поета заарештували. Спочатку він перебував під домашнім арештом у Черкасах (з 18 по 22 липня 1859 р.) для проведення слідства та уточнення політичних елементів справи, а через місяць його звільнили і запропонували виїхати до Петербурга [173, с. 185].

Дослідження літературно-архівних джерел щодо змісту цього листа дало можливість знайти наступну інформацію. На момент складення тексту (1859 р.) згурівським маєтком керував Петро Аркадійович Кочубей, бо його батько передав спадкове майно своїм синам ще 1850 р. і поступово відійшов від господарських справ. При розподілі земельних володінь старший син Петро отримав повну довіреність на управління всіма згурівськими економіями [90, с. 313–314], які ще з 1839 р. розташовувались в селах Згурівці, Аркадіївці, Софіївці та хуторі Петровасмик [90, с. 298–299]. Звільнившись у 1857 р. із державної служби, молодий спадкоємець приїхав у свою центральну садибу в Згурівці та зайнявся дослідною агрономією [40, с. 251–271]. Також з 5 квітня 1858 р. до 26 квітня 1859 р. він у складі Полтавського губернського комітету звільнення селян займався обговоренням державних реформ [124, с. 32, 35].

Активна життєва позиція спонукала Петра Аркадійовича до подальшої громадської діяльності не тільки в місцевому осередку, а й серед петербурзької наукової інтелігенції. Саме з 1859 р. розпочалася його робота в Комісії з питань народної гігієни та якості харчових продуктів [147, с. 5]. Громадські турботи займали у П. Кочубея значну частину вільного часу, але одночасно з цим потребувала уваги підготовка власних маєтків до земельної реформи 1861 р. Внаслідок цього влітку 1859 р. заклопотаний власник шукав довірених осіб для керівництва своїм великим господарством.

Як видно із листа Тараса Григоровича, п. Браньковича як управителя саме в Згурівську економію, рекомендував п. Ракович, який виявився родичем дружини історика Миколи Андрійовича Маркевича (1804–1860). М. А. Маркевич мешкав по сусідству із Згурівкою, в своєму Турівському маєтку.П. А. Кочубею він доводився троюрідним братом по дідівській лінії та був добре обізнаний з його місцевими

проблемами [65, с. 707, 751]. Тому запропонована кандидатура Браньковича з урахуванням протекції родичів, можливо, не викликала у Петра Кочубея сумнівів. А от у Кобзаря чутки про п'янство і здирництво нового «намісника» (Браньковича) спричинили обурення з огляду на те, що власник маєтку більшість свого часу проводив у Петербурзі в громадських справах і за науковими дослідженнями, а своякові Т. Шевченка Варфоломію довелось би співпрацювати з ярим представником кріпосництва (Браньковичем). В якій саме із згурівських економій хотів отримати керівну посаду Варфоломій Григорович, звільнившись із корсунського маєтку князя П. П. Лопухіна, поки що не встановлено, але дізнавшись про порядки в кочубеївських володіннях, поет відраджував брата від наміру влаштуватись управителем до однієї з них [173, с. 185].

А от у Кобзаря чутки про п'янство і здирництво нового «намісника» спричинили обурення з огляду на те, що власник маєтку більшість свого часу проводив у Петербурзі в громадських справах і за науковими дослідженнями, а своякові Т. Шевченка Варфоломію довелось би співпрацювати з ярим представником кріпосництва. В якій саме із згурівських економій хотів отримати керівну посаду Варфоломій Григорович, звільнившись із корсуньського маєтку князя П. П. Лопухіна, поки що не встановлено, але дізнавшись про порядки в кочубеївських володіннях, поет відраджував брата від наміру влаштуватись управителем до однієї з них [173, с. 185].

Під наглядом царської охранки прибув Тарас Григорович до Петербургу. Надалі, майже цілком присвятивши себе мистецтву офорта, він ретельно готувався до присвоєння звання академіка гравірування, яке отримав 2 вересня 1860 р. Малярська робота над замовленням Петра Аркадійовича була тимчасово відкладена. Інтенсивна праця в нових художньо-технічних видах живопису і написання поезій тримали Шевченка в шаленому ритмі життя, а підірване каторгою здоров'я дедалі погіршувалось. 10 березня 1861 р. тяжко хворий поет помер, залишивши незакінченими купу розпочатих справ. Картина про Сомка-Мушкета так і не була написана, як і не знайдені ескізи інших малюнків, запланованих до виконання П. А. Кочубею.

Представників роду Кочубеїв писали, малювали, ліпили багато художників того часу. Перебуваючи в одній зі своїх закордонних поїздок, Петро Аркадійович зустрівся у Флоренції зі скульптором Парменом Петровичем Забелло (Забіла, 1830–1917), який тут удосконалював свою майстерність. П. Забіла належав до українського шляхетського роду, що дав козацтву 17 сотників, а через Марію Василівну Кочубей, Андрія Яковича Безбородка й Анастасію Яківну Маркович мав родичів серед Кочубеїв [65, с. 574, 707, 751]. На прохання П. А. Кочубея він виконав з мармуру кілька портретних бюстів, включаючи скульптурні портрети чотирьох членів роду з прізвищем Кочубей (1868). За три барельєфи-медальйони із зображеними в профіль обличчями Кочубеїв: Петра Аркадійовича, Варвари Олександрівни та їх 8-річної доньки Люби, Пармен Забелло був удостоєний звання академіка (1869) [9, арк. 29–31]. Згодом ці роботи виставлялися в залах Академії мистецтв, а нині зберігаються в фондах Державного Російського музею. Рукам

скульптора належали монументальні твори: погруддя Т. Шевченка (1869, 1872), М. Ге (1873), І. Тургенєва та М. Некрасова (обидва — в 1878), В. Боровиковського та М. Салтикова-Щедріна (обидва — в 1879). Підготував Пармен Забіла і проекти пам'ятників О. Герцену в Ніцці (Франція. 1872), О. Пушкіну в Москві (1873), М. Гоголю в Ніжині (1881), М. Ломоносову в Санкт-Петербурзі (1892) [99].

Щодо спорудження пам'ятника М. В. Гоголю в Ніжині, то тут знову стала в нагоді діяльна натура Петра Аркадійовича Кочубея. У 1880 р. був створений комітет для збору коштів. до якого, крім місцевих діячів. увійшли: історик М. І. Костомаров; письменники: Д. В. Григорович. М. В. Гербель. Л. І. Глібов. О. М. Островський, І. С. Тургенєв. меценати — брати Терещенки. У благодійній фінансовій акції активну участь взяли студенти Ніжинського історико-філологічного інституту, художники-передвижники на чолі з М. М. Ге, які організували виставку-продаж картин. а виручені кошти передали у фонд спорудження пам'ятника.

Серед жертводавців знаходимо ім'я Петра Аркадійовича Кочубея. який долучився до зведення монумента і взяв на себе організаційний тягар адміністрації: допоміг давньому знайомому П. П. Забелло знайти в Петербурзі приміщення для виготовлення моделі. склав з компетентних осіб комісію для художньої і технічної оцінки бюста і п'єдесталу. зв'язався зі скульптурною майстернею і майстернею бронзового лиття Ботта і Шопена, де і розмістив замовлення. а також особисто спостерігав за ходом робіт. Спільними зусиллями зацікавлених громадян монументальну споруду пам'ятника М. Гоголю було відкрито 4 вересня 1881 року [74, с. 30–31].

Меценатська діяльність Кочубеїв була необхідною частиною їх повсякденного життя. хоча і вимагала постійних витрат для цього. Заняття мистецьким меценатством були спрямовані на надання матеріальної допомоги у сфері мистецтва і окремим творчим особистостям задля збереження, створення й поширення культурних цінностей у суспільстві. а також сприяння розвитку їхніх творчих і духовних здібностей. Традиційними формами благодійних пожертв були: вигідні замовлення митцям (в різних жанрах. від портретного до побутового), оплата закордонних творчих поїздок художників і скульпторів. купівля творів мистецтва з виставок. широке коло колекціонерських інтересів (від археологічних збірок і предметів народного вжитку до картин художників-передвижників).

Родина мала власний музей — колекційну кімнату, де знаходились сімейні реліквії їх предків Безбородків: колекція зброї часів Хмельниччини. картини російських і західноєвропейських майстрів, наприклад О. А. Іванова. К. П. Брюллова. В. А. Тропініна. Ф. А. Моллера; а також предмети побуту XVI–XVII ст., приміром масивне ліжко з балдахіном і різноманітні стільці; чудові твори французької артистичної бронзи, придбані 1866 р. в Парижі. Багато предметів з колекції Кочубеїв — меблі, картини, скульптура, рукописи і книги, експонувалися на виставках, що влаштовувалися в Санкт-Петербурзі та в Києві. Зокрема в 1911 р. з нагоди 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка у Києві було влаштовано виставку, на якій експонувалися оригінальні малярські твори (загалом 36) поета-художника; серед

них експонувались картини із зібрання Василя Петровича Кочубея. У Згурівській садибі Прилуцького повіту у чудовому будинку В. П. Кочубея було багато портретів, меблів та предметів старовини, що нагадували про його славних предків гетьмана К. Г. Розумовського та канцлера Катерини II О. А. Безбородка [148, с. 216]. Станом на осінь 1919 р. в Згурівському маєтку зберігалася колекція плахт і українського шиття, яку за доби Директорії УНР (після еміграції Василя Кочубея до Європи) намагалося врятувати від знищення бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи Прилуцької земської управи [114, с. 238–258].

За результатами дослідження громадської та благодійної діяльності встановлено доброчинну співпрацю П. А. Кочубея та В. П. Кочубея з різними громадськими товариствами, фінансову підтримку обдарованих українців і музейних проектів, збереження і популяризацію національної мистецько-культурної спадщини. Окрема увага приділена вивченню особистих зв'язків П. А. Кочубея зі світочем української поезії та живопису Т. Г. Шевченком. Події відбувалися в Петербурзі — головному центрі художньої освіти Російської імперії, залежали від діяльності Академії мистецтв, що давала найбільші можливості для виставок, замовлень та підвищення майстерності завдяки переплетенню творчості багатьох українських і російських митців.

З іншого боку, образотворче мистецтво, як то живопис, художня графіка чи скульптура, у великій мірі тяжіло до фінансових можливостей і підготовленості глядацької аудиторії, представниками якої постали дворяни Кочубеї. Безперечно, розмах їх меценатства був набагато менший, ніж відомих «Московських Медичів» П. М. Третякова, С. І. Мамонтова, П. І. Щукіна, К. Т. Солдатьонкова. Проте разом з українцями Тарновськими, Терещенками, Харитоненками, Галаганами вони заклали основи подальшого розвитку мистецького спонсорства. Важливо, що інтенсивна підприємницька діяльність представників родини П. А. Кочубея не гальмувала прагнення до освіти, саморозвитку, спілкуванню зі світом культури, бажанню вийти за вузькі рамки інтересів станового середовища. З'ясовано внесок Петра Аркадійовича Кочубея, як нащадка полтавської козацької старшини, у збереження зв'язків художньої творчості з українським корінням і розвиток мистецької галузі на етапі першої чверті XIX — початку XX ст.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ'ЄДНАНОЇ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ, КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ М. ДУБОВИЧІ ТА КРАЇНИ В КІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Варвара Василівна Кочубей (1869–1948) — старша донька Василя Васильовича (30) та Марії Драгневич. На час смерті батька у 1878 р. Варварі було 9 років, меншим: Михайлу — 7 та Леонтію — 5. Маєтності родини переходять в управління опікунською радою. Дітей виховують гувернери. На одному з кладовищ с. Дубовичі серед інших виділяється кам'яний хрест з написом «Улюбленому повару Леонтій Кочубей» (фото 54) — мовчазний свідок моральних принципів родини Кочубеїв.

На одному з кладовищ с. Дубовичі серед інших виділяється кам'яний хрест з написом «Здесь похоронен Давид Иванов Власенко. Умер 1909 г. Сооружен Лионтием Качубей» (рис. передостанній) – невимовний свідок моральних принципів родини Кочубеїв. Зважаючи на незначну давність подій, старожили с. Дубовичі надали деяку інформацію при дослідженні. Скоробагата Ольга Дем'янівна (1936 р.н.) доглядає вищезгадану могилу за проханням своєї матері (повтор) матері – Мельник Варвари Митрофанівни (1911–1995). Ось дещо з їхніх розповідей: «Свого повара Кочубеї відправляли на навчання у Київ, а жінка повара була годувальницею дітей, може в неї на той час були свої дітки маленькі, то вона й годувала Кочубеєвих. Про це мамі (Варварі Митрофанівні) розповідав її рідний дядько – Дем'ян Давидович Власенко». Ймовірно, це відбувалось в роки опікунства над малолітніми дітьми (1878...). Тому один із них, вже дорослий, Леонтій Кочубей з вдячністю поставив кам'яний хрест на могилу Давида Власенка.

На даний час не має підтверджуючих історичних документів про господарювання у маєтку Кочубеїв в 1890–1906 рр.

Зважаючи на незначну давність подій, старожили с. Дубовичі надавали інформацію при дослідженні. Усні перекази-свідчення осіб з челяді Кочубеїв — П. Т. Проценко (Бойчун) (1894–1972), записані внуком — Леонідом Григоровичем Проценком. В молоді роки Параскева Тихонівна працювала в маєтку (фото 46). Спочатку в оранжереї, згодом — поваром. Її мама — Марфа Кирилівна Бойчун була місцевою знахаркою, повитухою в Кочубеїв. Ними збережена пам'ять про інтелігентність, високодуховність і доброчесність цієї родини.

Натомість, у порядності членів опікунської ради можна засумніватись. Завдяки документам стало відомо, що розпродаж земель Кочубеїв у м. Дубовичі проводилось кілька разів, починаючи з 1878 р. І розпродаж цей відбувався незрозумілим

способом, хаотично висмикуючи найбільш родючі шматки ґрунтів в якійсь площині, переділяючи поле, ліс чи пасовище на дрібні пошматовані клапті [126, с. 13] У 1894 р. було закрито вогневий цукровий завод [47, с. 49].

У 1890 р. Варвара Василівна виходіть заміж за ***Василя Петровича Кочубея (48)*** (фото 23, 32). Та лише з 2 вересня 1896 р. згідно роздільного акту маєток у м. Дубовичі перейшов у її власність. З того часу починається відновлення господарства дубовицького маєтку.

Леонтій Васильович (43) (1871–1958) (фото 33). — син Василя Васильовича (30) і Марії Драгневич, брат Варвари Василівни. Народився в Москві.Закінчив курс Колегії Павла Галагана в Санкт-Петербурзький університет, член 3-ї Колегії Державної Думи від Чернігівської губернії. Мав в Старооскольському повіті на дачі в слободі Волконської 1610 дес. землі, і з братом Михаїлом в Борзненському повіті в дачі с. Піски і деревні Варваровці 1212 дес. землі станом на 1903 р. [111, с. 550].

В ході дослідження встановлено, що у травні 1909 р., в рамках підготовки до 200-річчя Полтавської битви, Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства звернувся до Духовного собору Свято-Успенської Києво-Печерської лаври з проханням посприяти встановленню пам'ятника з лампадкою над могилою В.Л. Кочубея та І. Іскри. Та на подальших засіданнях прийняли рішення встановити пам'ятник на одній із київських вулиць і залучити до цієї події нащадків генерального судді Василя Кочубея.

У січні 1910 р. товариство звернулося за допомогою до історика В. Модзалевського, який був обізнаний з родоводом В. Кочубея. Через місяць отримали інформацію про нащадків, які жили на той час в Росії та Україні. Розпорядчий комітет розіслав листи, на які першими відгукнулись Віктор Сергійович Кочубей (1860–1923), Лев Михайлович Кочубей (1862–1927). Прямий нащадок і старший із роду Василь Петрович Кочубей (1868–1940). 7 грудня 1910 р. надіслав відповідь із Царського села. В листі було сповіщено про нащадків, які також мають увійти до складу комітету: Леонтій Васильович Кочубей (1871–1958) член Державної Думи, Петро Васильович Кочубей (1880–..), Михайло Васильович Кочубей (1875–1950) Борзнянський повітовий предводитель дворянства [56]. Також Василь Петрович вважав за необхідне запросити до участі членів Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва Андрія та Миколу Стороженків (в яких було придбано садибу на Інститутській) і директора Чернігівського дворянського пансіону П. Дорошенка, «... як осіб, на співчуття яких нашій справі можна розраховувати і які своїм глибоким знанням старовини будуть корисними радниками». Усі нащадки погодилися посприяти встановленню пам'ятника і виділити на це кошти [118].

Михайло Васильович (44) (1875–1950) — син Василя Васильовича (30) і Марії Драгневич, брат Варвари Василівни (1869–1948). Народився в Києві. Закінчив курс юридичного факультету Університету св. Володимира. Борзненський повітовий предводитель дворянства.

Разом з братом Леонтієм та Василем Петровичем Кочубеєм — чоловіком сестри, входив до «Союзу хліборобів-власників», до складу Протоофісу (Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського Господарства) [56, с. 9].

Василь Петрович Кочубей (48) (1868–1940) — народився в сім'ї Петра Аркадійовича Кочубея та Варвари Олексіївни Кушелевої-Безбородко. Закінчив Санкт-Петербурзький Університет у 1890 р. Глухівський повітовий маршалок дворянства 1896–1905. З 1912 р. церемонімейстер імператорського двору у Царському селі. З 1913 р. — дійсний статський радник, маршалок дворянства Обухівського повіту, почесний опікун Глухівського учительського інституту.

У 1890 р. одружився зі своєю троюрідною сестрою, Варварою Василівною Кочубей (1869–1948). Володів 8,5 тис. дес. землі, до яких належали і с. Богданівка. Золотоніського повіту, с. Безуглівка, Пирятинського повіту, с. Згурівка, Прилуцького повіту. [126, с. 13].

Рішенням Київського дворянського зібрання від 14 серпня 1896 р. Василь Петрович занесений у списки дворян Київської губернії. Церемоніймейстер Високайшого імператорського Двору в Царському селі 1912–1917 рр. Призначення на посаду церемоніймейстра царського двору родина сприйняла, хоч це зумовило подальше проживання у північній столиці Російської держави.

Для родини Кочубеїв як фамілії (для всього роду), на сьогоднішній день вчинки двох представників вважаються знаковими і підтверджують моральні принципи роду. Перший вчинок пов'язаний з ім'ям Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708). Другий — з ім'ям Василя Петровича Кочубея (1868–1940), про що буде викладено нижче.

У 1896 р. молода об'єднана родина Кочубеїв почала відновлювати господарство дубовицького маєтку — проведено нові заміри володінь, скуплено назад деякі землі, проведено таксацію лісів. Для господарства наступила нова ера відродження, почався новий період господарювання. За кожною ділянкою в господарстві було закріплено досвідченого фахівця. Один з таких — П. Е. Павлович — лісник і автор книги «Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей» [126]. За його записами з 1901 р. ведеться штучне заліснення територій. Всього землі володінь складають близько 1227 десятин. Серед них — під лісом 639 дес., орної — 438 дес., сінокосної 81,5 дес., під маєтком 27 дес., незручної 40 дес.

«На північно-східному березі р. Ретик у центрі м. Дубовичі причаївся старезний парк, площею біля 13 дес. До парку тісно притиснувся став, утворений запрудою течії ріки. В 1902 р. оновлено водоспуск і зведено 2-поверхову будівлю млина (на фото 44 сучасний вид)., в якому розташовано два борошномельні відділи, круподерка, просорушка. Всі будівлі обслуговуються турбіною системи Жирарда на 12 номінальних сил. з регуляцією Кнопа для спаду води в 2550 м/м і витратами води 450 л в секунду. Гідротехнічні роботи разом з будівлями і машинами варті близько 9000 руб.» [126, с. 15]. Дане документальне повідомлення підтверджує факт дбайливого прогресивного господарювання молодої родини Кочубеїв у маєтку Дубовичі.

Відбулися зміни і в архітектурному плануванні [97, с. 84–85]. У 1897 р. закладено фундамент нового будинку маєткуі за рік його було зведено (рис. 29). Поряд побудовано флігель для гостей, навколо — господарські будівлі, які було телефонізовано [126, с. 16]. «Новий будинок зовнішнім виглядом не підходить ні до якого певного типу архітектури, та має стиль, наближений до англосаксонського, багатий оздобленням зовні і всередині. Фруктовий сад займає трохи більше десятини

землі. В саду побудовано оранжерею і теплиці, в яких ростуть персики, виноград, сортові груші, яблуні та різні тропічні рослини. Город обробляють на 11 дес. Все вирощують для власного столу» [126, с. 16].

За часів господарювання молодої родини у містечку Дубовичі з'явились нові структурні підрозділи: у 1898 р. відкрито амбулаторію, у 1902 р. — організовано пожежну дружину [126, с. 21; 47, с. 63], ветеринарний пункт.

В «Земскому сборнику Черниговской губернии» за 1903 р. зафіксовано: «Громада козаків і селян м. Дубовичи Глухівського повіту 20 травня 1903 р. висловлює вдячність місцевому землевласнику Василю Петровичу Кочубею за його допомогу населенню села в справі тушіння пожеж і за матеріальну підтримку потерпілим в пожежах» [67, с. 22–23] (фото 45).

Липки — завжди був одним з елітних районів Києва. У 1896 р. по вулиці Інститутській, 19/5 (фото 51), Василь Петрович придбав нову садибу, яку в 1902 р. почав розбудовувати. Було споруджено двоповерховий кам'яний особняк, а 1908 р. — триповерховий флігель, в якому згодом містилася контора маєтків, прислуга та кілька квартир, що здавалися в найм.

У В.П. Кочубея була колекція картин, ще зібрана батьком П.А. Кочубеєм. 1911 р. при відначенні 50-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка у Києві було влаштовано виставку, на якій експонувалося 36 оригіналів малярських робіт поета-художника; серед них — із родинного приватного зібрання.

В.П. Кочубей був членом ради Слов'янського благодійного товариства у Києві. Спільно з крупними промисловцями та банкірами краю заснував Російське акціонерне хімічне товариство, яке згодом очолив. Разом з братами дружини Леонтієм і Михайлом Василь Петрович входив до «Союзу хліборобів-власників», входив до складу Протофісу (Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського Господарства). За спогадами П. Скоропадського, під час його перебування в Німеччині у вересні 1918 р. до Берліна приїхала промислова, торговельна і сільськогосподарська делегація на чолі з Василем Петровичем Кочубеєм. «Ця делегація, здається, об'їздила деякі промислові центри Німеччини і повела енергійну та успішну боротьбу з «Аусфур Гезельшафт», дії якої сильно гальмували товарообмін. Під час мого перебування в Берліні я бачив і Василя Петровича Кочубея, і всіх членів делегації».

В березні 1900 р. Василь Петрович пише прохання до Обер-прокурора Святійшого Синоду про створення хорового училища в Глухові на честь вшанування 150-річчя з дня народження Дмитра Степановича Бортнянського — знаменитого композитора духовної музики, який народився в 1751 р. в Глухові та жив з батьками біля собору.

В записці В.П. Кочубей підкреслив значимість малоросійського походження композитора і вплив його творчості на духовну музику Російської імперії. Преамбулою надає короткі біографічні дані: «Про чудовий спів хлопчини у 1768 р. почула імператриця Катерина II. Вона клопоче про направлення юнака до Італії на навчання. Вчителем Д.С. Бортнянського був Галуппі — капельмейстер собору св. Марка в Венеції. В 1779 році 27-ми річний Бортнянський повернувся в Петер-

бург, де його приписали композитором придворного хору. А в 1796 р. імператор Павло призначає його директором придворної хорової капели». Кочубей підкреслює: «Безумовно в творчості Бортнянського відчувається вплив італійський. Та головна заслуга композитора в його наполяганнях про упорядкування духовної музики — вибудові церковного співу за історичними наспівами і надаючи національно-історичного спрямування».

Святійший Синод дослухався і видав Постанову, завдяки якій проведено реформування церковного співу. Музика Д. С. Бортнянського витончено мелодійна і молитовна. Помер композитор у вересні 1825 р. в чині статського радника, будучи членом Петербурзької Академії мистецтв і директором придворної вокальної музики. Безперечно, в Глухові повинно бути хорове училище, яке носитиме ім'я славного композитора. Місто маленьке, місцеві меценати можуть своїм коштом придбати ділянку для забудови. Та фінансування забудови не під силу їм. Тому В. П. Кочубей просить надати кошти для такого заходу: посилання (фото 47).

В 1909 р., в ході підготовки до святкування 200-річчя Полтавської битви Київський відділ Імператорського Російського воєнно-технічного товариства за сприяння Духовного собору Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, задумали встановити пам'ятник Кочубею та Іскрі на одній із київських вулиць. До обговорення проекту вирішили залучити нащадків генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Такими виявилися Василь Петрович, Михайло й Леонтій (брати дружини Василя) Кочубеї. В подальшому вони були членами будівельного комітету, який очолював історик Микола Стороженко. В 1912 р. затвердили місце встановлення монумента – площа перед Микільською брамою (нині це площа Арсенальна біля однойменного метро). Гроші на виготовлення та встановлення надходили від різних установ, громадських організацій та приватних осіб. Пам'ятник було відкрито у 1914 р. (фото 58, колишнє та сучасне). Але вже в липні 1919 р. більшовицька влада зняла скульптури, залишивши оригінальний постамент, на який згодом встановили гармату. Пам'ятну таблицю з написом було перевернуто іншою стороною та зроблено новий напис.

В архівних документах зазначено, що в особняку на Інститутській, 19 мешкали брати дружини: Леонтій та Михайло Васильовичі Кочубеї. Один займав дві кімнати на першому поверсі особняка, інший — дві кімнати на другому поверсі.

У подружжя Варвари Василівни та Василя Петровича народилось вісім дітей — чотири сини і чотири доньки: **Василь (58)** (1892–1971), Варвара (1893–..), Катерина (1894–1967), Марія (1895–1846), Олександр (1897–1946), Олена (1899–..) Микола (1903–..), Григорій (1905–1919) [8] (фото 34). Григорій помер підлітком. Семеро отримали гарне виховання та достойну освіту. У дітей був гувернант-швейцарець, який проживав з ними у м. Дубовичі (фото 35).

Відомий в середині XX ст. женевський професор Анрі Шютц починав свою педагогічну кар'єру в якості вихователя дітей сім'ї Кочубеїв у 1906–1911 рр. — в «допетербурзький» період родини. Після його смерті в 1952 р. залишились архіви, які успадкував внучатий племінник професора Жан-П'єр, так як Анрі не був одружений і не мав нащадків. Папери тліли у підвалі будинку П'єра протягом п'ят-

десяти років. Лоран — син П'єра, пояснював своєму другові Майклу (двоюрідному брату Алекса Кочубея), що його батько (П'єр), чим більше старіє, тим більше хоче поставити крапку в таємничій долі Кочубеїв. Таким чином архівні фото і документи Кочубеїв Дубовицького маєтку потрапили до Алекса Кочубея [67].

За сприяння фахівця Глухівського агротехнічного інституту ім. С.А. Ковпака Ю. Москаленка вдалось здійснити ретельне вивчення історичних фото дубовицького маєтку Кочубеїв за 1903 р. На одному з них простежуються фігури осіб на терасі будинку, які за зовнішністю нагадують М. Неплюєва, Ф. Терещенка. За проведеним дослідженням зроблено висновок, що в будинку Кочубеїв відбувалися зібрання на зразок англійського елітного клубу

За описами з книги, зовнішнє оздоблення будинку справді розкішне. На сходах тераси та парковых лавках поряд можна розгледіти 8 дітей і молоде подружжя. На західному крилі будинку видніється духовий оркестр (фото 36).

У 1911 р. Василя Петровича Кочубея призначають церемонімейстером царского двору. Родина переїздить до Петербургу. В 1912 р. в Царському селі завершено будівництво будинку. У 1914 р. родина надає приміщення новозбудованого царськосельського палацу під госпіталь для поранених, і сама господиня разом зі старшими доньками служать там сестрами милосердя.

Внутрішні якості людини проявляються в поведінці, а остання в свою чергу, залежить від кількох чинників — виховання, від минулого, від пращурів. За спогадами Андрія Кочубея (1934 р.н.), представника роду Кочубеїв, який на даний час проживає в Швейцарії, розкрито основний негласний девіз роду: «В нашому роду так не гоже робити». Родинну аксіому про те, що моральні принципи вище матеріальних, нащадки засвоїли, і це допомагало їм долати життєві перипетії і тривалі труднощі. Ним було надано схему родоводу дубовицьких Кочубеїв (фото 1).

За результатами дослідження простежується наступне: після лютневої революції 1917 р. Василь Петрович не прийняв ідеї більшовиків. Його знання 7-ми іноземних мов, 5 із яких — східні, було для нової влади цінною знахідкою. Тому перший нарком освіти Анатолій Луначарський запропонував В.П. Кочубею посаду в Народному комісаріаті закордонних справ перекладачем при Л.Д. Троцькому. Порядність Василь Петрович поставив вище тимчасових непорозумінь. Його відповідь була: «Я присягав на вірність одному правителю, і до іншого на службу не піду». Після цього сім'я Кочубеїв змушена була протягом доби покинути Росію. Відїжджаючи з Царського Села, в передпокої особняка В.П. Кочубей залишив записку: «Від Росії отримав — Росії повертаю».

Родина повертається на Україну, де бере безпосередню участь у формуванні українського уряду гетьмана П.П. Скоропадського [44]. Діти продовжують навчання в київських школах та інститутах. Родина оселяється в Києві на перехресті Інститутської та Шовковичної.

Уся садиба по Інститутській, 19 займала площу близько 500 кв. саж. (0.23 га), з них сад — 376 кв. саж. У будинку було 9 кімнат і 3 передпокої; кухня і пральня містилися у флігелі. Колись садиба належала родині Зуєвих, а з 1894 р. її перекупив титулярний радник Андрій Володимирович Стороженко, який у 1879 р. закінчив

Київський університет св. Володимира. Він входив до кола столичних інтелігентів, був учнем В. Антоновича; земський і дворянський діяч на Пирятинщині й Переяславщині. у 1886–1892 рр. був головою Переяславської земської управи; членом Київської археографічної комісії. заступником голови Товариства Нестора-літописця, співробітником «Киевской старины», де надрукував чимало документальних статей і замітох.

Після повернення з Петербургу для родини Варвари Василівни та Василя Петровича починається новий державотворчий період політичної діяльності. Дослідження життєвого шляху найстаршого сина Варвари Василівни та Василя Петровича **Василя Васильовича Кочубея (58)** (1892–1971) заслуговує на окрему увагу, адже ця людини залишила помітний слід в історії Української держави періоду останнього гетьмана П. Скоропадського (1873–1945). Щодо інших, то **Олександр** у 1917 р. скінчив сім класів 13-ї петроградської гімназії. а з 26 серпня 1917 р. по 1 червня 1918 р. навчався у восьмому класі 8-ї Київської гімназії. По закінченні став студентом юридичного факультету Київського університету Св. Володимира. У міському архіві Києва зберігається особиста справа Олександра Васильовича Кочубея, де виявлено Тимчасове посвідчення Олександра Кочубея про закінчення київської 8-ї гімназії виписано вже українською та російською мовами. Серед нових дисциплін — українська мова та література. історія України. географія України [56].

Про доньок відомо, що **Варвара** і **Марія** певний час працювали в лазареті с. Згурівка Чернігівського повіту. З ними жив і молодший брат **Григорій**, який помер у віці 14 років.

Василь Васильович Кочубей (58) (1891–1971) (фото 52) в спогадах гетьмана П. Скоропадського описується так: «26-річний полковник російської служби князь Василь Васильович Кочубей походив із давнього козацького роду. спорідненого зі Скоропадськими. Український старшинсько-козацький рід Кочубеї, який із часом став російським дворянським, завжди зберігав вірність землі. на якій оселився і знайшов себе в Україні. Адже в 1912 р. його батька — Василя Петровича призначили церемоніймейстером царського двору і родина оселилась в Петербурзі. В часи революції 1917 р. Василь Петрович та Варвара Василівна Кочубей разом з дітьми полишають маєток у Царському селі і повертаються на Україну» [44].

Середню освіту Василь Васильович здобув у Відні та Санкт-Петербурзі. В 1911 р.. як вільнонайманий вступив до 3-го ескадрону Кавалергардського полку. У 1912 р. після складання іспитів при Миколаївському кавалерійському училищі став корнетом. Учасник І-ї Світової війни. 8 травня 1916 р. отримав звання поручника, а майже за рік (28 серпня 1916 р.) — штабс-ротмістра. 26 січня 1917 р. закінчив І-ої черги підготовчі курси Миколаївської військової академії і був призначений старшим ад'ютантом 34-го армійського корпусу, яким командував Павло Скоропадський. де й прослужив до звільнення у грудні 1917 р. «Саме в той час. 29 грудня. генерал П. Скоропадський здав командування тоді вже 1-м Українським корпусом генералові Я. Гандзюку» [44].

На Всеукраїнському з'їзді вільного козацтва 16–20 жовтня 1917 р., де Павла Скоропадського обрали отаманом. Василь Кочубей (58) став генеральним писа-

рем козацтва (тобто, начальником штабу). На початку січня 1918 р., напередодні наступу більшовиків, він влаштував Павлу Скоропадському зустріч із французьким генералом Табуї. з метою залучення до оборони Києва польських і чехословацьких легіонерів. Навесні 1918 р. Василь Кочубей — член організованої гетьманом Павлом Скоропадським Української народної громади та активний учасник перевороту 29 квітня. Гетьман уважав князя за людину «вповні певних поглядів у сенсі необхідності запроваджувати порядок, а не анархію». Не дивно, що Василь Кочубей був старшим осавулом гетьмана в ранзі сотника й став полковником Української Держави [44].

У часи Гетьманату Василь Петрович Кочубей купує в Києві ще кілька будинків. На початку 1918 р. — прибутковий будинок на Фундуклеївській, 12–14, а також велику садибу по Гоголівській, 28.

В спогадах П. Скоропадський неодноразово згадує про порядність, фаховість представників родини Кочубеї. «Під час мого перебування у Німеччині у вересні 1918 р. до Берліну прибула промислова, торговельна і сільськогосподарська делегація на чолі з Василем Петровичем Кочубеєм (адже він разом з братами дружини Леонтієм і Михайлом входив до Союзу хліборобів-власників). Вони об'їздили деякі промислові центри Німеччини і провели енергійну та успішну боротьбу з компанією «Аусфур Гезельшафт», котра сильно гальмувала товарообмін» [56, с. 9].

У 1905 р., під час перших революційних спалахів, на маєток Кочубеїв у м. Дубовичі було вчинено напад (фото 49). Революційні настрої збурювали не завжди мешканці містечка. Долучались до цієї справи і заїжджі. Улітку 1905 р. поблизу Дубович в урочищі Липова долина почали таємно організовуватись селянські сходки, які посилювали загальну напругу і загострювали революційні настрої. Восени 1905 р. відбулися мітинги з вимогами зменшення орендної плати за землю, повернення громадських угідь, які були придбані Кочубеями після 1861 р. А 21вересня незадоволення вихлюпнулись назовні: близько 20 осіб вчинили розбійний напад на маєток — підійшли до квартири урядника і закидали вікна камінням. Відбулось жорстоке протистояння з підручною зброєю — сільськогосподарським реманентом. Один із мешканців заліз на дзвіницю і вдарив на сполох. На площу в центр містечка поспішили люди. На припинення дебошу поліцейським були викликані інгуші. Ця подія, викладена у архівному документі, неодноразово повідомлялась автору дослідження, як родинні перекази мешканців с. Дубовичі (фото 49).

На початку 1918 р. між більшовицьким урядом і Центральною радою УНР виникли протистояння, які призвели до введення німецьких військ на територію м. Дубовичі 8 квітня 1918 р. Революційно-військова обстановка продовжувалась до серпня 1918 р., німецькі війська полишили містечко лише в грудні. Та натомість прийшли петлюрівці. В січні 1919 р. у Новгород-Сіверськкому більшовицький полк встановив радянську владу. Та новий курс соціально-економічного розвитку і продрозкладка, яка встановлювала продовольчу диктатуру, обурювала мешканців. Ситуацією скористались денікінці і влітку 1919 р. захопили владу. Тривали протистояння, які закінчились лише в грудні 1919 р. зі встановленням радянської влади [47, с..73]. Родині Кочубей довелось емігрувати...

РОЗДІЛ ІІ

СПАДОК КОЧУБЕЇВ У С. ДУБОВИЧІ

З доповіді Л. Г. Проценка «Наследие Кочубеев в селе Дубовичи» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Бібліотечне краєзнавство в культурному просторі України»

20 листопада 2013 р. Київ

Одним із значущих спадків Кочубеїв у селі Дубовичі є парк, закладений у кінці XVIII ст. Якщо вдуматись, то парк являє собою культове місце села, є невимовним свідком історичних подій більш як двохсотлітньої давнини, та до цього часу захоплює мешканців і гостей... Він створений руками і стараннями наших предків. Ландшафтне поєднання річки і парку додає шарму і радує око, створює умиротворення, душевну картину українського села, надихає своєю красою поетів, художників, музикантів, сприяє романтичному настрою

Мені вдалось знайти спогади про Дубовичі брата Василя Федоровича Липського — священника місцевої церкви, який був другом родини Кочубеїв. Ось що описує про Дубовичі і парк Олександр Федорович Липський у книзі «Моя автобиография». «Брат Василий был уже священником в селе Дубовичи. Прелесть, что за усадьба у Кочубея! В доме убранство, какое и во сне не могло присниться. В Дубовичах и около, кроме Кочубея было много мелкопоместных помещиков, все любили и уважали брата. Вот брат Василий и пришлет, бывало, своих лошадей за мной, тройку рыжих, одномастных. И богослов (я) с гордостью мчится на каникулы в живописное село Дубовичи! ... Над прудом — дворец, парк, где ажурные беседки, клумбы с цветами и прочее — великолепно! Громадный тенистый парк с высокими деревьями различных пород окружает дом. Невольно очаровываетесь прекрасным видом этого величавого парка. Глядите в тихие зеркальные темно-зеленые воды пруда. Наслаждайтесь прелестью зеркальной поверхности в темных зеленых рамках. Вся эта красота навеивает романтический лад и хочется жить в этой красоте вечно...» [101].

З більш пізніх спогадів від моїх дідів (близько 1910–1913 рр.). Парк дбайливо доглядали. Через парк пролягала центральна алея, по парку розгулювали пави. За порядок відповідав садівник Губенко. В будні дні вхід у парк був закритий. Зате у неділю його відвідували усі бажаючі, ходили на богослужіння в домову церкву Кочубеїв. Там служилось щонеділі. До Кочубеїв з'їжджались місцеві і приїжджі чиновники. В парку була конов'язь, біля якої паркували екіпажі. До речі, в Дубовичах мали дачі Чернігівські і Курські чиновники. Доказом цьому є плани межових земель за 1880 р. Та й близькість розташування Глухова — гетьманської столиці відігравала свою роль. Кочубеї ж славились гостинністю і хлібосольством.

За сімейними переказами моєї родини — прадід Онисим Якович Проценко

(1840–1916) був скрипалем у Кочубеїв. Дворяни мали традицію давати щорічні бали. Про те, що в маєтку був оркестр? свідчать і фото з книг 1903 р (фото 36).

Після 1917 р. маєток Кочубеїв перейшов у власність нової влади. Домову церкву зруйнували, хоча вона була однією із окрас парку. Оранжереї, деякі господарчі будівлі, другий поверх і частину основного будинку розібрали. Решту — в різні роки підлаштовували під потреби села. Після 1946 р. там була школа, згодом відкрили лікарню.

Можливо, деякі дубовичани забули, що народились у парку. Адже з кінця 40-х XX ст. і до 1972 р. в лікарні, яка розташовувалась в Кочубеївському маєтку було пологове відділення. В парку народився і автор цих рядків. І коли мамочок виписують додому, перше, що бачать їхні діти, ще не усвідомлюючи того — величну арку вікових дерев. Перші кроки на руках — занурення в атмосферу парку, рідної на вік землі. Там наші пуповини. А де пуповина — там і батьківщина. На все життя. І нікуди від цього нам не подітись.

Парк магічною силою притягує до себе мешканців, зачаровує усіх, хто хоч раз побував у цьому казковому місці. Після історичних подій початку XX ст. парк не втратив свого головного призначення — залишився місцем відпочинку, розваг, приємних зустрічей. Нова влада зосередила на цьому увагу — парк став осередком культурних заходів. З часом тут облаштували футбольне поле, танцювальний майданчик, побудували торгові палатки.

В часи мого дитинства у вихідні дні мешканці села приходили в парк на футбол, на концерти місцевої самодіяльності, на спектаклі заїжджих театрів. Особливо приваблювала гра місцевого духового оркестру (фото 61–62). Запам'яталось керівництво оркестру. Скоробагатий Іван і Лобода Олександр — справжні поціновувачі і популяризатори духової музики. Вони навчали грі на духових інструментах не одне покоління дубовичан. Оркестр приносив радість людям: під шатром зоряного неба і величності дерев вечорами лунала чарівна музика, вальсували пари.

Парк можна вважати місцем зародження нових сімей. Під нічні трелі соловʼїв і дружній хор жабок зі ставка молодь закохувалась, призначала зустрічі, які в більшості випадків закінчувались весіллям. Це традиційно від дідів-прадідів і до наших днів.

Зі спогадів мого дитинства приблизно у 1960-му.

Сонячний святковий день, вікові липи цвітуть і їх пʼянкий аромат зачаровує. Молодь очікує перших звуків духового оркестру — стартового знаку для танцю. Та період настроювання інструментів, пробна гра — це найбільш трепетний момент. Зосереджені погляди чатують на злет руки керівника — Лободи Олександра. І ось, парком пливуть звуки вальсу «На сопках Манчьжурии». Музика охоплює весь парковий простір, кожну травинку. Футбольне поле заповнюється — в танці кружляють пари. Дівчата одягнені в сатинові плаття — цвітасті, в горошину, на ногах — білі носочки в білих парусинових туфельках. Обличчя у всіх натхненні і веселі, очі іскряться. Відчувалось, що люди захоплені музикою, розчиняються в ній і в чарівності ночі.

Футбол для чоловічої половини населення села Дубовичі асоціюється з парком, адже там відбуваються всі матчі не лише місцевого, а й районного масштабу. Футбольні страсті між вболівальниками тут киплять не менш, ніж на київському

стадіоні державного рівня. Звичайно, всі вболівають за свою місцеву команду, яка має більш як півстолітні традиції та відома в регіоні.

Одночасно парк є й місцем скорботи. Тут поставлено меморіал пам'яті загиблих в Другій світовій війні. В листопаді 1941 р. німецькими окупантами була розстріляна група молоді села Дубовичі. Серед них — мій рідний дядько Федосій Проценко. Йому було 17 років. Це місце, де був волейбольний майданчик (це для тих, хто пам'ятає).

В День перемоги 9 травня щорічно тут відбуваються мітинги, присвячені пам'яті загиблим. Дубовичани свято шанують пам'ять своїх земляків, які загинули в цій війні, їх близько тисячі в переліку на меморіалі.

Панський ставок додає парку краси і романтичності. Стараннями дубовичан — любителів рибальства, створено товариство риболовів, і щорічно запускаються малькі в став, завдяки чому кожен охочий може насолоджуватись рибалкою. Зачудовує картина, коли на світанку через не розсіяну сивіну ранішнього туману проглядуються човники рибалок.

У парку відведено місце під пляж. Влітку тут плюхається галаслива місцева і приїжджа дітвора, під грибками насолоджуються спокоєм річки дорослі. Вода в ній особлива — прикрашена білими та жовтими лілеями, має неповторний запах лепехи (аїр), водоростей, м'яка і шовковиста. На Водохреща місцевий священик освячує на річці воду. Багато дубовичан з задоволенням пірнають в зимову купель, яку самі ж облаштовують

В будь-яку пору року і доби, на світанку і ввечері, парк і річка мальовничі і казкові, що являється об'єктом для фото і відео на пам'ять. В кожній дубовицькій родині є такі фото різних поколінь. Особлива дяка за це незабутньому місцевому фотографу, вчителю малювання і співів Горобцю Івану Григоровичу. Його роботи фіксували казкову красу села з 50-х років XX ст. і мають історичну цінність сьогодні.

Чарівний парк і річка надихають не одну людину. Тут мозаїкою лягають рядки на папір:

Закат над Кочубеевским прудом
Повис парчою золотою.
И пруд неспешно проплывает вниз
Чуть шевеля искристою волною

А в парке липы рядышком стоят
В своем молчании едином.
И, может быть, пророчества таят
О чем-то загадочно значимом.

Смотрю на белые кувшинки в руках
Любуясь их чудным узором.
Нашептывают мысли второпях
О жизни,
О судьбе и о тебе.
Да все с укором...

На завершення хочеться відмітити, що та пам'ять і ті пам'ятки, залишені Кочубеями, які вціліли і збереглися до нашого часу, ми повинні вберегти і передати нащадкам. Якби ми не ставились до родини Кочубеїв, але більша частина відомої історії села, починаючи з XVII ст., пов'язана саме з ними. Забувати про це не можна. Ця данина пам'яті — пам'яті про наших прабатьків, козаків і селян, які тут жили, працювали на землі, ростили сади і ліси, захищали Вітчизну, будували церкви і заводи, під керівництвом Кочубеїв піднімали добробут краю. Їхніми руками створено чудовий парк і ставок. Кожному мешканцю села дорога ця пам'ять. Переповнює почуття гордості за наших дідів-прадідів. Знайдену спільними зусиллями науковців, дослідників, архівних, музейних і бібліотечних працівників інформацію потрібно зберегти для нащадків. Спадок минулого передати поколінням прийдешнім.

РОЗДІЛ ІІІ

ТРАДИЦІЇ ВЕСІЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРУ С. ДУБОВИЧІ

(в контексті історичної традиції регіону)

Духовне відродження нації вимагає переосмислення багатьох глобальних сторінок минувшини. Зростання національної самосвідомості населення, підвищений інтерес до витоків традиційної культури, етнічної історії, порушує проблему вивчення прогалин у системі міжпоколінної передачі етнокультурної інформації. Історію села Дубовичі зберіг і досліджував Карабут Федос Пилиповичь, а фото і відеоматеріали Горобця Івана Григоровича становлять неоціненний скарб. До зібрання спортивної історії села долучився Кравченко Микола Васильович. Чималий пласт історичного надбання у шкільному музеї села зібраний дубовичанами і переданий для збереження вчителю історії Гурбі Віктору Григоровичу. Серед мешканців села і зараз є активна дієва молодь – Драй Олена Сергіївна, Фесенко Катерина Сергіївна, які вбирають і фіксують народні традиції.

Етно-фольклорний матеріал складає історичну спадщину і є продовженням традиції минулих поколінь. За словами Марії Пилипчак – художнього керівника першого в Києві дитячого фольклорного ансамблю «Цвітень» при Національному хорі імені Григорія Верьовки, молодшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського Національної Академії Наук України, в селі Дубовичі зберігся унікальний весільний обряд. Адже шляхом осучаснення традиції та її новотворів по Україні було втрачено давні мелодичні варіанти весілля, а їх реконструкції потребують ретельної праці дослідників. Оскільки шляхом осучаснення традиції та її новотворів було втрачено давні мелодичні варіанти. Хоча певні елементи виявилися більш стійкими і структурно об'єднують географічно близькі регіони України.

Марія Пилипчак народилася 1955 року на Закарпатті. У 1980 р. закінчила теоретико-композиторський факультет Ленінградської консерваторії. Член Національної спілки композиторів України та Всеукраїнської національної музичної спілки, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського Національної Академії Наук України. Впродовж 35 років збирала фольклорний матеріал у різних регіонах України і не лише. Її фонограмархів налічує 5 000 пісень, що лягли в основу дослідницької та концертної діяльності колективу. За ініціативи Марії Іванівни вже понад 30 років проводяться республіканські семінари з питань дитячого музичного виховання; створено більше 300 концертних програм для виступів ансамблю «Цвітень» на телебаченні, концертних сценах в Україні та за кордоном. Її стараннями видано серію досліджень з питань фольклору – «Колядки і щедрівки», «Веснянки», дитячий ігровий фольклор «Райлик» (посібник для дошкільного та молодшого шкільного віку), нотний пісенник «Співає Цвітень», «Щедрий вечір», «Колискові», «Пісні українського весілля» (том 1). Нею записано серію аудіо- дисків «Співає «Цвітень»» (випуск 1, 2), а це – колядки і щедрівки, веснянки, мамина колискова, дитячі народні забави «Райлик» випуск 1, 2.

При уславленому хорі - Національному заслуженому академічному українському народному хорі України ім. Григорія Верьовки - понад 35 років ведеться запис та систематизоване видання народнопісенної спадщини нашого народу. За

підтримки художнього керівника колективу Героя України Анатолія Авдієвського колективом видано понад 10 збірок, 12 дисків із записами фольклорного надбання різних регіонів України.

Завдяки Марії Пилипчак пісенна спадщина отримує нове життя на сцені, у виданнях та користується активним попитом серед молоді. А смаки сучасної молоді визначатимуть рівень культури завтра. До видання готується другий том «Пісні українського весілля» з піснями 8 різних регіонів України. У цьому віночку – пісні та весільний обряд села Дубовичі Сумської області. Матеріали весільного обряду було зібрано родиною Іванченко — Дарією, Марією, Лесею під час етно-фольклорної експедиції в 2009–2010 рр. Завдячуючи старожилам села Дубовичі — Копі Валентині Семенівні, Ковальчук Олександрі Василівні, Ляховці Марії Порфирівні, Скоробагатому Івану Федоровичу, Ковальчуку Михайлу Григоровичу поповнилась скарбничка народних традицій.

Дякуємо за допомогу в роботі всім, хто долучався і допомагав дослідникам.

ВЕСІЛЛЯ В СЕЛІ ДУБОВИЧІ КРОЛЕВЕЦЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розповідає жителька села Копа Валентина Семенівна 1932 року народження.

«...Раніше у нас свадьби були в суботу. Тоді перший день — неділя, другий — понеділок. Виряджають старостів. Вони беруть хлібину, пляшку і заматують у білий платочок. І йдуть чоловіки жонаті, рушників не беруть. Коли вже засватають, тоді дають рушник або молода дає платок молодому. Рушник вишиває сама молода і дає молодому. Це може бути рушник або платок. Частіше молодому в'яже платок, а сватам рушники. Перев'язує їм руки. Але і гарбуза давали, як молода не хоче хлопця. Коли свати кажуть, що хотіли б посватати дівку, а та не хоче, — то й виносить гарбуза. А як вона хоче хлопця, то сватам ложать хлібину, гарілку та й запивають сватаннє: молодий, молода, її батьки і свати.

Печуть коровай у п'ятницю вечером. До коровая печуть ще й два коровайця. Ото такі довгі, як батони. На короваї шишки кругом, а на коровайцях – чотири шишки, по дві стулюються по краях. Тоді кладуть коровай на середину стола, а ці два коровайці по краям. Всередину коровая втикають дві дерев'яні ложки, зматані красною лєнтою.

Оце в суботу гуляють весілля. Од молодого їдуть за молодою бояри, світилки, свахи, дружби. Дружби — це хлопці від молодого, перев'язані рушниками, бояри — теж його хлопці. Є старший боярин, який ходить по селу, він знає, кого звати треба. Он у нас Максим був бояром, так коньом їздили. Скільки в тебе товаришів, стільки й бояр буде. Але старший боярин один. І так само в дружки. Старша дружка — одна, а решта — скільки хочеш. Може бути й 15–20 душ. Ще є головна світилка.

Приходять вони до мене в хату — два бояри і два дружби. Перев'язує їх моя мати рушниками навхрест, і йдуть вони купляти молоду. А я сижу з дружками за столом. А продає вже мене мій брат чи хлопець. Так от, стоять дружби, бояри і Володька мій мене викупляє. А я сижу за короваєм, великим таким. На короваї прапор, мої дружки отут коло мене сиділи, навколо столу до самого покутя. От бояри тільки начинають підходити, а ми вже їм співаєм «Ни наступай, литва», а їх свахи нам співають «Одсуньтеся, дружки». Тоді бояри кладуть на тарілку канхвети чи пряники. А ми всі кажемо: «Ні, ні...» і їм співаємо «Шурин ни лякайся», а потом ще «Молоденький Коля». Вони на нас гукають, а ми — на них. Це ж усі пісні кінчаються на «гу!».

Коло молодого стоїт старший боярин, ми і йому співаємо «Старший боярин виляє, що в нього грошей немає». Коли вже молоду продали, співаємо «Пошов братик яром». Оце

Хор с. Дубовичі
під керівництвом І. Г. Горобця 1970 рр.

як викупили молоду, роздає коровай старший боярин і два дружки, треба, шоб жонаті були мужчини. Дружки молодої хватають побільше коровая і несуть різать. Ото тепер вже командують дружки молодої. А ще у нас була світилка з шаблею. Раньше, послі воини були шаблі желізні, і у нас така послі войни осталася. А тепера роблять дерев'яну. Обкладають її цвітами, літом — живими, а зимою — такими як є, неживими. І молодого мати в'яже красівий платок на шаблю. Приїзжають сюди до молодої і ставлять шаблю над молодими на покуті. І як прийшли, ще тільки переступили поріг, виходить мати молодої і зразу перев'язує тоже шаблю, ще не входячи в хату, в сінях, своїм красівим платком. У нас платками все в'язали, а не рушниками. Перв'язали, і вносять в хату, і ставлять над молодими та й від молодого гарілку, щоб не пустими заходить. Випиває молодий і старший боярин, а з боку молодого — батько й мати.

Тоді всі, хто прийшов з поїздом молодого, співають «Пусти, свату, в хату». Сідаєм за стіл, гуляєм, всяких пісень співаєм. Тоді вже співаєм матері «Поглянь, мамо» і «Ой побачиш, моя матюнко». Наспіваємся за столом, а тут вже строїться поїзд, забирати мене. Поїзду молодого розділяють коровай і тим, хто приїхав за молодою, а коровайці лишаються. І замість коровая ставлять коло них грахвін з красним вином, і замість пробки шоб калина була. А раньше не було такого вина, як зараз. Я йшла замуж у 54 году, дак наколотили там якогось узвару красного, аби красне було і, обязатєльно, шоб була гілка калини. Ставлять такі малі грахвінчики рядом і туди пучок калини. Обязатєльно, шоб калина була. Сам коровай оддали поїзду молодого, але не весь, половину, а другу половину лишають старикам, перезва називається. Зараз нічого нікому не дарять. А вечером приходить перезва — старики і тоді ділять їм другу частину коровая. Вдень нічого молодим не дарять, а вже старики вечером приносять, у кого шо є. Тоді обдаровують молодих. Буває, шо коли ділили молодим коровай, то хтось кине по копійці, по рублю, наче викуплює коровая. Але тоді ж гроши ни такі були, то й не дуже кидали.

Ну, виводять мене з хати, тут мене батько й матір благословляють іконою з рушником. У мене батька не було, так стояв дядько. Виходимо з хати, тут дівчата співають «Прощай, прощай да Галічко». Тут вже сідаю в сані, мене санями везли, і співають мені дружки «Сідай, Галічко». Тут вже скриню складають на воза чи сані. Скриню возили у неділю рано скринники, як весілля в суботу. Тепер вже весілля гуляють у неділю. Наші скринники

їдуть до їх гуляти, а вони посилають до молодої свій поїзд, то вони гуляють у молодої. Скриню я собі складала сама. А шо тоді було? Резиняки, кухвайка, бурки, рушники... Рушників було багато — на всьо чіпляли. Все повкидаєш у скриню і везуть. Їдуть з моєї родні три душі, свахи: одна з курицею, друга з іконою, а третя з паляницею і гарілкою. Оце як їхав їх поїзд за мною, то їхні свахи брали паляницю, гарілку і курку да й оддавали моїй матері. Обязатєльно, шоб курка була. А тепер мої несуть паляницю, гарілку, курку і оддають його матері, міняються, а тут вже й співают «Ой ти скриня, ти дубовая». По дорозі вже співають «Одступайтеся, вороги». Скринники привозять до молодого скриню, вона має бути не замкнена. Совають її і так, і так — ну ніяк не влазить. Кажуть свату, щоб одвірки рубав, бо без гарілки не зайде... Несуть скриню в чулан, замикають на ключ, а ключ мені привозять. Бо ключ від скрині должен бутъ у молодої. Самі там гуляють, а до мене приїжджає їх поїзд забирати мене. То й гуляють ще у мене.

Зібрали мене, сідаємо на воза Приїхали до свекрухи. Стали під ворота і співаємо «Вийди, мати, з віком» та «Оце тобі, мати». Віко — це дерев'яна кришка на осикову діжку, в якій місили коровай. Тоді приходять мої три свахи. І ми співаємо «Пусти, свате, в хату». Курку, паляницю і гарілку оддали свекрусі і прибирають у кімнаті, де буде жить молода — все їхнє знімають і кладуть своє, і коври, і занавєски, і подушки. Рушників було — до двадцять п'ять, рушниками прикрашали ікони... Прибрали, дали цим дівчатам поїсти і відправили до двору молодої. А за столом ще тут співали «Ой свахо-сивухо», «Де ви, свахи, подівалися», бо тут свій поїзд гуляє, а там свій. Співають в дорогу «Ми в свахи бували». Мене там уже молодий веде в комору. Там роздягає — бо скрізь у хаті ж люди, переодіває мене, я скидаю венок і плаття. Нікого з нами нема, тепер я вже не молода, а вже молодиця. Порозкладали з скрині мої рушники, нічого в ній не лишилося. А мій Володя каже : «О, ще там бурки лишилися».

На другий день приносять дружки снідать молодій до молодого. Несуть, хто шо хоче. Раньше ж не так було. Хто коржиків напече, хто яєчок принесе молодим. Ідемо й по дорозі співаємо «Ми до тебе, Галічко, ідемо». Стали собі у воротах та й співаємо «Чи довго стояли». Ото молоду не випускають, і тут робили підміну молодої. Знають же, що приносять снідать молодій, а її не пускають. Вдінуть кого-небудь, напнуть отак чого-небудь, а ми, дружки, стоїмо й співаємо «Не наша, не наша, ваша як повітка, а наша як квітка». А як бачимо, що наша, кричимо: «Наша». Повітка — це сарай.

А старики всі гуляють у молодої, перезва називається, та й вже матері співали «Обіщала мати гарілочки дати». На другий день по свадьбі у молодого молоду убирають вже як молодицю, купали її. Там на кутку у молодого як гуляєм, то в циганів одягнемося. В кого курку вкрадем, у кого — яйця. Тоді приносимо води, ставимо молодого й молоду і обливаємо їх водою. Це все на другий день весілля, оце ми її обмиваємо, до свого роду приглашаємо. Чоботи у нас тещі ніхто не купляв, мені купляв молодий. Я була в своїх чоботках хромових, а тоді старший боярин приносить мені нові чоботи від молодого. Так я вже молодою була в його чоботах. Ну вже там наспівають молодій, бо ж остається, а жалобні такі «З глибокого да колодізя», «Ой ти, Галічко». Отаке було. А тепер вже в селі мало хто знає, як це о должно бутъ...»

Наша піч регоче

Співають до випікання короваю

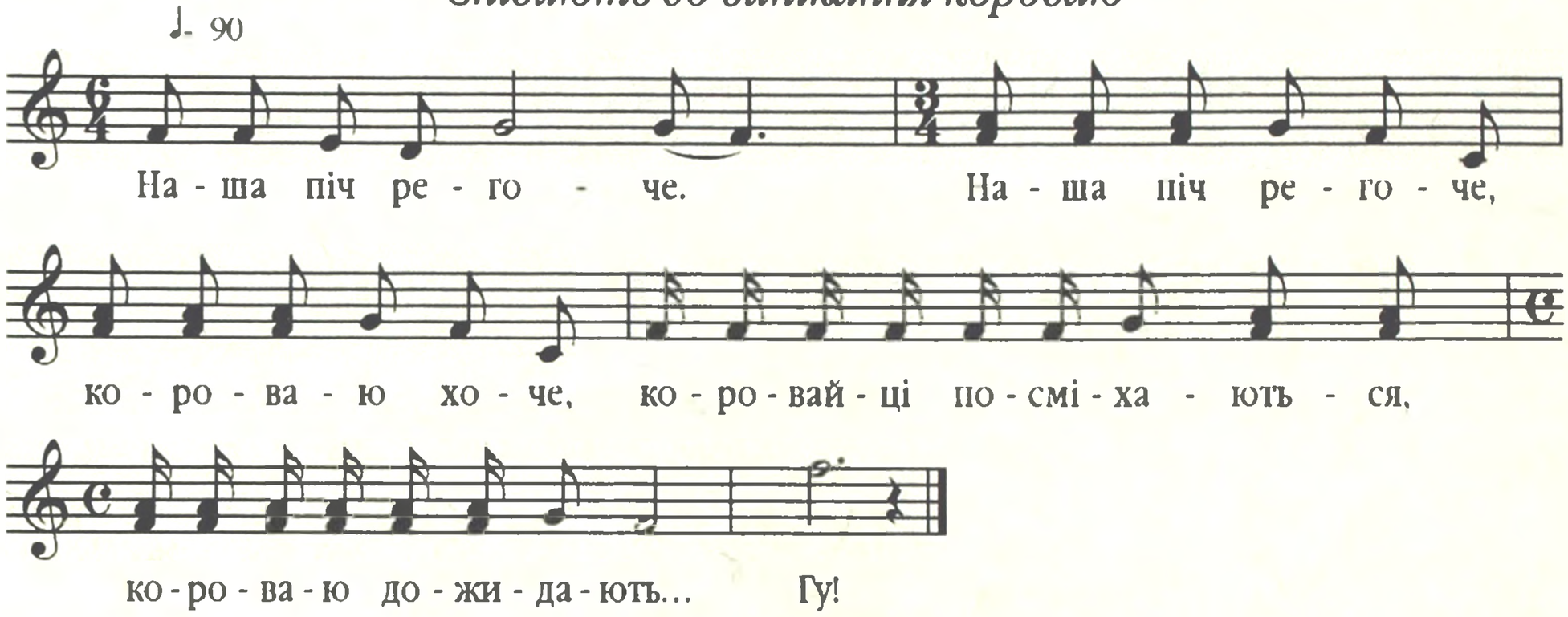

Наша піч регоче.
Наша піч регоче,
Короваю хоче,
Коровайці посміхаються,
Короваю дожидають(ся). Гу!

Поглянь, мамо

Співають до розплітання коси

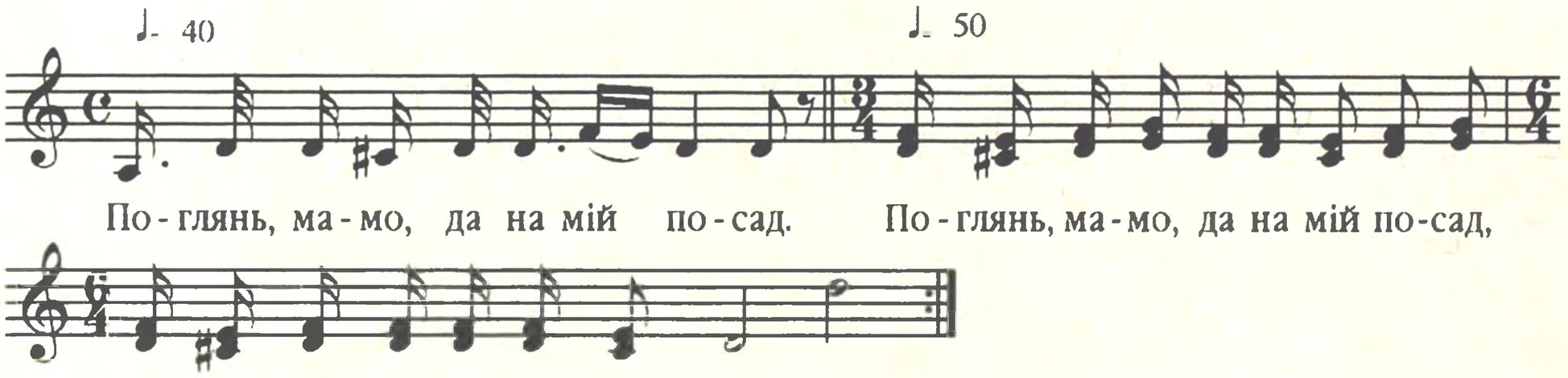

Поглянь, мамо, да на мій посад.
Поглянь, мамо, да на мій посад,
Що всі дружки й'у косах сид(ять). Гу!

Що всі дружки й'у косах сидять.
Що всі дружки й'у косах сидять,
А на мою да роса впал(а). Гу!

А на мою да роса(га) впала.
А на мою да роса впала,
Щоб я єї да розчесал(а). Гу!

Чешу косу да по во(го)лосу.
Чешу косу да по волосу,
А житечко да й у колос(ся). Гу!

Ни наступай литва

Весільні дражнилки

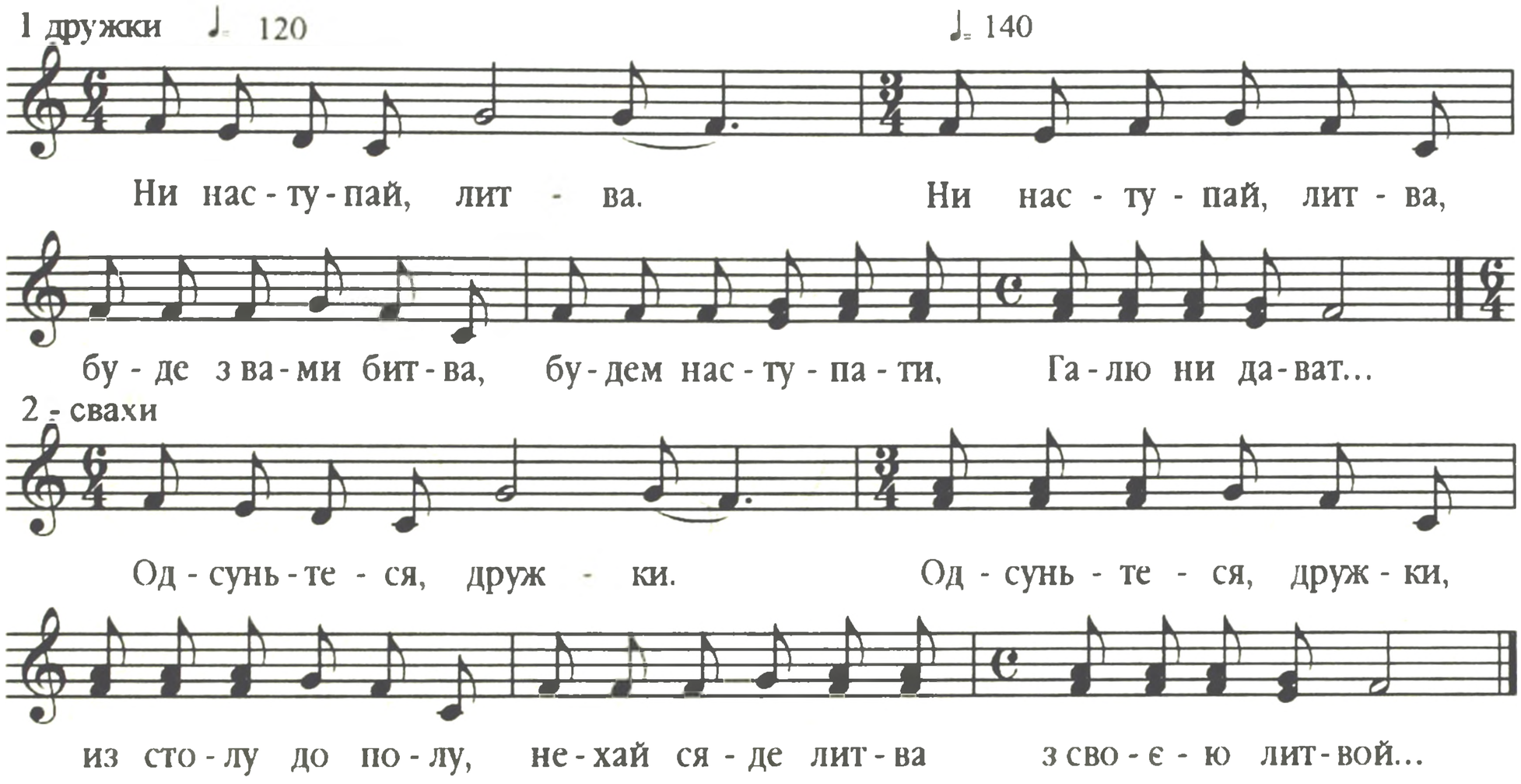

Ни наступай, литва,
Ни наступай, литва,
Буде з вами битва,
Будем наступати,
Галю ни дават(и).

Одсуньтеся, дружки,
Одсуньтеся, дружки,
Из столу до полу,
Нихай сяде литва
З своєю литвой(у).

Шурин не лякайся

Брат продає сестру
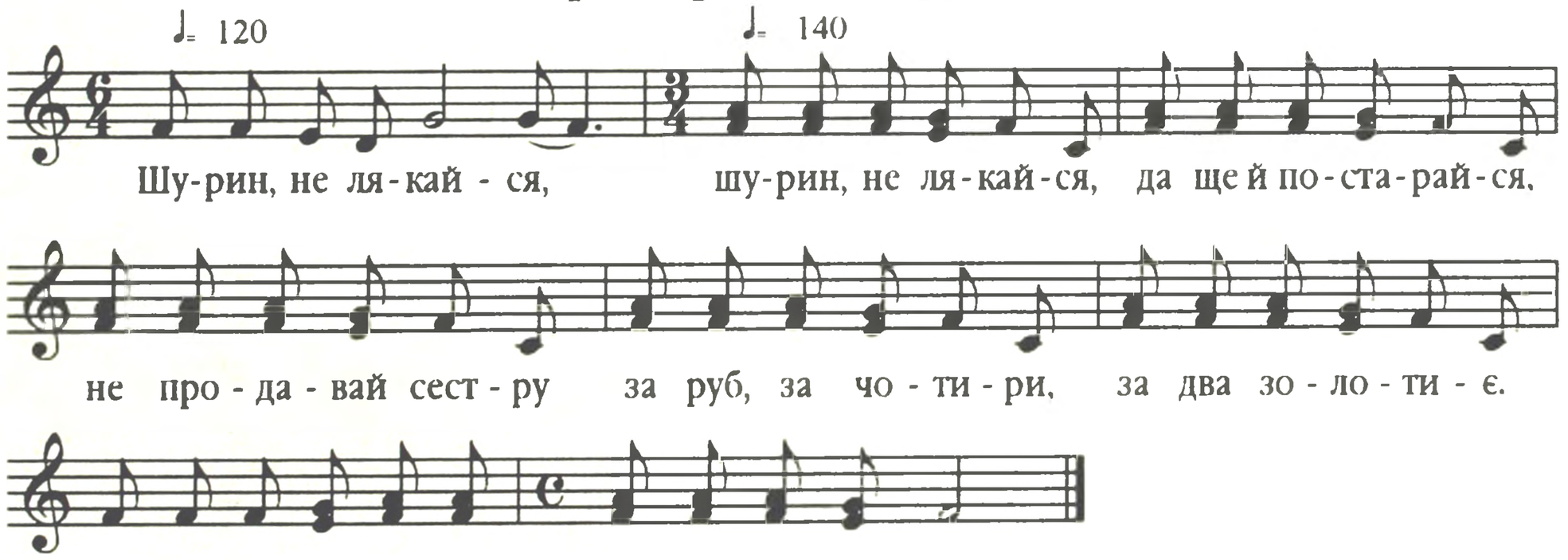
Шурин не лякайся,
Шурин не лякайся,
Да ще й постарайся.
Не продавай сестру

За руб, за чотири,
За два золотиє.
Гроши як полова,
Сестра чорноброва.

Молоденький Коля

Молодий викупає молоду.

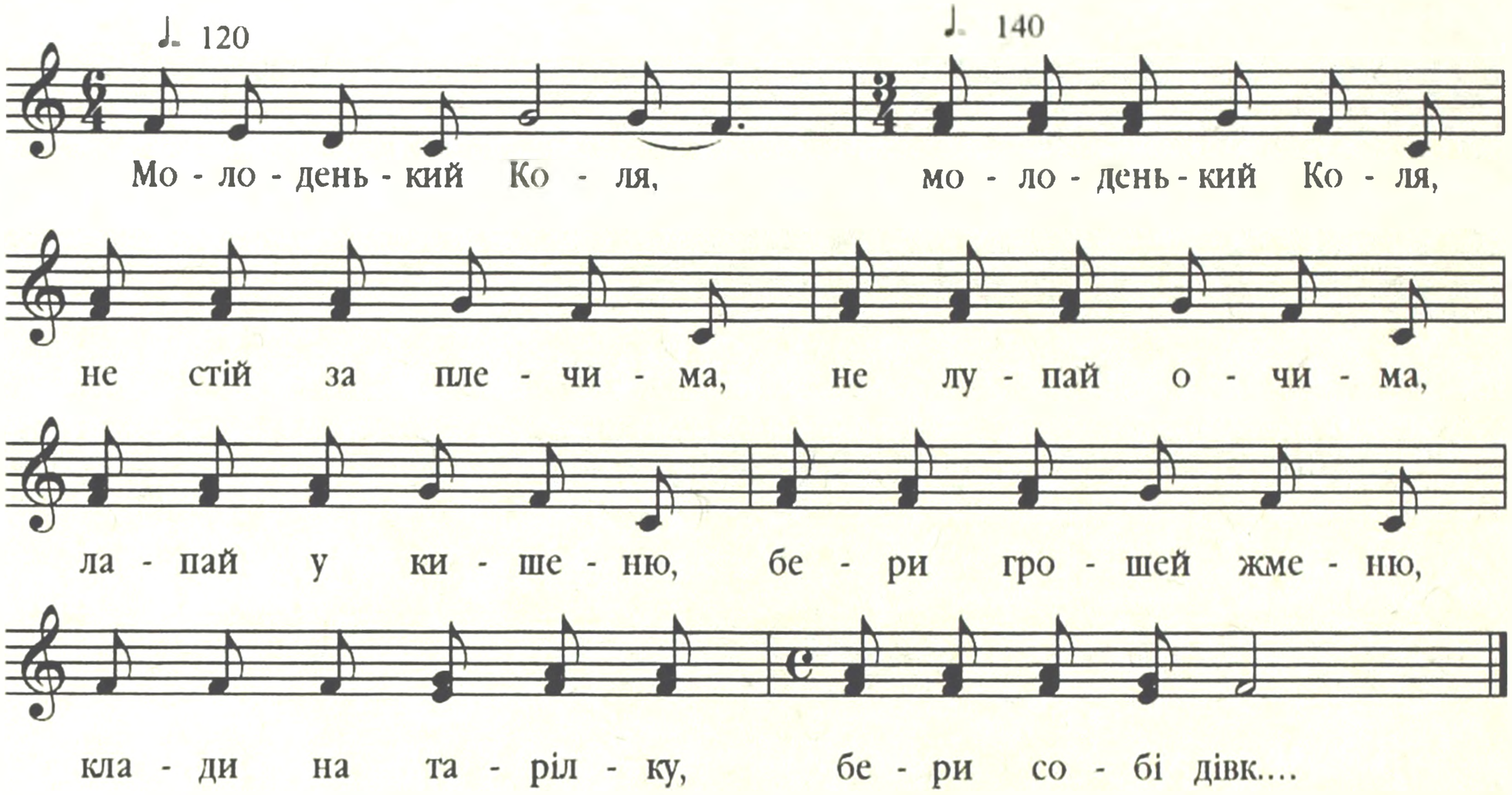

Молоденький Коля,
Молоденький Коля,
Не стій за плечима,
Не лупай очима,
Лапай у кишеню,
Бери грошей жменю.
Клади на тарілку,
Бери собі дівк(у).

Марія Пилипчак – керівник дитячого фольклорного ансамблю "Цвітень" при Національному заслуженому академічному народному українському хорі України імені Григорія Верьовки

Старший боярин виляє

Співають, як викупають молоду
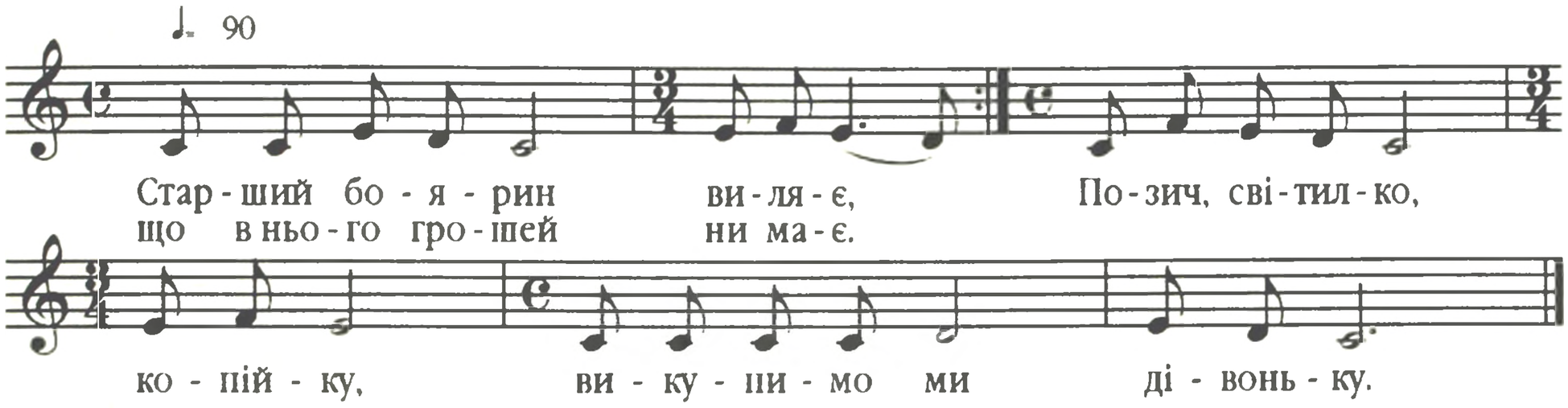
Старший боярин виляє,
Що в нього грошей немає.
Позич, світилко, копійку,
Викупимо ми дівоньку.

Пошов братик яром

Брат продає сестру
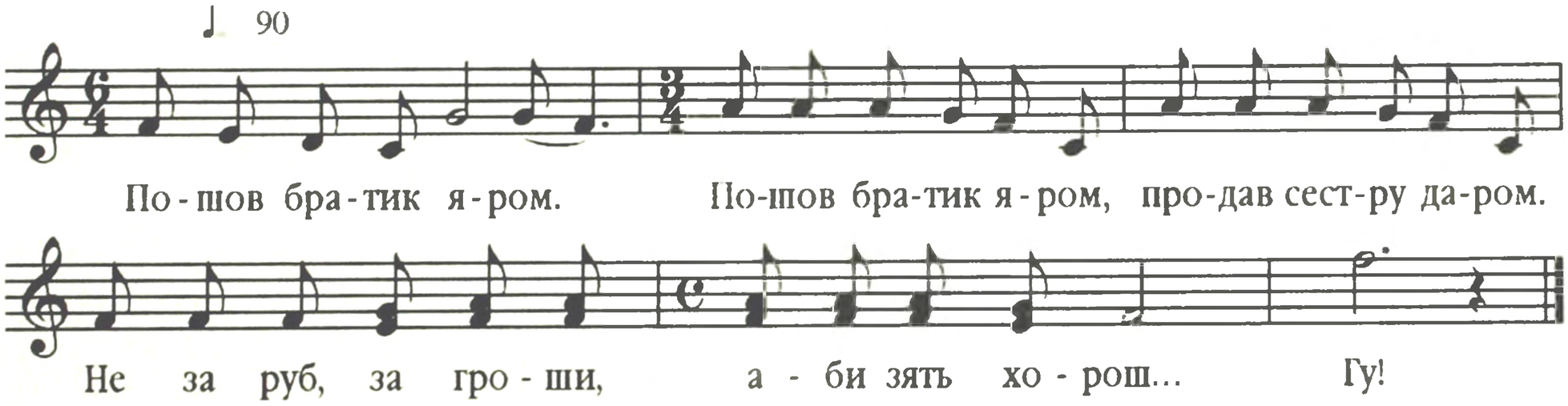
Пошов братик яром.
Пошов братик яром,
Продав сестру даром.
Не за руб, за гроши,
Аби зять хорош(ий). Гу!

Ряжені на весіллі у с. Дубовичі 1970 рр.

Їли бояри капусту

Весільні дражнилки
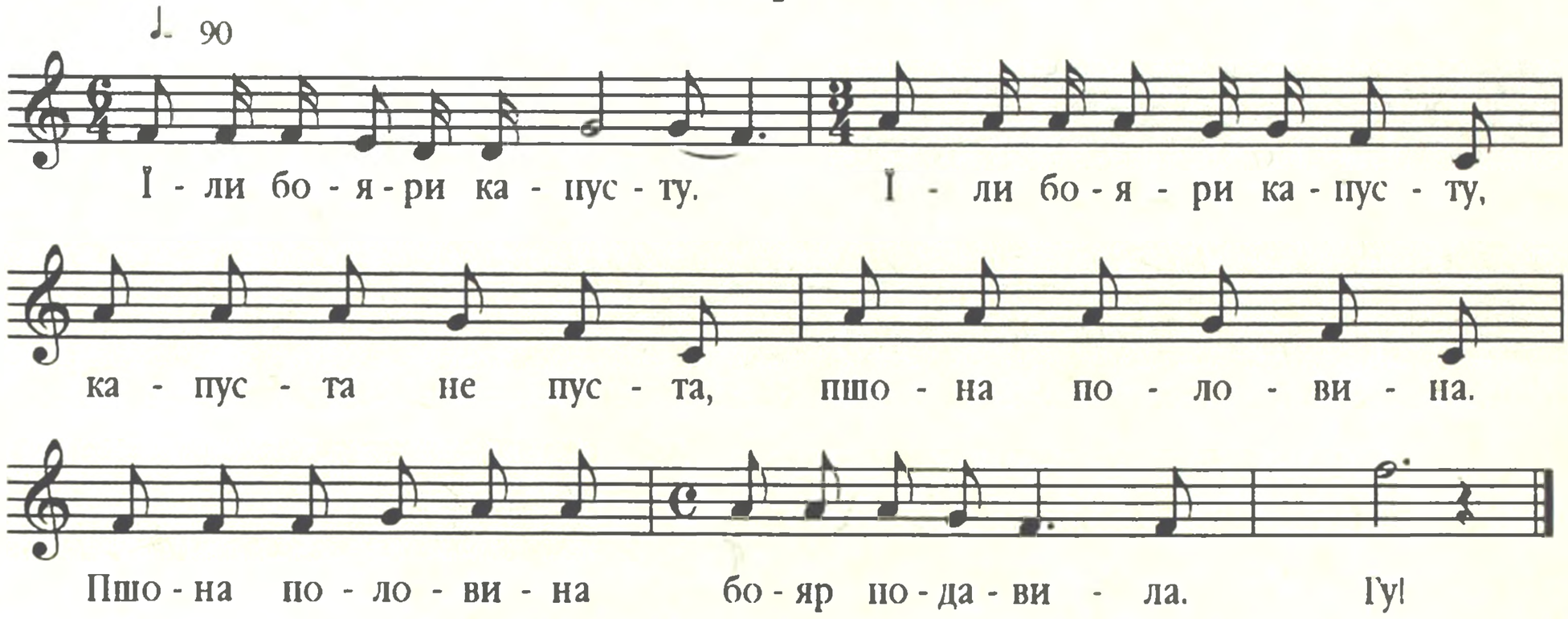
Їли бояри капусту.
Їли бояри капусту,
Капуста не пуста,
Пшона половина.
Пшона половина
Бояр подавила. Гу!

Ванєчка, гарілки

Дражнилка боярам
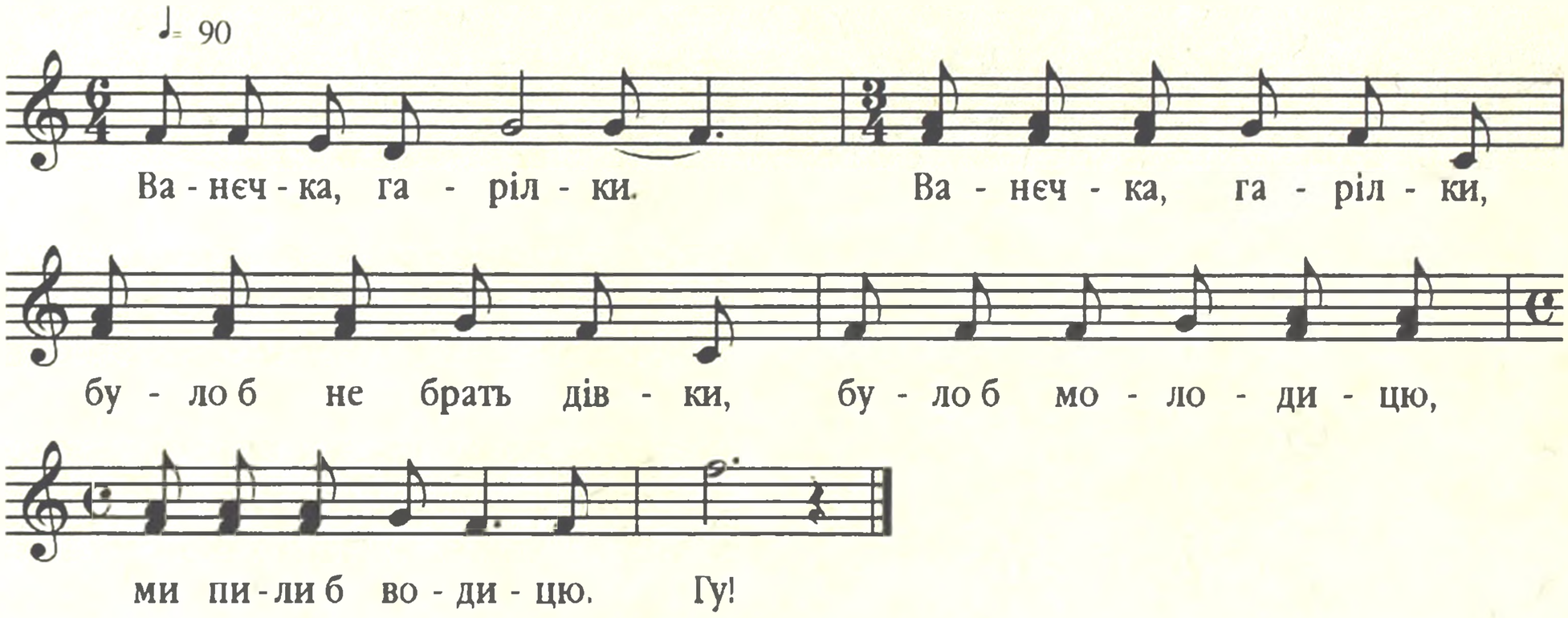
Ванєчка, гарілки.
Ванєчка, гарілки,
Було б не брать дівки,
Було б молодицю,
Ми пили б водицю. Гу!

Прилетіла ворона

Дражнилка молодому
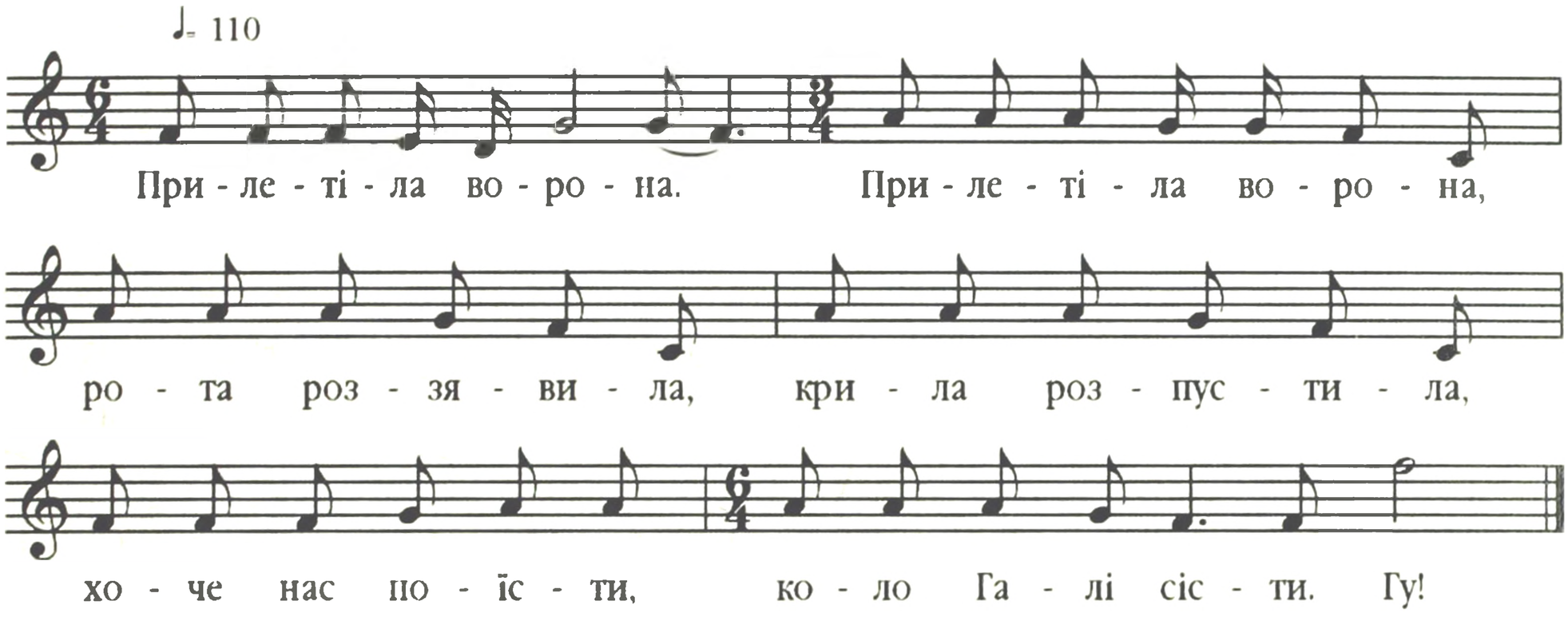
Прилетіла ворона.
Прилетіла ворона,
Рота роззявила,
Крила розпустила,
Хоче нас поїсти,
Коло Галі сісти. Гу!

Ой побачиш, моя матюнко

Прощання з мамою
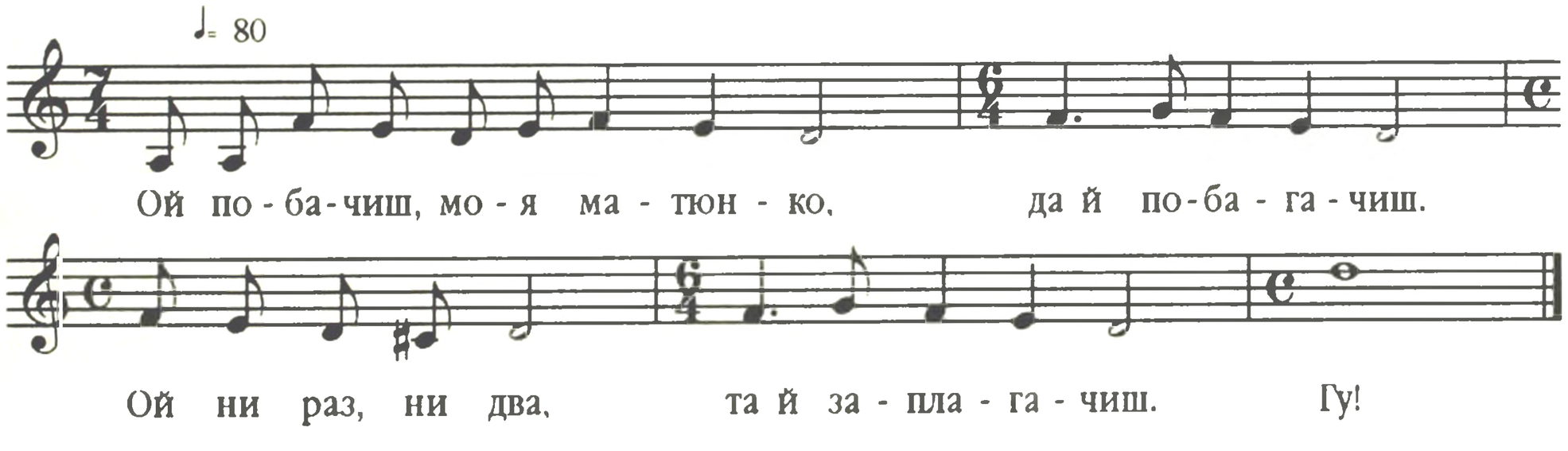
Ой побачиш, моя матюнко, да й поба(га)чиш.
Ой ни раз, ни два, та й запла(га)чиш. Гу!

Прощай да Галічко

Прощання з сестрами

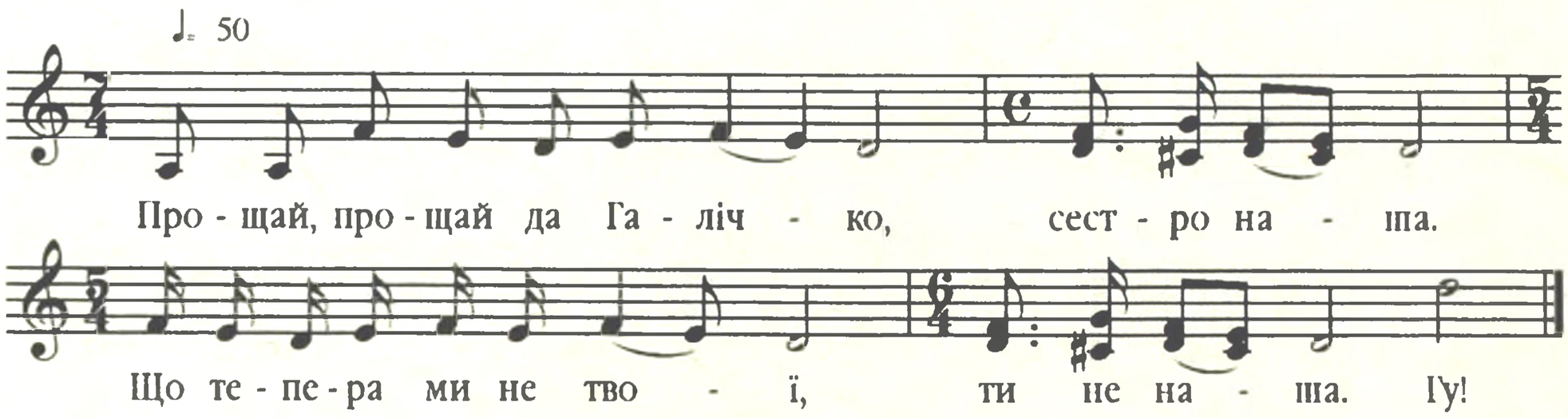

Прощай, прощай да Галічко, сестро наша.
Що тепера ми не твої, ти не наша. Гу!

Сідай, Галічко

Випроводжають молоду в дім молодого
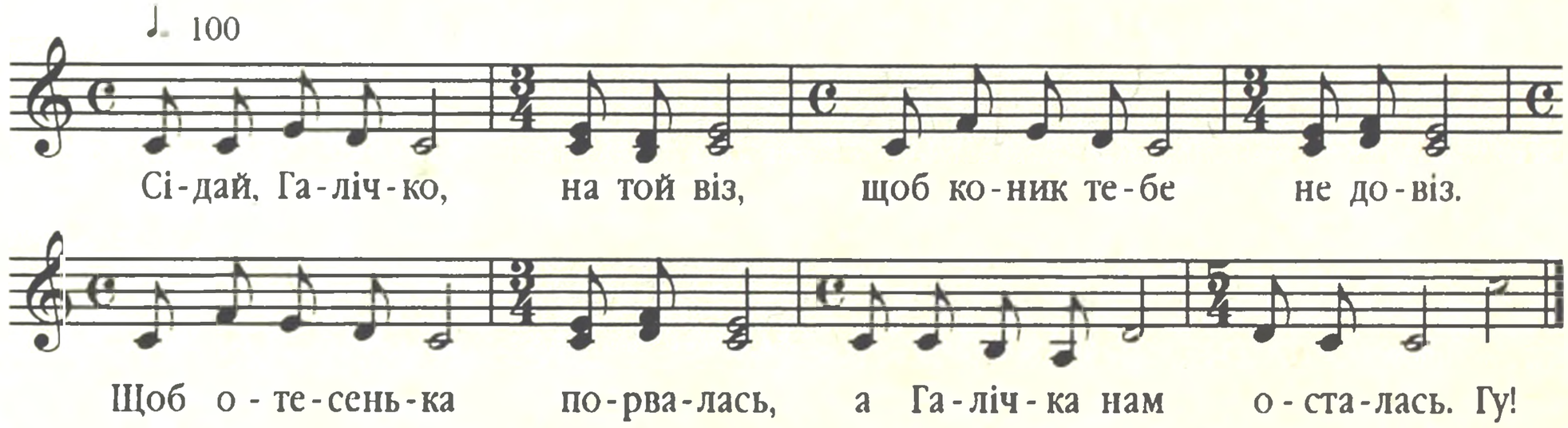
Сідай, Галічко, на той віз,
Щоб коник тебе не довіз.
Щоб отесенька[1] порвалась,
А Галічка нам осталась. Гу!

[1] Отеса, отесенька – пружина, яка тримає воза.

Ой ти, скриня

Молодій збирають скриню
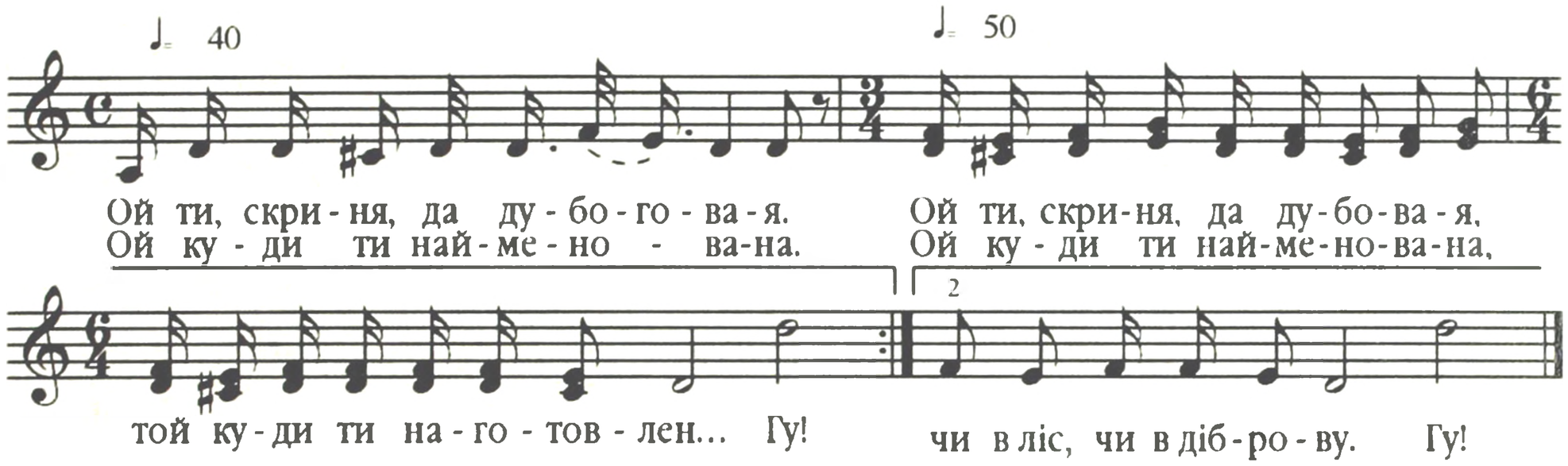
Ой ти скриня да дубо(го)вая.
Ой ти скриня да дубовая,
Той куди ти наготовлен(а). Гу!
Ой куди ти найменована.
Ой куди ти найменована,
Чи в ліс, чи в діброву. Гу!
Чи у ліс, чи в ді(гі)брову.
Чи й'у ліс, чи в діброву,
Чи до свекрухи в комор(у). Гу!

Одступайтеся, вороги

Співають дорогою до молодого
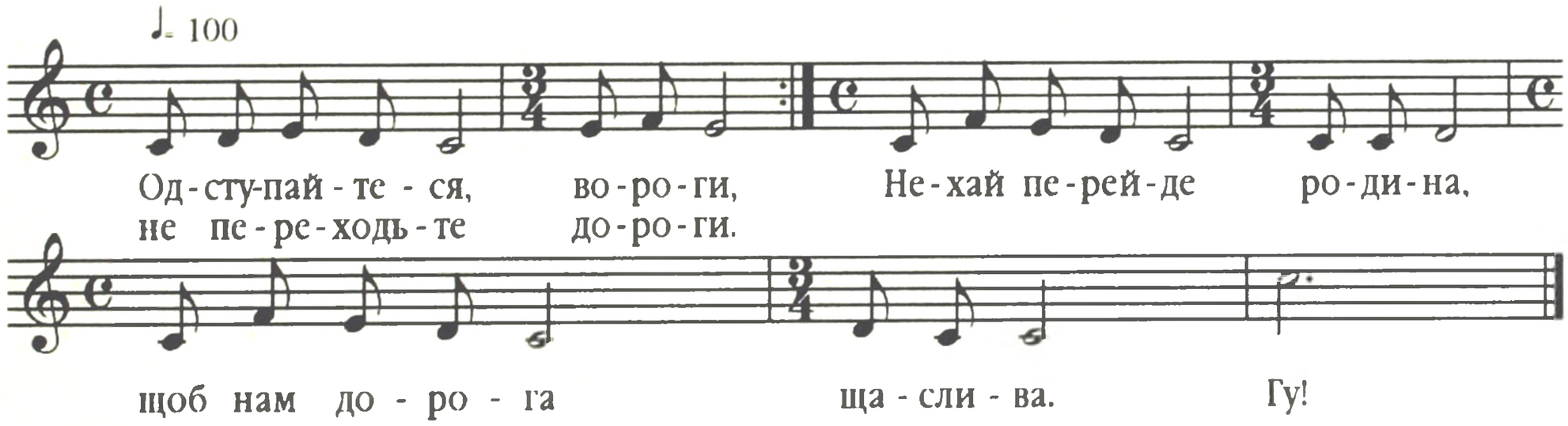
Одступаєтеся, вороги,
Не переходьте дороги.
Нехай перейде родина,
Щоб нам дорога щаслива. Гу!

Вийди, мати, з віком

Перед воротами молодого
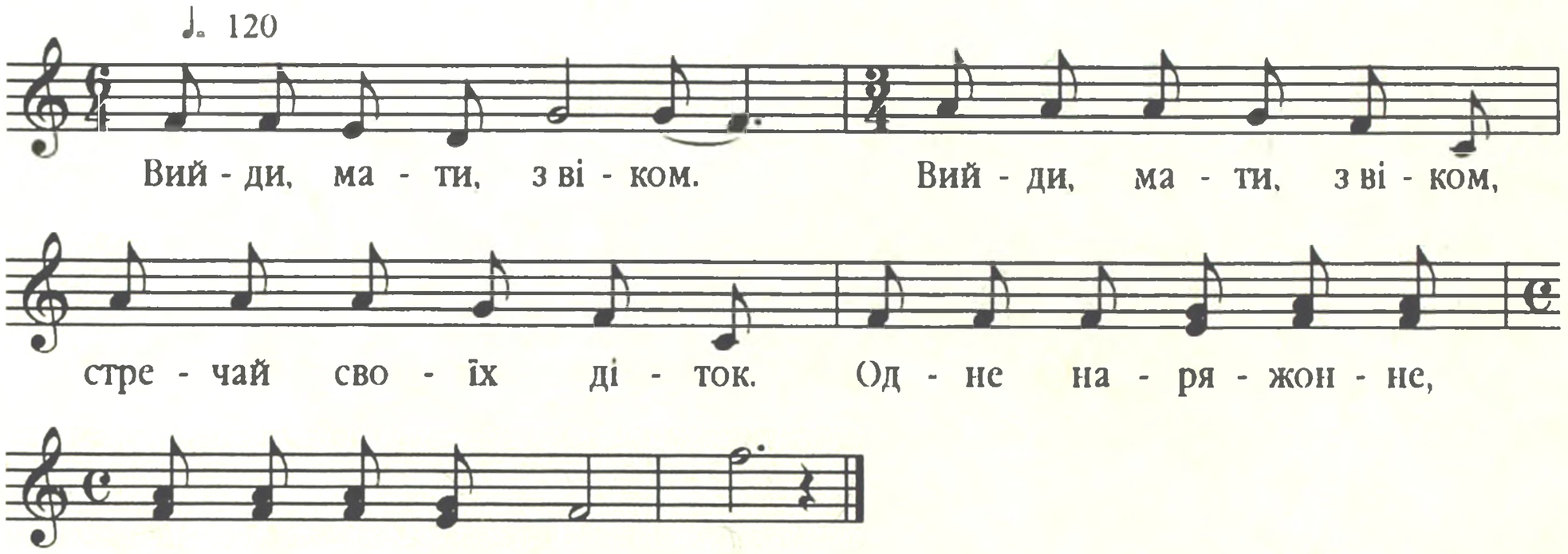
Вийди, мати, з віком.[1]
Вийди, мати, з віком,
Стречай своїх діток.
Одне наряжонне,
Друге привезьонн(е). Гу!

[1] Віко — дерев'яна кришка на осикову діжку, в якій місили коровай.

Громада села Дубовичі, кінець XIX–початок XX ст.
Фото з архіву Олени Драй

Оце тобі, мати

Співають перед воротами молодого
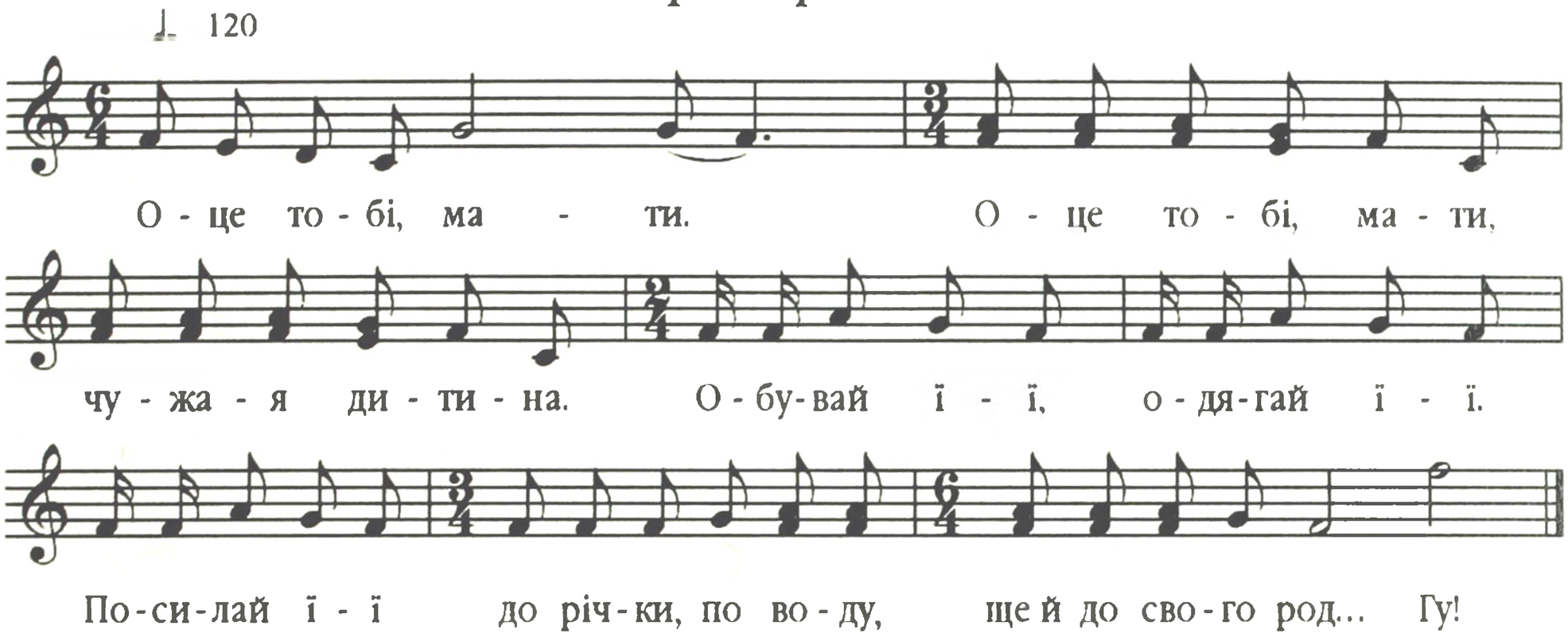
Оце тобі, мати.
Оце тобі, мати, чужая дитина.
Обувай її, одягай її.
Посилай її до річки, по воду,
Ще й до свого род(у). Гу!

Чи довго стояли

Співають перед воротами молодого
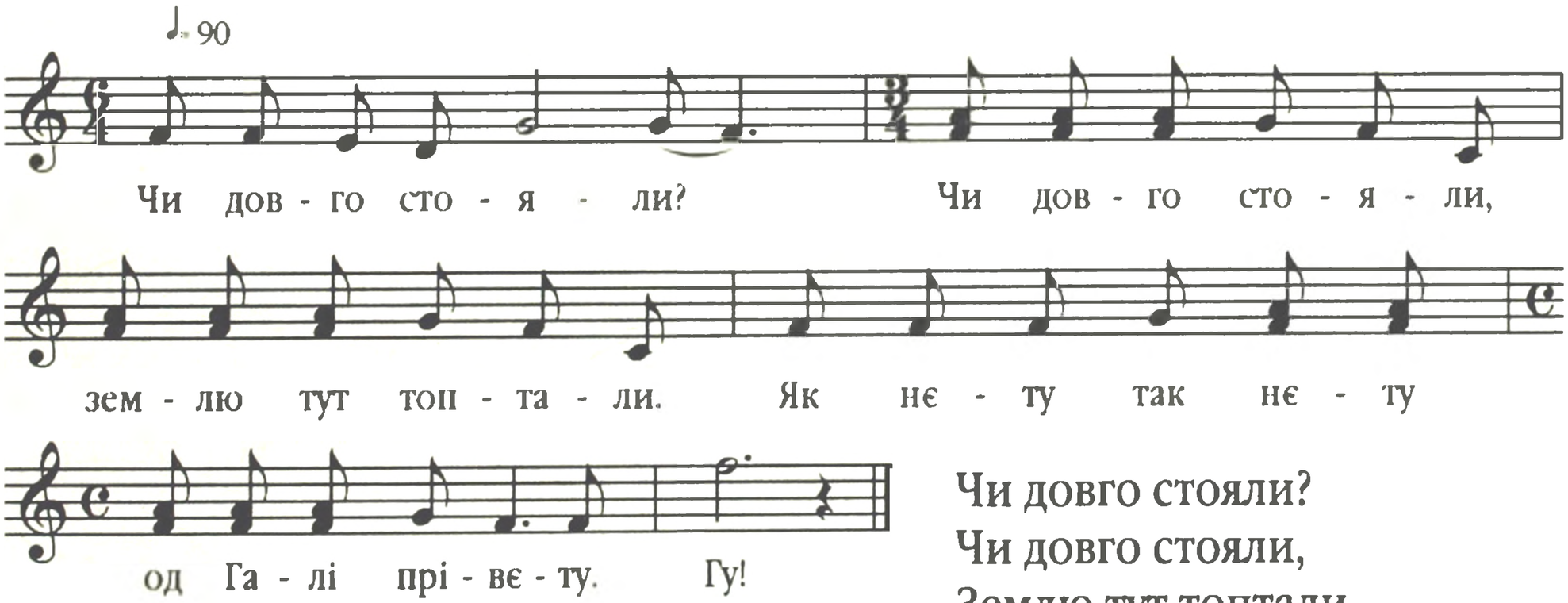
Чи довго стояли?
Чи довго стояли,
Землю тут топтали.
Як нєту — так нєту
Од Галі прівєту. Гу!

Пусти, свату, в хату

Співають на подвір'ї молодого
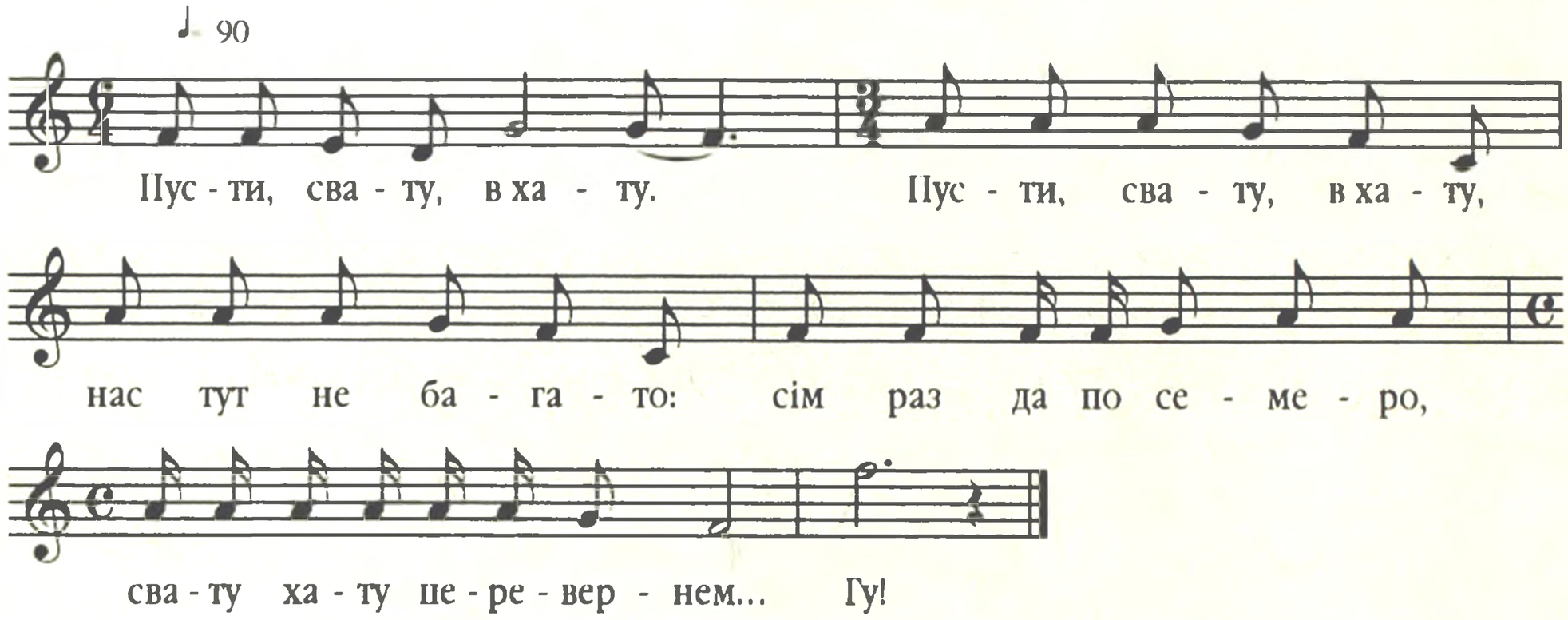
Пусти, свату, в хату.
Пусти, свату, в хату.
Нас тут не багато:
Сім раз да по семеро,
Свату хату перевернем(о). Гу!

Хор села Дубовичі, 1936 р. Керівник Петро Бобровицький

Де ви, свахи, подівалися

Співають за столом на другий день весілля у сватів
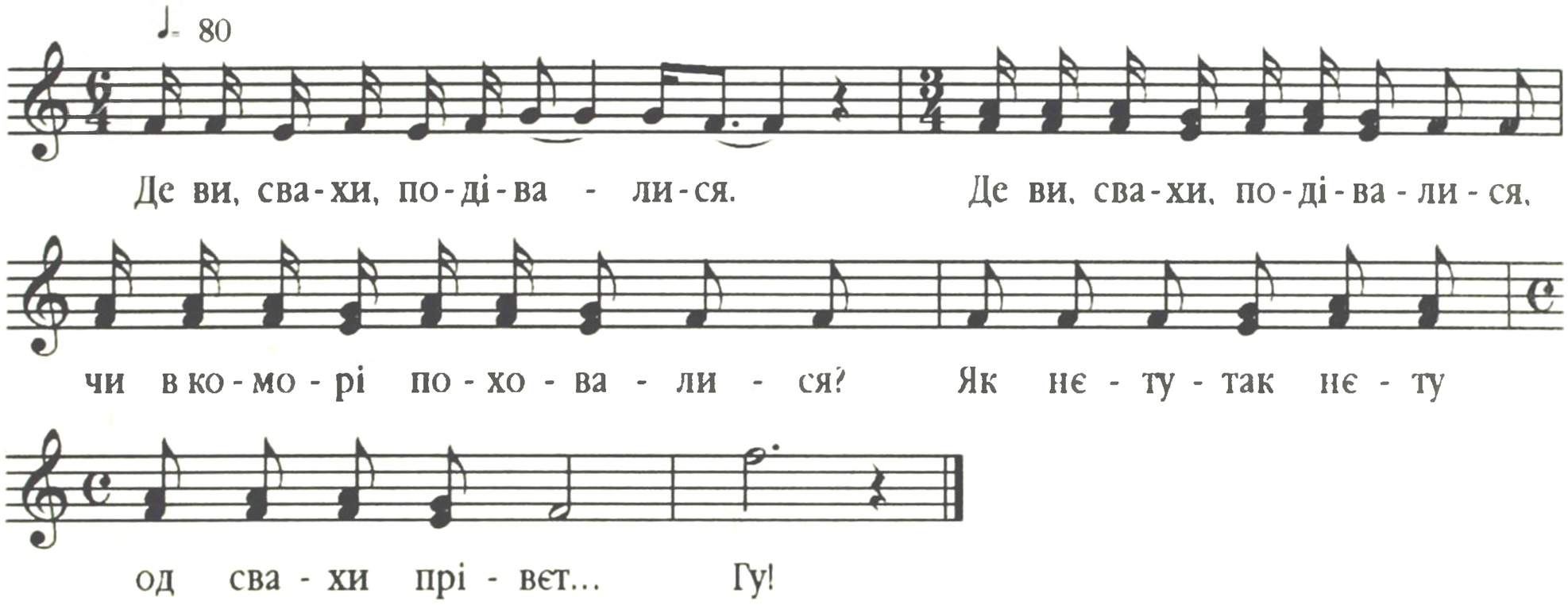
Де ви, свахи, подівалися.
Де ви, свахи, подівалися.
Чи в коморі поховалися?
Як нєту — так нєту
Од свахи прівєт(у). Гу!

Ой свахо сивухо

Співають за столом на другий день весілля у сватів
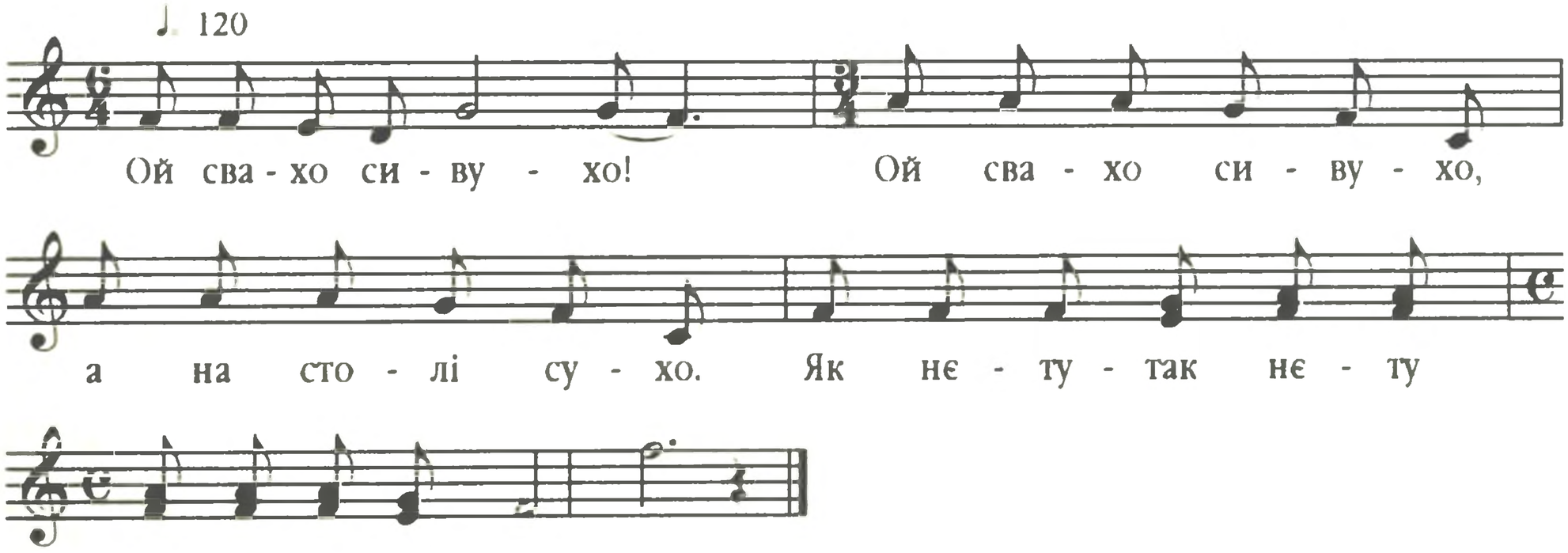
Ой свахо сивухо!
Ой свахо сивухо,
А на столі сухо.
Як нєту — так нєту
Од свахи прівєт(у). Гу!

Ми до тебе Галєчко

Співають, коли принесли снідати молодій
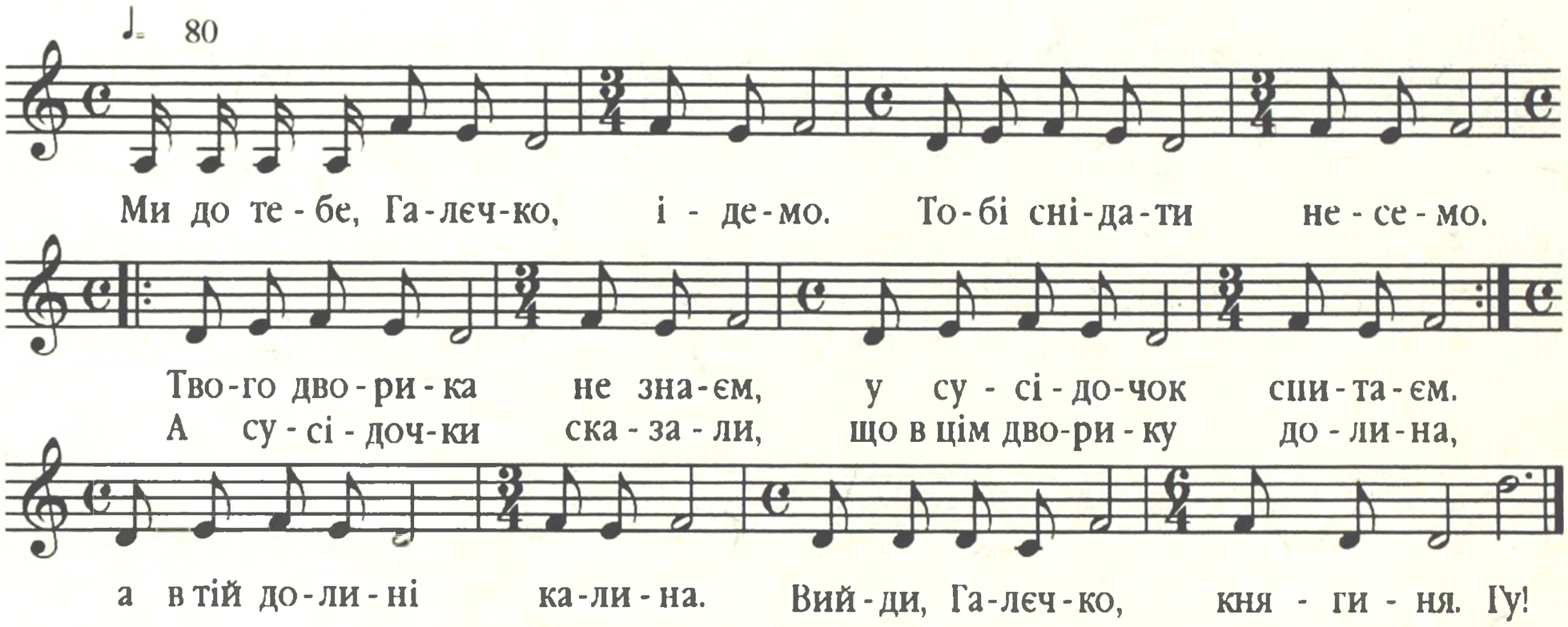
Ми до тебе, Галєчко, ідемо.
Тобі снідати несемо.
Твого дворика не знаєм,
У сусідочок спитаєм.
А сусідочки сказали,
Що в цім дворику долина,
А в тій долині калина.
Вийди, Галєчко, княгиня. Гу!

Виконавці: 1. Олександра Василівна Ковальчук, 1948 р.н.
2. Валентина Семенівна Копа, 1932 р.н.
3. Марія Порфиріївна Ляховка, 1942 р.н.

Ни наша, ни наша

Підміна молодої
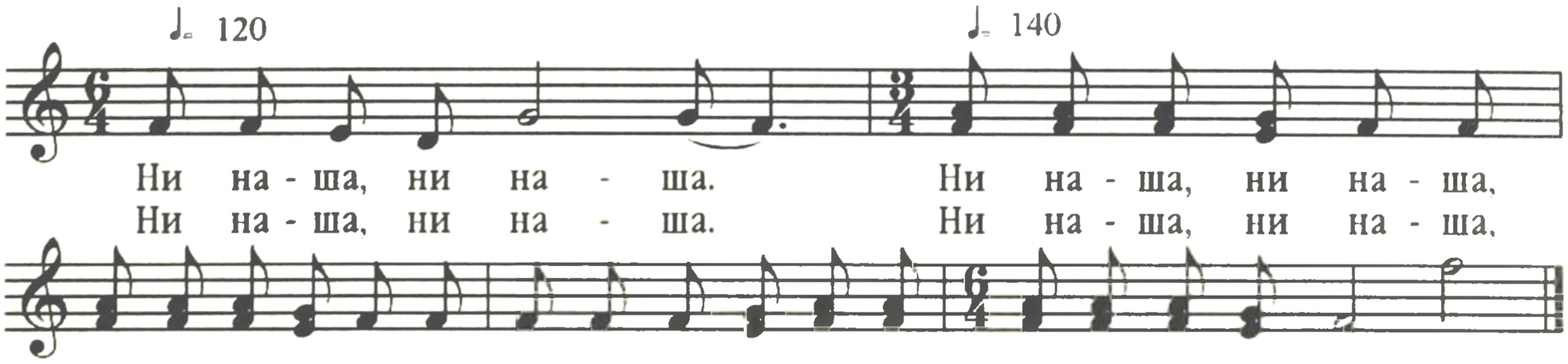
Валентина Копа, 1932 р.н.

Ни наша, ни наша.
Ни наша, ни наша,
Відпустіте нашу.
Ваша як повітка,
А наша як квітк(а). Гу!
Ни наша, ни наша.
Ни наша, ни наша,
Випустіте нашу,
Нихай прилітає
Да нас привіта(є). Гу!

Що в нашого свата

Співають сватові
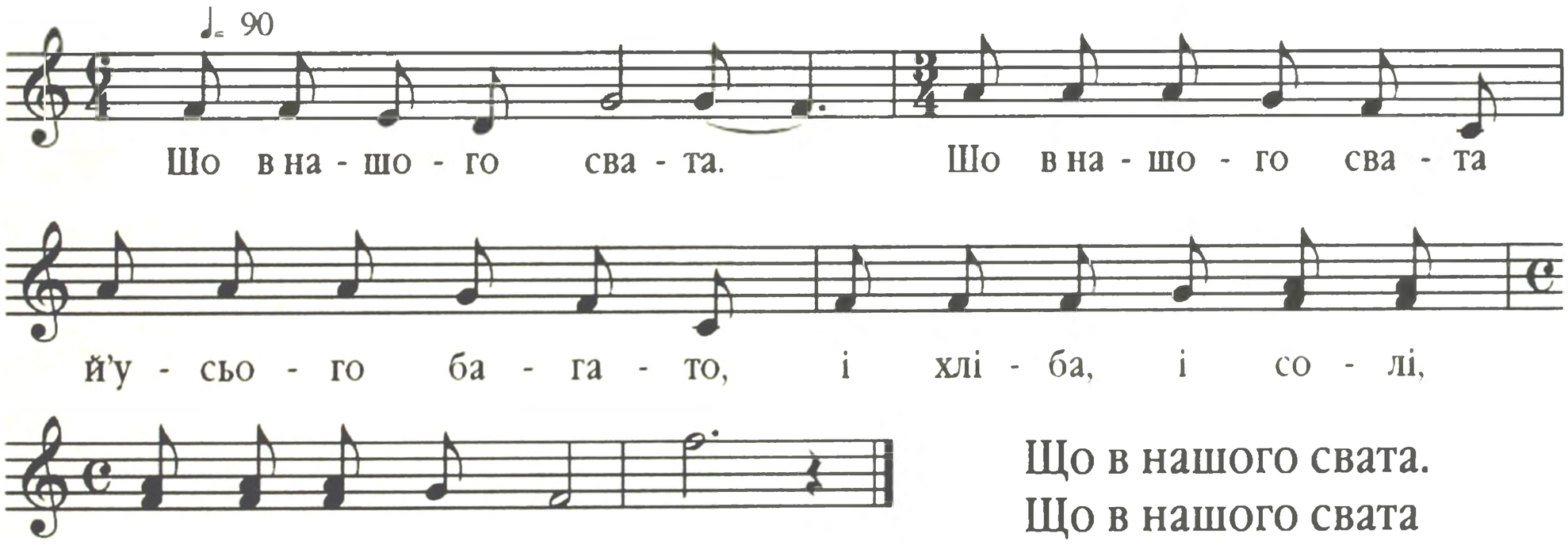
Що в нашого свата.
Що в нашого свата
Й'усього багато,
І хліба, і солі,
Гарілки довол(і). Гу!

Ми в свахи бували

Співають свасі
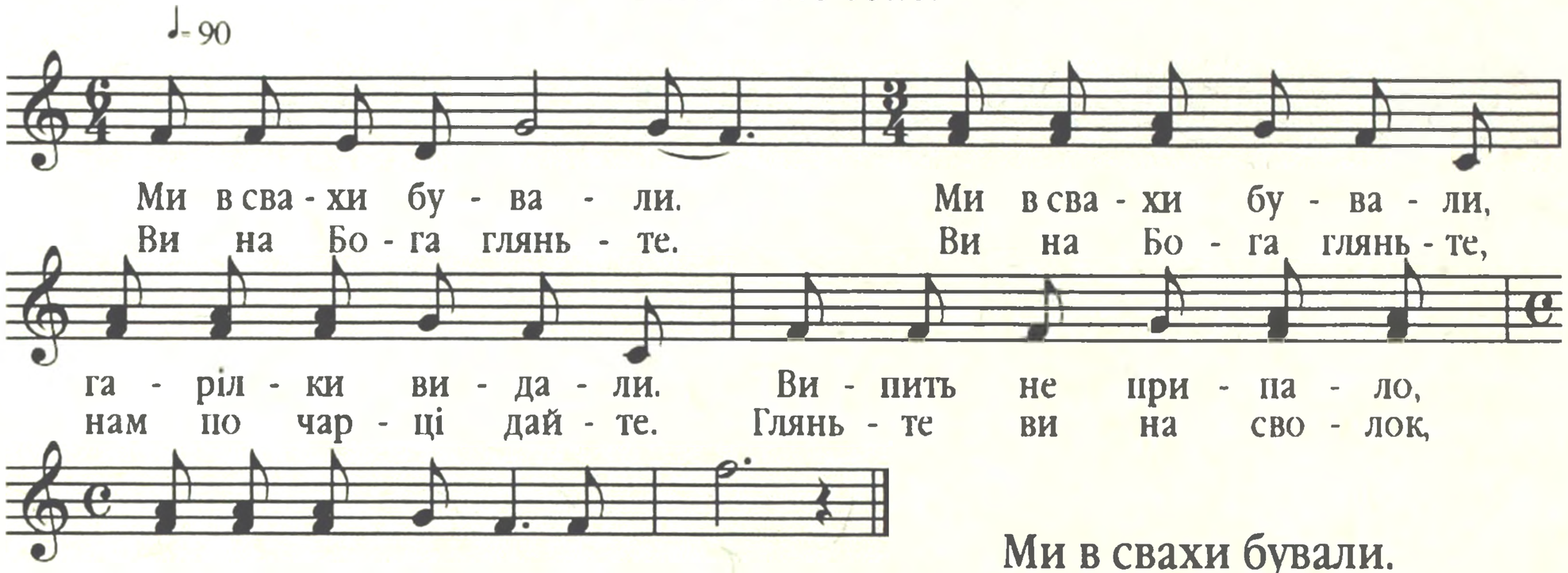
Юні хористи
1970 рр.
Фото з сімейного
архіву родини
Юрія Мороза.

Ми в свахи бували.
Ми в свахи бували,
Гарілки видали.
Випить не припало,
Галєчка пропала. Гу!
Ви на Бога гляньте.
Ви на Бога гляньте,
Нам по чарці дайте.
Гляньте ви на сволок,
Дайте нам по сорок. Гу!

Батько без дочки скучив

Співають батькові молодої
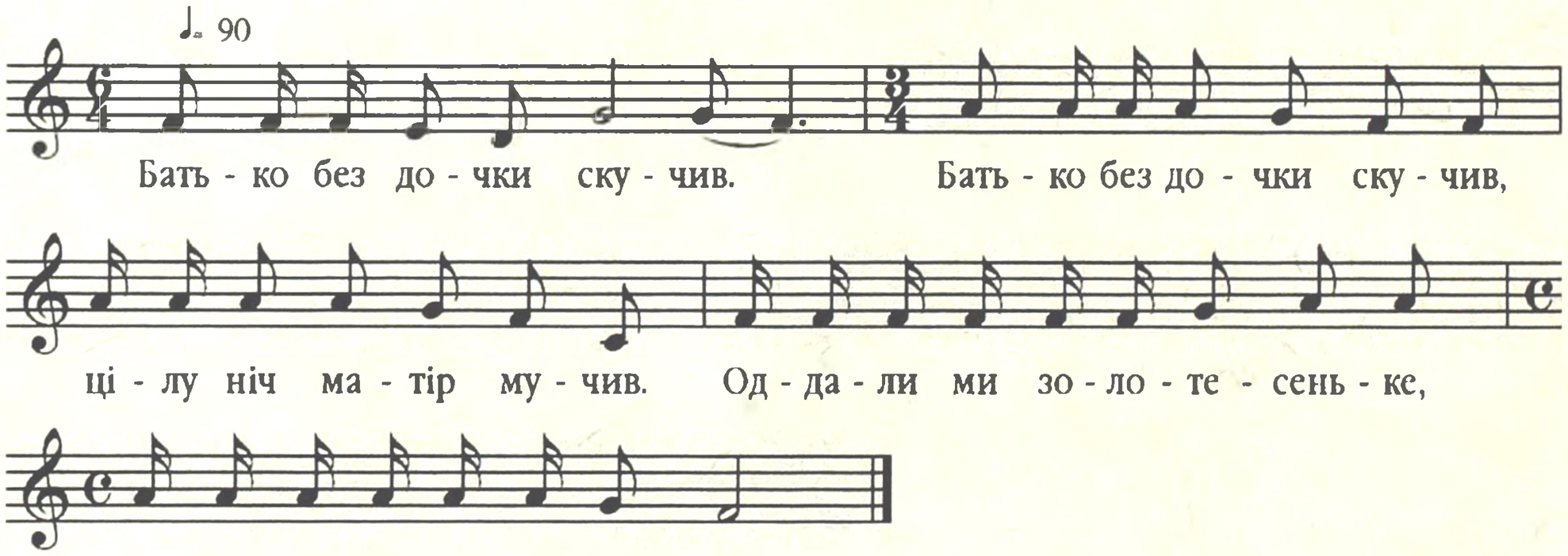
Батько без дочки скучив.
Батько без дочки скучив,
Цілу ніч матір мучив.
Оддали ми золотесеньке,
Давай зробимо малесеньк(е).

Обіщала мати

Співають батькам молодої
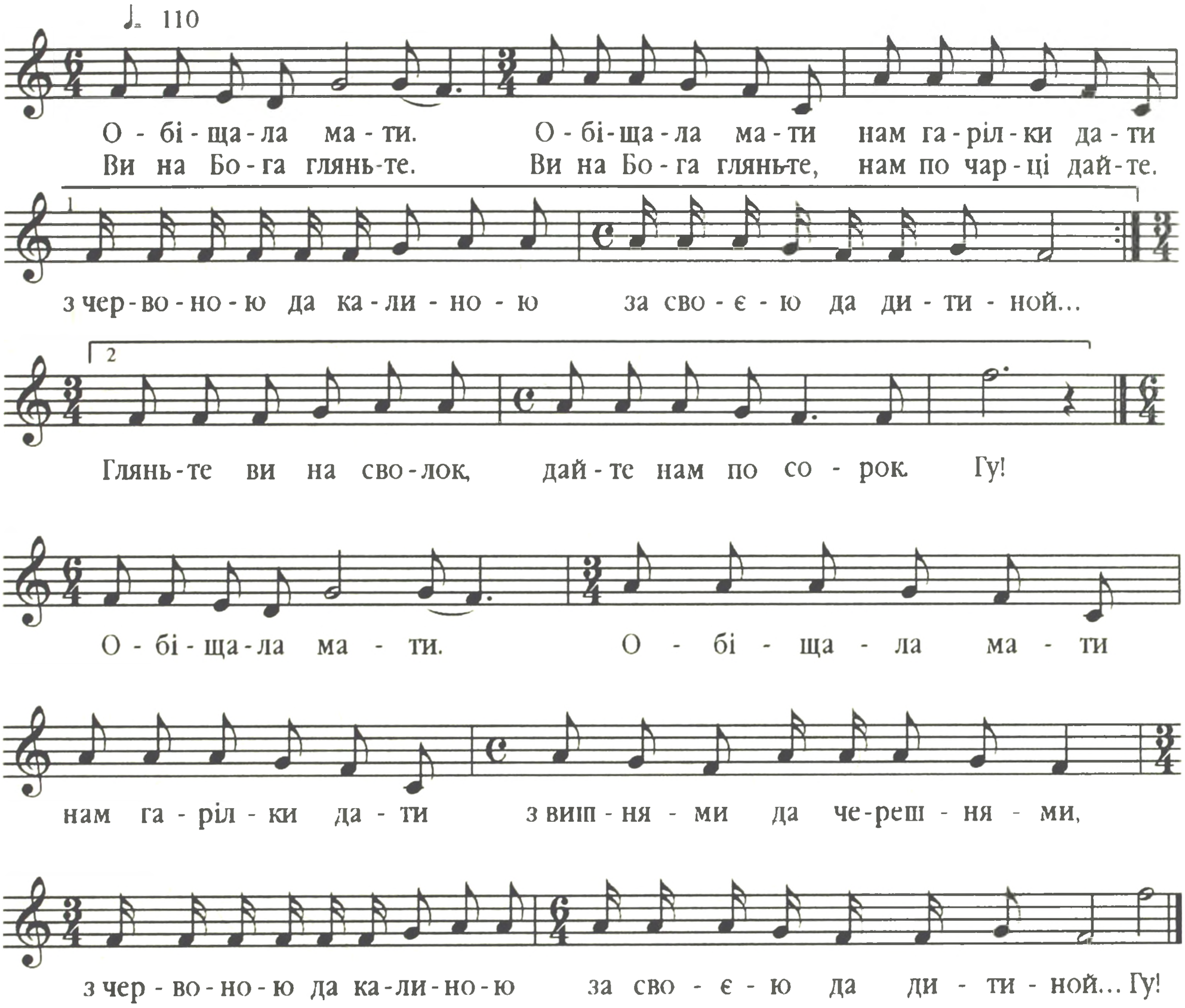
Обіщала мати,
Обіщала мати
Нам гарілки дати
З червоною да калиною,
За своєю да дитино(ю). Гу!
Ви на Бога гляньте.
Ви на Бога гляньте,
Нам по чарці дайте.

Гляньте ви на сволок,
Дайте нам по сорок. Гу!
Обіщала мати.
Обіщала мати
Нам гарілки дати
З вишнями да черешнями,
З червоною да калиною,
За своєю да дитино(ю). Гу!

З глибокого да колодізя

Співають молодій у хаті молодого
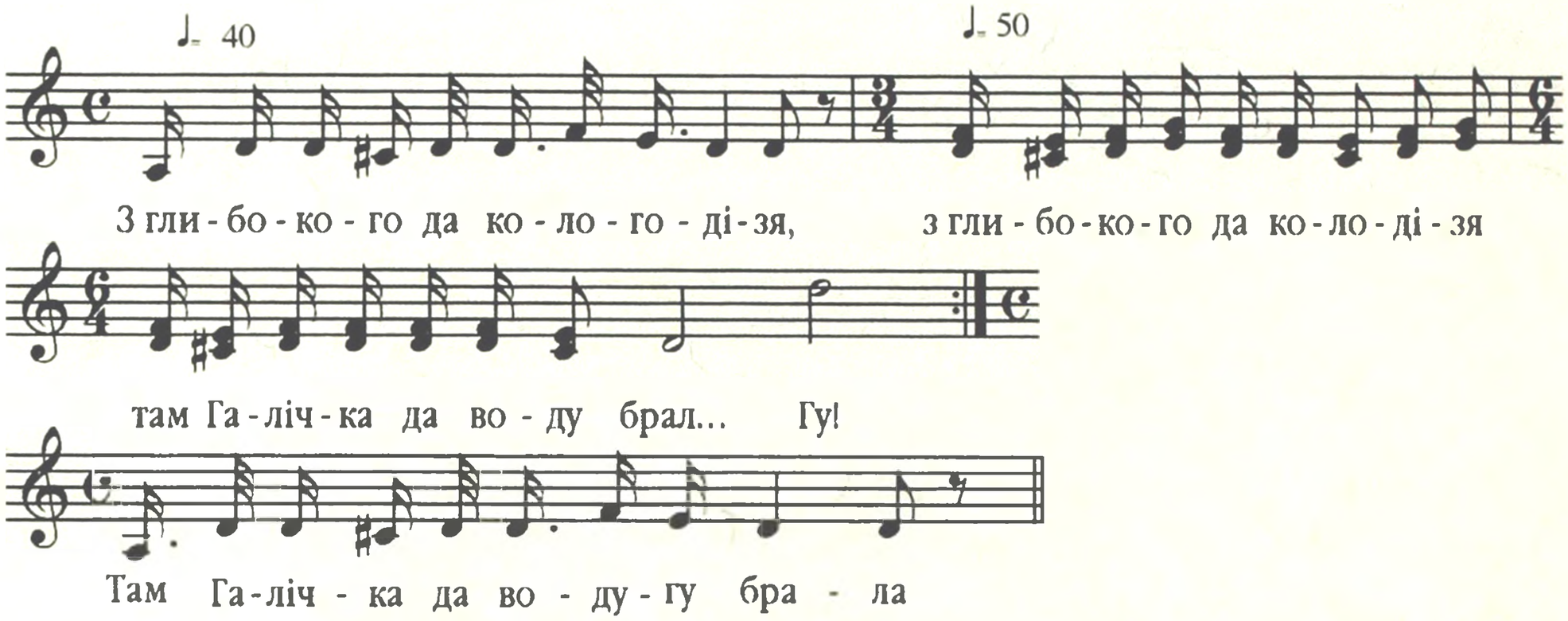
З глибокого да коло(го)дізя,
З глибокого да колодізя
Там Галічка да воду брал(а). Гу!

Там Галічка да воду(гу) брала,
Там Галічка да воду брала,
З голубами да розмовлял(а). Гу!

З голубами да розмовляла,
З голубами да розмовляла,
Ви голуби, мої сизий(є). Гу!

Ви голуби, мої си(ги)зиє,
Ви голуби, мої сизиє,
Полетіте в мою сторон(у). Гу!

Полетіть ви в мою сторону,
Полетіть ви в мою сторону,
Звеселіть ви мою родин(у). Гу!

Звеселіть ви мою ро(го)дину,
Звеселіть ви мою родину,
Накажіть ви моїй матьонц(и). Гу!

Накажіть ви моєй матюнци,
Накажіть ви моєй матюнци,
Нехай прийде да й одвідай(є). Гу!

Нехай прийде да й одві(гі)дає.
Нехай прийде да й одвідає,
Життє моє да й провідай(є). Гу!

Що тут, мамо, не по на(га)шому.
Що тут, мамо, не по нашому,
Сніданнє да обіданн(є). Гу!

Сніданнє йу обіданнє,
Сніданнє да обіданнє,
А вечеря йу опівноч(і). Гу!

Ой ти, Галічко

Співають молодій у хаті молодого
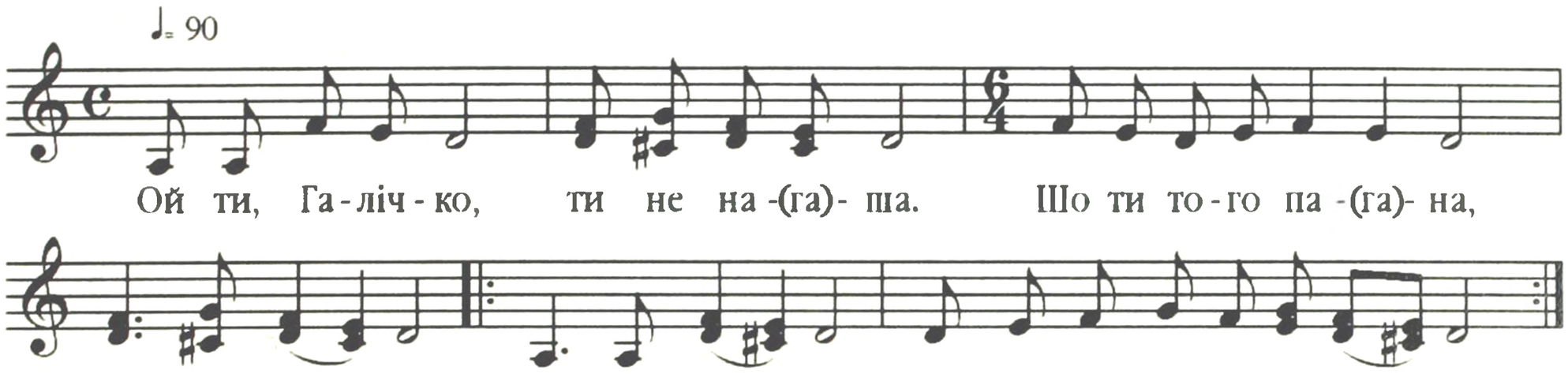
Ой ти, Галічко,
Ти не на(га)ша.
Шо ти того па(га)на
З ким гуляла,
З ким гуляла, дівувала.
Дівувала
Та й дівоцтво дарувала.

Весілля в селі Дубовичі, 1970 рр.

Галина Кроптя (ліворуч),
Іван Скоробагатий та Надія Фесенко,
1960 рр.

Вікна хат с. Дубовичі
Кролевецького р-ну, 2014 р.
Фото Олени Драй

Фрагмент фартуха
с. Дубовичі, Кролевецького р-ну,
середина XIX ст.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Зібраний генеалогічний матеріал Сіверської та Прилуцької родовідних гілок родини Кочубеї максимально наблизив нас до відновлення реальної історії персоналій роду Кочубеїв з кінця XVII — початку XX ст. Історичні події минувшини, безпосередні причинно-наслідкові зв'язки родини Кочубеїв, діяльність у суспільно-політичному житті країни, характеризують індивідуальність та виразність особистостей. Висвітлені умови становлення сімейних культурно-освітніх пріоритетів — демократичний підхід до здобуття базової досконалої та різнопланової освіти, формування світогляду одночасно з розвитком естетико-мистецьких уподобань, осмислення національних особливостей, збереження колекцій народно-прикладної творчості та пам'яток української старовини підкреслює, що доброчинна діяльність роду Кочубеїв була необхідною складовою повсякденного життя та задоволення культурних потреб. В цьому ж переліку — сприяння розвитку наукових досліджень та прогресивних течій в господарюванні.

Громадська діяльність родини Кочубеїв на українських теренах здійснювалася на благодійних засадах у трьох напрямах: культурно-просвітницькому, науково-організаційному та мистецькому. Комплексне дослідження історії вітчизняної благодійної діяльності доводить, що це характерне певному колу осіб. Відтак, меценатство та колекціонування в Україні не переросло у масове явище.

Для різних поколінь родини Кочубеїв, традиції доброчинності стали повсякденною нормою життя — спонсорування на будівництво та реконструкцію храмів як осередків культурно-освітнього розвитку сільських громад і виховання християнських засад, інвестиції у зміцнення матеріальної бази новостворених навчальних закладів.

Частина родинної бібліотеки Кочубеїв, зокрема російськомовні книги з історії, точних наук або мистецтва, було передано у фонди Глухівського учительського інституту та до бібліотек українських філій Російського технічного товариства у Києві, Миколаєві, Одесі, Харкові. Поширення серед народу первинної освіти, підсилене сукупністю набутих матеріальних та духовних цінностей, надавало новим поколінням українців початкові знання про культуру, формувало поведінку у дорослому житті і допомагало у виборі майбутньої ролі кожного в суспільстві.

Кочубеям були притаманні прагматизм і дбайливість у господарюванні. З історії відомо, що в силу різних причин землевласники могли розпродувати маєтності. Дубовицькі ж Кочубеї у всі часи відчували економічну ситуацію і підлаштовувались під неї.

Меценатська діяльність родини Кочубеїв активно втручалася у мистецьку галузь. На етапі першої чверті XIX — початку XX ст. літературні джерела подають інформацію про благодійні акції П.А. Кочубея та В.П. Кочубея, зокрема, фінансування творчості обдарованих українців і відкриття музейних експозицій і виставок, колекціонування та збереження предметів старовини і народного вжитку.

популяризація національної мистецько-культурної спадщини. Відомою постаттю в українському меценатстві є П. А. Кочубей та його доброчинна підтримка живопису Т. Г. Шевченка і скульптурного мистецтва П. П. Забіли. На наше переконання, такі особистості належали до числа тих українських дворян, які, досягаючи верхів загальноросійського культурного і науково-освітнього рівня, водночас залишались типовими представниками своєї історичної батьківщини та втіленням зразків південноруської інтелігенції, що вважала благодійність патріотичною справою.

Молода об'єднана родина Варвари Василівни та Василя Петровича Кочубеїв продовжувала справу предків. Вплив родини на соціально-економічне та культурно-релігійне життя населених пунктів Дубовичі та Згурівка помітний і через роки. Нагадують про Кочубеїв та їхню діяльність назви місцевостей, вцілілі будівлі церков, маєтків, напівзруйновані будівлі кочубеївського млина у с. Дубовичі, тополі на хуторі Ретик, древні парки — як невимовні свідки давнини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145 Черниговское губернское по земским и городским делам присутствие, оп. 1, спр. 751, Сведение о Дубовичской добровольной пожарной дружине за 1910 г., арк. 36–37.

2. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія, оп. 3, спр. 388. арк. 53–53 об.

3. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. оп. 3. спр. 388. арк. 54–54 об.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Фонд ВУАН, Ф. Х. спр. 8438. арк. 107–111.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Архів Коротчевських. Ф. 135. № 40. Инструкция Семена Кочубея Павлу Коротчевскому о командировании его для сбора сведений о наличии орудий при генеральной и полковых артиллериях, с указанием их калибра и веса. 2 арк.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Документи маєткові (гетьманські універсали, царські жалувані грамоти, акти судові, листи, купчі й мінові, духівниці та ін.), Ф 170. № 613. Тестамент пана Федора Жученка, розпоряджаючей добра его конечное распоряжение вручаючи зять своему пану Василію Кочубею, судії генеральному. Року 1707, ген вар. 3 (ориг), арк. 54–73.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Колекція В. Модзалевського. Ф. XII, спр. 381 Лист С. Лашкевича до майбутнього свата генерального обозного С. Кочубея, арк. 2.

8. Приватний архів Алекса Кочубея.

9. Российский государственный исторический архив.Ф. 789. Академия художеств Министерства императорского двора. Оп. 14. Д. 13 «з». Личные дела. Литера «З». Забела Пармен Петрович. 1868–1869, 62 л.

10. Центральний державний історичний архів України. Ф. 51 Фонд Генеральної військової канцелярії, оп. 3, спр. 101108, арк. 99–99 зв.

11. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 332, арк. 1 зв.

12. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 332, арк. 15.

13. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 686, арк. 28.

14. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 2769, арк.2.

15. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 332, арк. 1 зв.

16. Центральний державний історичний архів України. Ф. 269 Фонд канцелярії гетьмана Розумовського, оп. 1, спр. 1443, арк. 1а–2.

17. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707 Управління Київського учбового округу, оп. 20, спр. 19. Циркулярии по Управлению Киевским учебным округом за 1854 г., арк. 22.

18. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707 Управління Київського учбового округу, оп. 20, спр. 141 Дело о разрешении помещику Кочубею открыть в его имении — с. Дубовичах приходское училище. 11 марта 1854 г. — 4 января 1858 г. по описи, арк. 1–11.

19. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707. Управління куратора Київської навчальної округи. 1832–1919 рр. Оп. 41. Спр. 95. Про відкриття початкових народних училищ у Прилуцькомуповіті, 1863 р., 108 арк. арк. 8].

20. Центральний державний історичний архів України. Ф. 127 Київська духовна консисторія, оп. 1009, спр. 4, Клировая ведомость, арк. 2.

21. Центральний державний історичний архів України. Ф. 1219 Фонд Скоропадських, оп. 1, спр. 5. Письма вдовы генерального судьи Кочубея и полкового асаула Петровского гетьману И.И. Скоропадскому с просьбой освободить имения Кочубея в с. Дубовичи, Кролевецкой сотни, Нежинского полка от войскового постоя и с жалобами на войсковую старшину. 8 арк.

22. Центральний державний історичний архів України. Ф. 1439 Чернігівське губернське жандармське управління, оп. 1, спр. 364 О Лицах состоящих под негласным наблюдением, арк. 312–314.

23. Центральний державний архів вищих органів влади. Ф. 2469 Головна квартира гетьмана всієї України і військ козацьких, оп. 1, спр. 10.

24. Центральний державний історичний архів України.Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. 1876–1917 рр. Оп. 1. Спр. 318. Донесення і листування Прилуцького повітового справника з Полтавським губернатором про підпали і розгроми поміщицьких економій. 1905 р., 208 арк.

Літературні джерела та електронні ресурси

25. Slownik geograficzny Krolectwa Polskiego I innych krajow slowianskich. / Wydany pod redakcya Filipa Sulimierskiego, Bronislawa Chlebowskiego, Wladyslawa Walewskiego. — T. II. — Warszawa: Druk «WIEKU«, Nowy-Swiat Nr. 59. — 1881. — C. 199–200.

26. The miracle at Dubovitchi [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kotchoubey.com/estates/the-miracle-at-dubovitchi/– Заголовок з екрана.

27. Wiemann Gьnter.Lehrgangsausbildung: a European prototype of a universal industry-based training method // Towards a history of vocational education and training (VET) in Europe in a comparative perspective / Proceedings of the first international conference. — October 2002, Florence. — Vol. I. The rise of national VET systems in a comparative perspective. — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. — P. 137–156. Access item: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5153_1_en.pdf#page=143. — Title from the screen.

28. Акафіст свят. Філарету (Гумилевському) архиєпископу Чернігівському. Свято-Троїцький кафедральний собор. — м. Чернігів. — 2010. — 24 с.

29. Антонов В. В. Петербург: Вы это знали? / В. В. Антонов / Под ред. В. Н. Середнякова. — СПб.: Центрполиграф, 2012. — 416 с. — Серия: «Все о Санкт-Петербурге«.

30. Аркас М. Історія України-Русі, СПб., 1908.М. Аркас.Історія України-Русі / Бібліотека історичного клубу «Холодиний Яр«. — Київ: Наш Формат, 2015. — 464 с. (репринт другого видання від 1912 р.) — Заголовок з екрана.

31. Архитекторы-строители Санкт-Петербурга середины XIX — начала XX века: справочник / Сост. А. М. Гинзбург, Б. М. Кириков при уч. С. Г. Федорова, Е. В. Филиппова; под общ. ред. Б. М. Кирикова. — СПб.: Пилигрим, 1996. — 400 с.

32. Бантыш-Каменский Д. История Малой России: в 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. — М.: Типография С. Селивановскаго, 1830. — 264 с.

33. Береза Ю. Історія НУХТ очима студентів / Ю. Береза // Газета «Промінь« Національного університету харчових технологій. — № 7 (1125), жовтень 2014. — с. 6–7.

34. Богданович И. Ф. Стихотворения и поэмы / И. Ф. Богданович. — Л.: Сов. писатель, 1957. — 257 с.

35. Василь Липківський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nekropole.info/lv/person/view?id=2720466– Заголовок з екрана.

36. Венгеров С. Григорович. Дмитрий Васильевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. — СПб.: Тип. — литограф. И. А. Ефрона, 1893. — Т. 19а (Гравилат — Давенант). — С. 718–720.

37. Вергунов В. А Аграрне дослідництво П. А. Кочубея у Згурівці як предтеча сучасної світової «синьої економіки /В. А. Вергунов // газета «Панорама« — 24 квітня 2015.

38. Вергунов В. Князь П. А. Кочубей та його згурівська сільськогосподарська навчально-дослідна ферма: забута сторінка аграрної історії України / В. Вергунов // Панорама. — 2015. — 13 лютого [№ 7 (6196)]..

39. Вергунов В. А. Аграрні студії у житті та творчій спадщині П. А. Кочубея (до 150-річчя створення Полтавського товариства сільського господарства) / В. А. Вергунов // Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. ун-т біоресурсів і природокорист. України, Нац. наук. с. — г. б-ка НААН. — 2014. — № 8–9. — С. 251–271.

40. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств / М. Владимирский-Буданов // Журнал Мин. народ. просвещения. — СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1873. — Ч. CLXVI (март). — 887 с.

41. Внучкова Л. І. Авторські дарчі написи на малюнках і «Кобзарях« Т. Г. Шевченка 1860 року / Л. Внучкова // Питання шевченкознавства. — К.: АН УРСР, 1978. — Вип.5. — с. 85.

42. Гаврилишина Н. А. Генеральний обозний Семен Васильович Кочубей (1725–1779) / Н. А. Гаврилишина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2013. — Вип. XXXVI. — С. 50–54.

43. Гаврилишина Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII — кінець XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України« / Н. А. Гаврилишина. — Київ, 2014. — 18 с.

44. Гай-Нижник П. П. Особисті ад'ютанти й секретарі П. Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України) / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 106–126.

45. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / НАН України. Інститут історії України / В. Горобець. — К.: Інститут історії України, 2009. — 271 с.

46. Григорович Д. В. Избранное [Текст] / Д. В. Григорович: [сост., авт. вступ. ст. В. Мещеряков. — М.: Художественная литература, 1976. — 527 с.

47. Гурба В. Г. Дубовичі: іст. — краєзн. нарис / В. Г. Гурба — К.: — Бізнесполіграф, 2012. — 279 с.: фотогр. + 4 с. дод.

48. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій — К.: Видавництво АН УРСР, 1962. — 206 с.

49. Делла-Вос, Виктор Карлович // Русский биографический словарь: в 25 т. / Изд. под набл. предс. Имп. Рус. Истор. О-ва А.А. Половцова. — СПб.: Тип. тов. «Общественная польза«, 1905 [2]. — Т. 6: (Дабелов — Дядьковский). — С. 192–194.

50. Демуз І.О. Науково-технічні товариства України кінця XIX — початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду / І.О. Демуз // Вісник Харківського націон. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2013. — № 1055, вип. 16. — С. 23–28.

51. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. Приложение к журналу «Киевская Старина« / [состав., предисл. А. Лазаревский] — К., 1884. — 524 с.

52. Домонтович М. Материалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба. Черниговская губернія / Сост. Ген. штаба подполк. М. Домонтовичъ. действ. членъ Имп. Рус. географ. о-ва. — СПб.: Тип. Ф. Персона. — 1865. — 796 с.

53. Дробязко Н.В. Життєвий шлях господаря батуринської садиби П.А. Кочубея / Н.В. Дробязко // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів. 2013. — Вип. 6. — С. 327–330.

54. Дробязко Н.М. Місця, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв / Н.М. Дробязко // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів. 2013. — Вип. 6. — С. 330–332.

55. Дробязко Н.В. Невтомний громадський діяч П.А. Кочубей / Н.В. Дробязко // Бахмацька районна незалежна газета. — 2014. — 28 березня [№ 13 (377)] — С. 4.]

56. Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. — К.: «Кий« — 2004–823 с.

57. Дубовицькі поетичні етюди. Зб. віршів. — К.: Дух і літера, 2014. — 126 с.

58. Дубовичі і Кочубеї [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dubovichi.sumy.in.ua — Заголовок з екрана.

59. Жан-Батіст Дюма [Електронний ресурс] // Homepage Academie France [Повний список членів Французької академії: крісло 40, № 11]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Дюма,_Жан_Батист. — Заголовок з екрана.

60. Жур П.В. Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка в Україну / П.В. Жур. — К.: Дніпро, 1970. — 306 с.

61. Жур П.В. Труды и дни Кобзаря / П.В. Жур. — Люберцы: «Люберецкая газета«, 1996. — 568 с.

62. Журнал заседания Полтавского Сельскохозяйственного общества 11 января 1887 года // Журналы Полтавского Сельскохозяйственного общества, 1887 год. — Полтава: Тип. наслед. Н. Пигуренко, 1887. — Вып. 1 (январь — февраль). — С. 1–18. с. 7–8] (додаток И).

63. Журнал Сельскаго хозяйства — М.: университетская тип. — 1856. — № 3. — 254 с.

64. Записка Полтавского общества сельского хозяйства об уравнении прав малороссийского языка с русским. — Полтава, 1904. — 9 с. — Передрук вид. в кн.: Вергунов В.А. Полтавському товариству сільського господарства — 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В.А. Вергунов; НААН, ННСГБ. — К.: ТОВ «Нілан-ЛТД«, 2015. — 41 с.

65. Заруба В.М. Козацька старшина Гетьманської України, (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки / В.М. Заруба. — Дн-ськ: ЛІРА, 2011. — 931 с.

66. Згурівщина: історичні екскурси / Під ред. Н. Ничипорук; ред. кол.: В. Янішевський, В. Баран та ін. — К.: Аванпост, 1996. — 127 с.

67. Земский сборник Черниговской губернии, август № 8. — Чернигов, тип. Губ.земства, 1903. — с. 22–23.

68. Зіборова І.В. Доля бібліотеки П.А. Кочубея (1825–1892) — запитання історії / І.В. Зіборова // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, 16 трав. 2016 р., м. Київ. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с. — г. б-ка НААН; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]. — Вінниця, 2016. — С. 104–107.

69. Зіборова І.В. Науково-дослідна діяльність П.А. Кочубея і розвиток інфраструктури сіл Полтавської та Чернігівської губерній / І.В. Зіборова // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / ред. кол.: О.Д. Савицький (гол. ред.), О.М. Титова, В.І. Абакумов [та ін.]. — Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. — Вип. 9. — С. 322–325.

70. Иваск У.Г. Частные библиотеки в России. Часть 1–2 с приложением к «Русскому библиофилу». — СПб, 1912. — Вып. 1. — 95 с.

71. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. — К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1892. — Т. 1., кн. 2. — С. 883–1539.

72. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. —.Чернигов, губернская типография. 1834. — 436 с..

73. Кантор Б.З. Мир минералов — детям и взрослым. Б.З. Кантор. М.: «Минералогический Альманах», 2013. — 2-е издание дополненное. — 169 стр.

74. Карский А.А. Памятник Н.В. Гоголю в Нежине / А.А. Карский // Література та культура Полісся. — 2009. — Вип. 52. — С. 30–31. с. 30–31] (додаток П).

75. Картка первинного обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду України Державного кадастру Природно-заповідного фонду України Міністерства екології та природних ресурсів України від 16.02.2005р. за № 67.

76. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання/ відп. ред. В.С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З.І. Хижняк; рец. Н.М. Яковенко. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 733 с.

77. Київщина в творчості Т.Г. Шевченка: до 190 — річчя з дня народження / Упор. А. Гай, О. Дмитренко. — Біла Церква. — Буква. — 2004. — 144 с.

78. Клепацький П.Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. Т. 1. Документи маєткові (гетьманські універсали, царські грамоти, жалувані грамоти, акти судові, листи купчі й мінові, духівниці та інші) / П.Г. Клепацький. — Полтава, 1928. — 229 арк. / Машинопис.

79. Клепацький П.Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв / П.Г. Клепацький. — Т. 2. — Ч. 2: Документи фінансового й господарського характеру / П.Г. Клепацький. — Полтава, 1928. — 140 арк. / Машинопис.

80. Клепацький П.Г. Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст. (переважно в 1786–1835) / П.Г. Клепацький. — Полтава, 1928. — 209 арк. 2. / Машинопис.

81. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. — Полтава: [б. и.], 1902. — 570 с.

82. Кокшаров Н.И. Воспоминания 1818–1859 гг. / Н.И. Кокшаров // Русская старина / Изд. М.И. Семевского. — СПб.: Печатня В.И. Головина, 1890. — Т. 66. — № 6 (июнь). — с. 608–610.

83. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. Чернигов. 1887. — с. 275.

84. Корені та паростІ: український генеалогії / [упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. та приміт. В. Шевчук]. — К.: Либідь, 2008. — 472 с.

85. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии / Е.А. Корноухов // Труды Черниг. губ. архив. комиссии 1906–1908 гг. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 1–50.

86. Кочубей, Александр Васильевич //Русский биографический словарь: в 25 т. / Изд. под набл. предс. Имп. Рус. Истор. О-ва А.А. Половцова. — СПб.: Тип. Гл. упр. уделов, 1903 [2]. — Т. 9: (Кнаппе–Кюхельбекер). — С. 366–382. с.

87. Кочубей, Петр Аркадьевич // Академия наук СССР. Персональный состав. — М.: Наука, 1974. — Кн. 1 (1727–1917). — 461 с.

88. Кочубей П.А. Товары по отношению к общественному здоровью. I. Зажигательные спички с белым фосором. — СПб, 1862. — тип. МВД — 42 с.

89. Кочубей П.А. Товары по отношению к общественному здоровью. II. краски, в состав которых входит мышьяк — СПб, 1862. — тип. МВД — 72 с.

90. Кочубей А.В. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / А.В. Кочубей — СПб.: Тип. Пантелеевых, 1890. — 314 с.

91. Краткие справочныя сведения о некоторых русских хозяйствах. — СПб., Тип. В. Киршбаума, Дворц. Площ. д. М-ва Финансов, 1897. — 176 с.

92. Краткое описание имѣній Церемоніймейстера Высочайшаго Двора Дѣйствительнаго статскаго Совѣтника Василія Петровича Кочубея, расположенных въ Полтавской, Черниговской, Кіевской и Петроградской губерніях / сост. Юр. — конс. Гл. конторы имѣній В.П. Кочубея Присяж. повѣрен. Ф.И. Суховъ. — Киевъ: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Акцион. о-ва печат. и изд. дела Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1914. — 168 с.

93. Кривошея В.В. Генеологія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея — 2-ге вид., доп. — К.: Стилос, 2004. — 391 с.

94. Кривошея В.В. Українська козацька старшина / В.В. Кривошея — Ч. 1: Урядники гетьманської адмінітрації. Реєстр. — К., 1997. — 103 с.

95. Кривошея В.В. Українське козацтво в національної пам'яті. Полтавський полк: в 2 т. / В.В. Кривошея — Чернігв: Видавець Лозовий В.М., 2014. — Т. 1. — 500 с.; Т. 2. — 492 с.

96. Крыжановский Л.А. Из недавнего прошлого минералогической коллекции Кочубея / Л.А. Крыжановский // Ежегодник по геологии и минералогии России; под ред. Н. Криштафовича. — Ново-Александрия, 1914. — т. XVI, вып. 2–4. — С. 102–103.

97. Культура і побут населення України: навч. посібник В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко — К. Либідь. — 1991. — 232 с.

98. Кушлакова Н.М. Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства в системі робітничої освіти (1890-ті — 1910 рр.): основні напрями та результати / Н.М. Кушлакова // Зб. наук. пр.: Вісник НТУ «ХПІ». — Харків: НТУ «ХПІ». — 2013. — № 10 (984). — С. 81–90. — Серія: «Історія науки і техніки».

99. Лазанська Т.І. Забіла Пармен Петрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — 672 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zabila_Parmen.

100. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. Кочубеи (В.Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей / А. Лазаревский // Русский архив. — 1876. — Т. 3. С. 483–455.

101. Липский А.Ф. Моя Автобіография. СПб. 1884. — [електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.dostovalov.ru/af1.html. — Заголовок з екрану.

102. Лукомський В., Модзалевський В. Малороссийский гербовник / В. Лукомский, В. Модзвлевский. Издательство Черниговського дворянства. — Тип. Сириус, СПб, 1914. — 332 с.

103. Луців В. Гетьман Іван Мазепа / В. Луців — Торонто, 1954. — 130 с.

104. Малаков Д., Друт О. Особняки Києва. Інститутська, 19/5 (втрачено) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_015.html– Заголовок з екрана.

105. Маркевич Н. История Малороссии: в 5 т. / Маркевич Н. — Т. 4. — М.: Типография Августа Семена,1842. — 483 с.

106. Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия Генеральнаго Марковича / Я. Маркович. — Москва: Типография Е. Готье, 1859. — Ч. II. — 414 с.

107. Мельник Л. Торгівельні зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою наприкінці XVIII ст. / Л. Мельник // Український історичний журнал. — 1979. — № 5. — С. 96–101.

108. Менделеев Д.И. Об упругости газов: Отчет, представл. предс. Имп. Рус. техн. о-ва Петру Аркадиевичу Кочубею / [Соч.] Д.И. Менделеева. — СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1875. — Ч. 1. — 34 с.

109. Милорадович Г.А. Аркадий Васильевич Кочубей (1790–1878): Некролог / Г.А. Милорадович // Русская старина. — 1878. — Т. 23. — № 12. — С. 546–550.

110. Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев / Г.А. Милорадович // Киевская старина. — 1888. — Т. 22. № 8. — С. 46–49.

111. Модзалевскій В.Л. Малороссійскій Родословникъ / В.Л. Модзалевскій. — Кіевъ: Тип. тов. Г.Л. Фронцкевича и К°, 1910. — том II (Е – К). — 720. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: в 4 т. / В.Л. Модзалевский — Т. 2: Е — К. — К. 1910. — С. 524–557.

112. Модзалевскій В.Л. Малороссійскій Родословникъ / В.Л. Модзалевскій. — Кіевъ: Тип. С.В. Кульженко, 1914. — Т. IV: (П – С). — 824, 26 с.с. 666–674: 27.

113. Моисеева М.Л. Петр Аркадьевич Кочубей и его коллекция минералов в собрании Минералогического музея им. А.Е. Ферсмана РАН / М.Л. Моисеева // Новые данные о минералах. — М.: ЭКОСТ. 2003. — Вып. 38. — С. 8998.

114. Морозова А.В. Пам'яткоохоронна діяльність Прилуцької земської управи за доби Директорії УНР / А.В. Морозова // Архіви України. — 2016. — № 3–4 (302–303): травень-серпень. — С. 238–258.

115. Мученики за віру — митрополит Василь Липківський, священик Мусій Хоць [Електронний ресурс]. — Режим доступуhttp://gromada-lv.at.ua/index/0–11– Заголовок з екрана.

116. Мяскова Т.Є. Особова бібліотека Олександра Васильовича Кочубея у фондах НБУВ: історія побутування та сучасний стан // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського: АБУ. — К., 2013. — Вип. 37. — С. 444–451.

117. Нечкина М.В. Декабристы / М.В. Нечкина. Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Наука, 1982. — 183 с. — Серия: «Страницы истории нашей Родины». с. 100–101.

118. Огієвська Р.І. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923–1924 роках за матеріалами Державного архіву Сумської області) / Р.І. Огієвська // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів, 2013. — Вип. 6. — С. 472–474.

119. Огієвська Р. З історії встановлення одного пам'ятника Р. Огієвська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://poradnik.org.ua/category/21-regional/3768–2016–06–22–18–06–51– Заголовок з екрана.

120. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII — XVIII вв. / Л. Окиншевич — К., 1926. — 93 с.

121. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела ІАН УРСР. Археогр. комісія [та ін.] / Упоряд. Г.В. Болотова [та ін.]; редкол.: Н.С. Сохань (відп. ред.) [та ін.] — К.: Наукова думка, 1989. — 392 с.

122. Описи Лівобережної України кінця XVII початку XIX ст. — К. 1997. —152 с.

123. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення / В.Ф. Остафійчук. — К.: Знання-Прес, 2007. — 424 с.

124. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства (1802–1902): Очерки по архивным данным с рисунками / Изд. Полтав. дворянства. — Полтава: Электрич. типо-литогр. «Торговый Дом« И. Фришберга и С. Зороховича. — 1907. — Т. II. —291 с.

125. Павленко С. Не батуринська комедія, а трагедія // С. Павленко Голос України. — 2007. — 14 квітня. — С. 4–5, 12–13.

126. Павлович П.Е. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии / П.Е. Павлович — К.: тип. Кульженко, —. 1903–145 с. + ил., с. 8.

127. Памятная книжка Черниговской губернии, издание Черниговского губернскаго статистическаго комитета. Чернигов, печатано в типографиях губернской и ильинскаго монастыря. 1862 г. — 524 с.

128. Паспорт № 9 территории (объекта) природно-заповедного фонда Украинской ССР. / сост. Середенко В.В.: Государственный комитет Украинской ССР по охране природы. заявл. 12.04.1989 г. опубл. 18.05.1970 г.

129. Паспорт пам'ятки природи місцевого значення Державного Комітету Ради Міністрів Української РСР по охороні природи. / склад. інженеро-агролісомеліоратором Кролевецького районного правління сільського господарства Дубинка М.: замовник Сумська облрада. 20.05.1970 р

130. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.) / І.М. Петренко. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — 161 с.

131. Промышленность итехника: энциклопедия промышленных знаний. Т. 4. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов. — СПб.: Тип. Тов-ва Просвещение, 1903. — 745 с.

132. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія в 2-х частинах / О.І. Путро. — К.: ДАКККіМ, 2008. — Ч. І. — 240 с.

133. Пшеничный Н.И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. с. — х. наук / Н.И. Пшеничный. — К., 1964. — 59 с.

134. Реброва Н. Петро Аркадійович Кочубей і заснування Музею прикладних знань / Н. Реброва // Сіверянський літопис. — 2014. — № 5 (119). — (верес. — жовт.). — С. 329–332.

135. Рішення № 305 облвиконкому Сумської обласної ради депутатів трудящих від 20.06.1972., «Про віднесення пам'яток природи місцевого значення за категоріями, згідно нової класифікації«.

136. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П. Семенова. — т. 7. Малоросія. — СПб.: 1903. — С. 343.

137. Русские писатели-богословы. Историки церкви. Исследователи и толкователи Священного Писания: Биобиблиографический указатель / Сост. Чистякова А.С., Курочкина О.В., Степанова Н.С. — Изд. 2-е. — М.: Пашков дом, 2001. — 462 с.

138. Ряба О.І. Становлення Московського товариства сільського господарства у контексті еволюції систем землеробства / О.І. Ряба // Таврійський науковий вісник. — 2013. — Вип. 84. — С. 401–410. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv– Заголовок з екрану.

139. Рыжов С.Д. История создания Русского технического общества / С.Д. Рыжов // Вестник РУДН. — 2013. — № 4. — С. 66–72.

140. Ситий І. Герб і печатка Кочубеїв [Текст] / І. Ситий // Сіверянський літопис: Всеукр. наук. журнал. — № 5. — 2008. — С. 8–10

141. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918: Наук. вид.: гол. ред. Я. Пеленський / Павло Скоропадський. — Київ-Філадельфія: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Ін-т східноєвроп. досл. НАН України; Східноєвроп. досл. ін-т ім. В. Липинського, 1995. — 493 с.

142. Семенов-Тяншанський П. Географическо-статистический словарь. / П. Семенов-Тяншанский. — СПб.: 1865. — Т. 2. — 898 с.

143. Скрипченко Н.А. Історія фамільного архіву Кочубеїв (II половина XVII ст. — 1785 р.) / Н.А. Скрипченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — вип. XXXIII с. 12–17.

144. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) / О.Г. Сокирко // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 35–51.

145. Списки населенных мест Российской Империи: в 41 т. / Составл. и изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел: [По сведениям 1859 г.]. — СПб.: Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел.1861–1885 гг. — Т. XXXIII: Полтавская губерния / Обраб. Н. Штиглицом. — 1862. — XXXIII, 262 с.; 1 л. карт.

146. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського. — К.: Дніпро, 1982. — 547 с.

147. Срезневский В.И. Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея. 1825–1892 г. / В.И. Срезневский: Речь, произнес. в торжеств. собр. Имп. рус. техн. о-ва 22 дек. 1893 г. в годовщину смерти П.А. Кочубея. — СПб.: «Владим.« паровая типо-литограф., 1893. — 24 с.

148. Стороженко М.В. З мого життя / М.В. Стороженко. Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. — К.: Либідь, 2005. — 432 с.; іл. — Серія: «Пам'ятки історичної думки України«.

149. Сюндюков І. До 150-річчя від дня народження митрополита Василя Липківського [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://incognita.day.kiev.ua/volodimir-vernadskij-pro-tragediyu-krimu-1920-roku.html– Заголовок з екрана.

150. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради« / Т. Таїрова-Яковлева — К.: Кліо, 2013. — 403 с.

151. Табель домов г. Санкт-Петербурга по полицейским частям и улицам // Адресная книга города С. — Петербурга на 1893 год / Гор. обществ. упр. под ред. П.О. Яблонского. — СПб.: Лештуков, скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. — XXX с., 1182 стлб., 326 с.: пл. с. 250, о. 1, стлб. 6].

152. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наук. вид. / Я. Тинченко. — К.: Темпора, 2007. — 536 с.: іл.

153. Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упоряд.: А.Г. Адаменко, М.П. Візир (керівн.), І.Д. Лисоченко, Й.В. Шубинський. — К.: Наукова думка, 1966. — 492 с.

154. Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) / М.М. Ткаченко // Український історичний журнал. — 1964. — № 1. С. 77–81.

155. Томазов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.) / В. В. Томазов — К.: Стилос, 2006. — 284 с.

156. Указъ имп. Екатерины II объ учрежденіи малороссійской коллегіи // Киевская Старина. — 1883. — Том VI. — Год второй. — С. 738–740.

157. Усенко П. Г. Глинка Федір Миколайович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.: НАН України; Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2004. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Glynka_F].

158. Ферсман А. Е. Очерки по истории камня: В 2 т. / А. Е. Ферсман. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Т. 2. — 371 с.

159. Філарет (Гумілевський/Конобієвський Дмитро Григорович [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://history-poltava.org.ua/?p=6725 — Заголовок з екрана.

160. Русские писатели-богословы. Историки церкви. Исследователи и толкователи Священного Писания: Биобиблиографический указатель / Сост. Чистякова А. С., Курочкина О. В., Степанова Н. С. — Изд. 2-е. — М.: Пашков дом, 2001. — 462 с.

161. Філарет Гумілевський: учений на єпископській кафедрі [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/print/city_670.html. — Заголовок з екрана.

162. Цылов Н. И. Описание улиц С. — Петербурга и фамилий домовладельцев к 1863 г. / Сост. Н. Цылов. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза«, 1863. — 458 с.

163. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов — 1861. — № 3. С. 26.

164. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов. — 1861. — № 7, — с. 363–366.

165. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов — 1861. — № 14. — С. 173.

166. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов, — 1863, № 1–24. С. 208.

167. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов, — 1863 р. — № 6, — С. 53.

168. Черниговские Епархиальные Известия — Чернигов. — 1864. — 1 декабря. — С. 695.

169. Чугунов А. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России / Речь профессора А. Чугунова. — Казань: Губ. тип., 1858. — 127 с.

170. Чухно В. Е. История населённых пунктов Украины: Середино-Будский район Сумской области / В. Е. Чухно. — К.: Інтерсервіс, 2013. — 353 с.: ил с. 142].

171. Шевченко Т. Дневник. Автобиография: автографы: [факсимильное изд.] / Т. Шевченко; АН УССР; [подгот. текст. и послесл. Е. С. Шабліовского]. — К.: Наукова думка, 1972. — 215, XXV с.с. 55–56].

172. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10 т. / Відп. ред. В. І. Касіан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т. 10: Живопис, графіка 1857–1861 років. — X с. + 129 іл. + 176 с.

173. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. VI. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — 632 с.

174. Шкоропад Д. О. Прилуччина: енциклопедичний довідник / Д. О. Шкоропад, О. А. Савон (за ред. Г. Гайдая). — Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. — 560 с.

175. Яременко М. Нарис історії Сумщини. Посібник з історії рідного краю для шкіл, серед спец і вузів. Вип. 3 поч XIX ст./ М. Яременко. — Суми, 2000. — 1961. — с. 121.

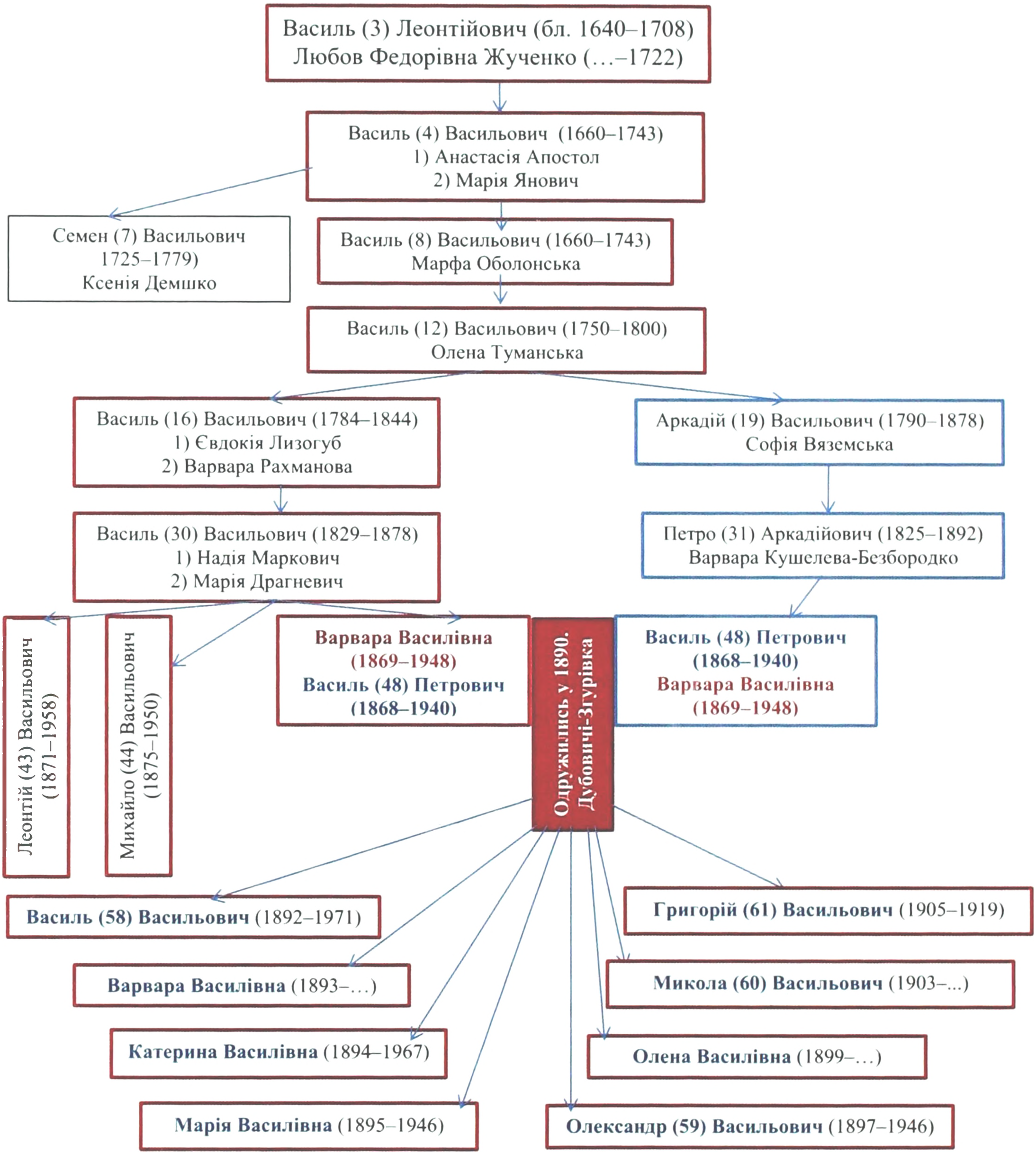

Фото. 1. Схема родоводу дубовицьких Кочубеїв (за розписом Андрія Сергійовича Кочубея, 1934 р.н.). Застосовано нумерацію представників роду за працею В. Л. Модзалевського [111]. До стор. 86.

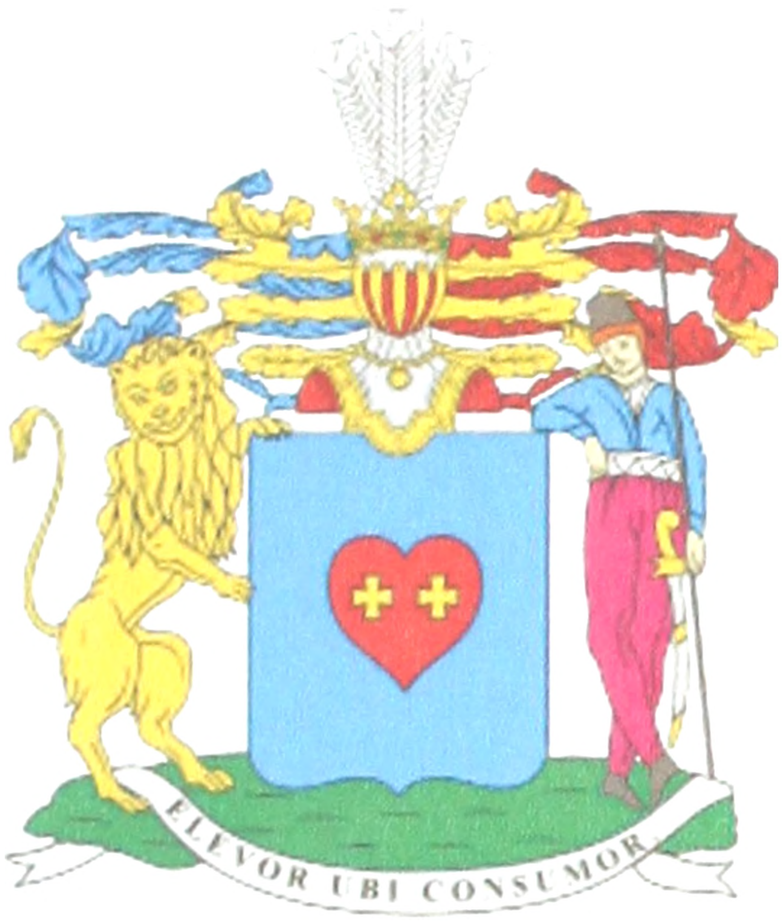

Гербъ рода Кочубеевъ

Въ щитѣ имѣющемъ голубое поле изображено красное Сердце, на которомъ означены два золотые Креста. Щитъ украшенъ обыкновеннымъ Дворянскимъ Шлемомъ съ Дворянскою на немъ Короною, и тремя Страусовыми перьями. Намет на щитѣ голубой и красной подложенный золотомъ. Щитъ держатъ съ правой стороны Левъ, а съ левой Конь. На Малороссиской одеждѣ имѣющій въ рукахъ Копье, съ острымъ концемъ въ верхъ поднятое. Подъ щитомъ Девиз ELEVOR UBI CONSUMOR.

Фото 2. Дворянський герб Кочубеїв, започаткований в проміжку 1687– 1696 років. До стор. 15.

Фото 3. Портрет Василя Леонтійовича Кочубея (бл.1640–1708). Виконаний Т. Г. Шевченком 1859 р. на замовлення П. А. Кочубея для подарунка В. В. Тарновському. Зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, м. Київ. До стор.16, 76.

Фото 4. Василь Васильович Кочубей (4) (1660–1743) і Марфа Іванівна Яновська (роки життя не встановлено). До стор.18.

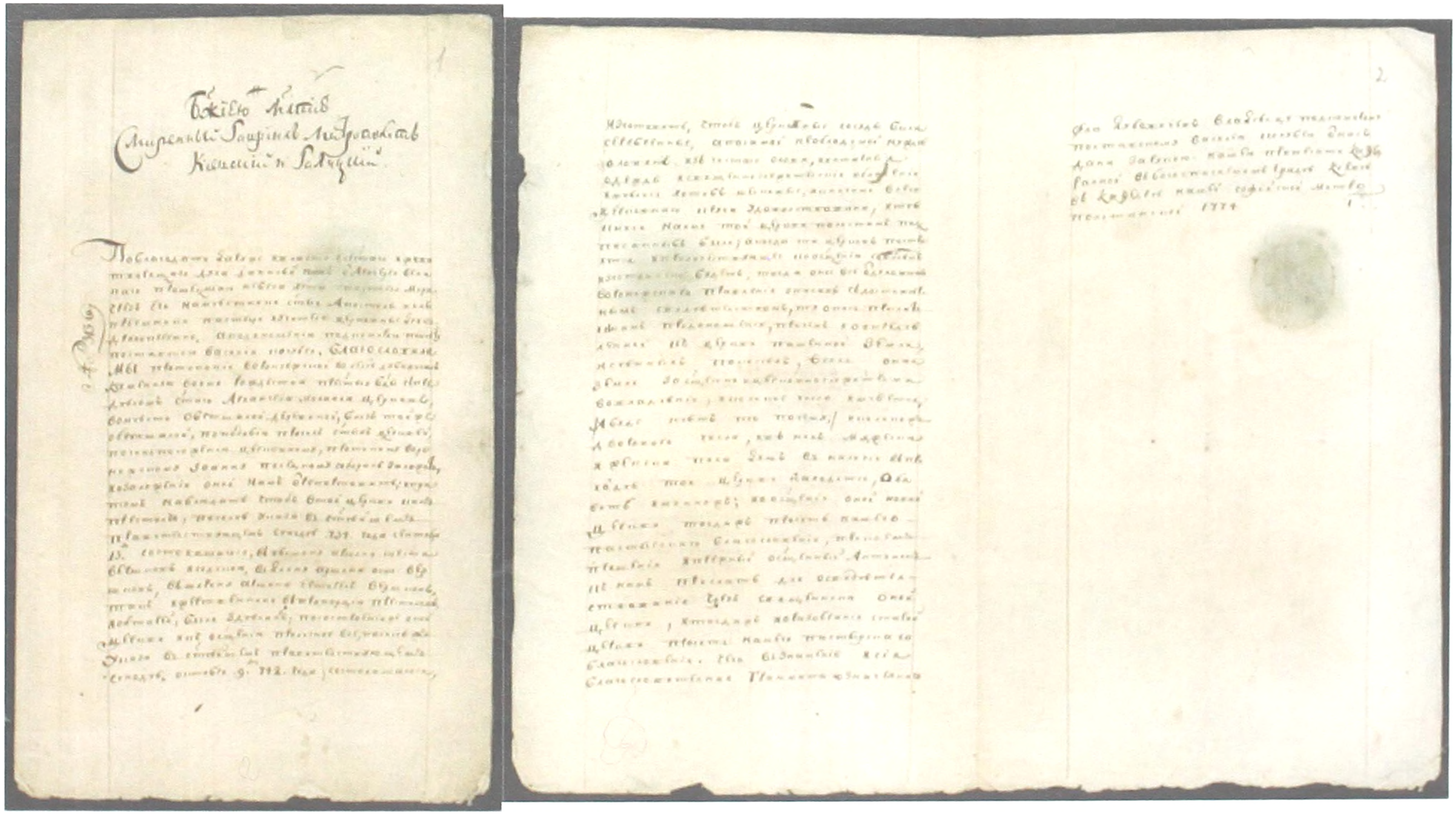

Фото 5. Грамота митрополита Гавриїла (Кременецького), видана 1774 р. В. В. Кочубею на побудову нової церкви в с. Дубовичі. До стор. 18.

(Л. 1) Божиею милостию смиренный Гавриил, митрополит Киевский и Галицкий.

По благодати даруже и власти всесвятаго и животворящаго духа даннеи нам от архиерея великаго прошедшаго небеса Христа Спасителя мира чрез его наместники Святыя апостолы и их преемники пастыри и учители церковные дру. другопреемно, а по доношению подкомороого повету Полтавского Василия Кочубея, благословили мы протопопия Воронежскои в селе Дубовичах каменную во имя Рождества Пресвятыя Богородицы с пределом Святаго Архангела Михаила церковь во место обетшалой деревяной близ тои же обетшалои по подобию прочих святых церквеи по чиноположению церковному протопопу воронижскому Иоанну Пясецкому соборне заложить и о заложении оной нам отрепортовать и притом наблюдать, чтоб в тои церкви как престолы по силе указа, в Святеишем Правителствующем Синоде 734 года сентября 13-го состоявшагося, в вышину аршина шести вершков и со доскою, в длину аршина осми вершков, в ширину аршина четирех вершков, так и жертвенники в пропорцию престолов и олтареи были зделаны.

По состроении же оной церкви и к освящению приличное все по силе ж указа, в Святеишем Правителствующем Синоде октября 9-го 742 года состоявшагося, (Л. 1 об.) изготовить, чтоб церковные сосуды были серебренные, а по самои необходимои нужде оловяние из чистаго олова, и олтарныя одежды и священнослужителския облачении имелись, хотя б шелковые, и книгами всего церковнаго круга удоволствована, и те книги на имя тои церкви по листам подписаны б были, а когда та церковь построится и приличествующее ко освящению совсем изготовлено будет, тогда оное все от Духовнаго воронижскаго правления описав с достоверным свидетелством, ту опись прислать к нам при доношении, причем и о определенои к церкви пашенной земли и сенных покосех, вся ль оная земля за священно- и церковнослужителми во владении, и коликое число имеется / а буде нет, то почему / и коликое ж дворового числа, и в них мужеска и женска пола душ в наличии в приходе тоя церкви находится, объявить имянно ж, и о освящении оной новои церкви тогда ж просить нашего пастырскаго благословения, при коем прошении и прежния освященныя антиминс к нам прислать для освидетелствования чрез священника оной церкви, и тогда ж и о разобрании старои церкви просить нашего пастырскаго благословения, чего в знамение и сия благословителная грамата означеннаго (Л. 2) села Дубовичев владелцу подкомороому Полтавскому Василею Кочубею от нас дана за рукою нашею при печати кафедралнои в богоспасаемом граде Киеве в кафедре нашеи софиискои митрополитанскои 1774.

Фото 6. Переклад «Грамоти». До стор. 18.

Фото 7. Приходська церква Різдва Пресвятої Богородиці, збудована в 1777–1783 рр.
Фото з книги Е. Павловича «Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей», 1903 р.
До стор.18.

Фото 8. Фото приходського Різдвабогородицького храму 1927 р. (з родинного архіву В. Юрченка). До стор.18.

Фото 9. Залишки будівель приходської церкви. Сучасний вигляд. До стор.38.

Чудотворная икона Дубовицкой Божьей Матери.

Фото 10. Ікона Дубовицької Божої Матері з приходської церкви Різдва Богородиці. З книги Е. Павловича «Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей», 1903 р. До стор. 43.

Фото 11. Ікона Дубовицької Божої Матері Національний заповідник «Софія-Київська». До стор. 43.

Фото 12.Архиєпископ Філарет (Гумилевський). До стор. 43.

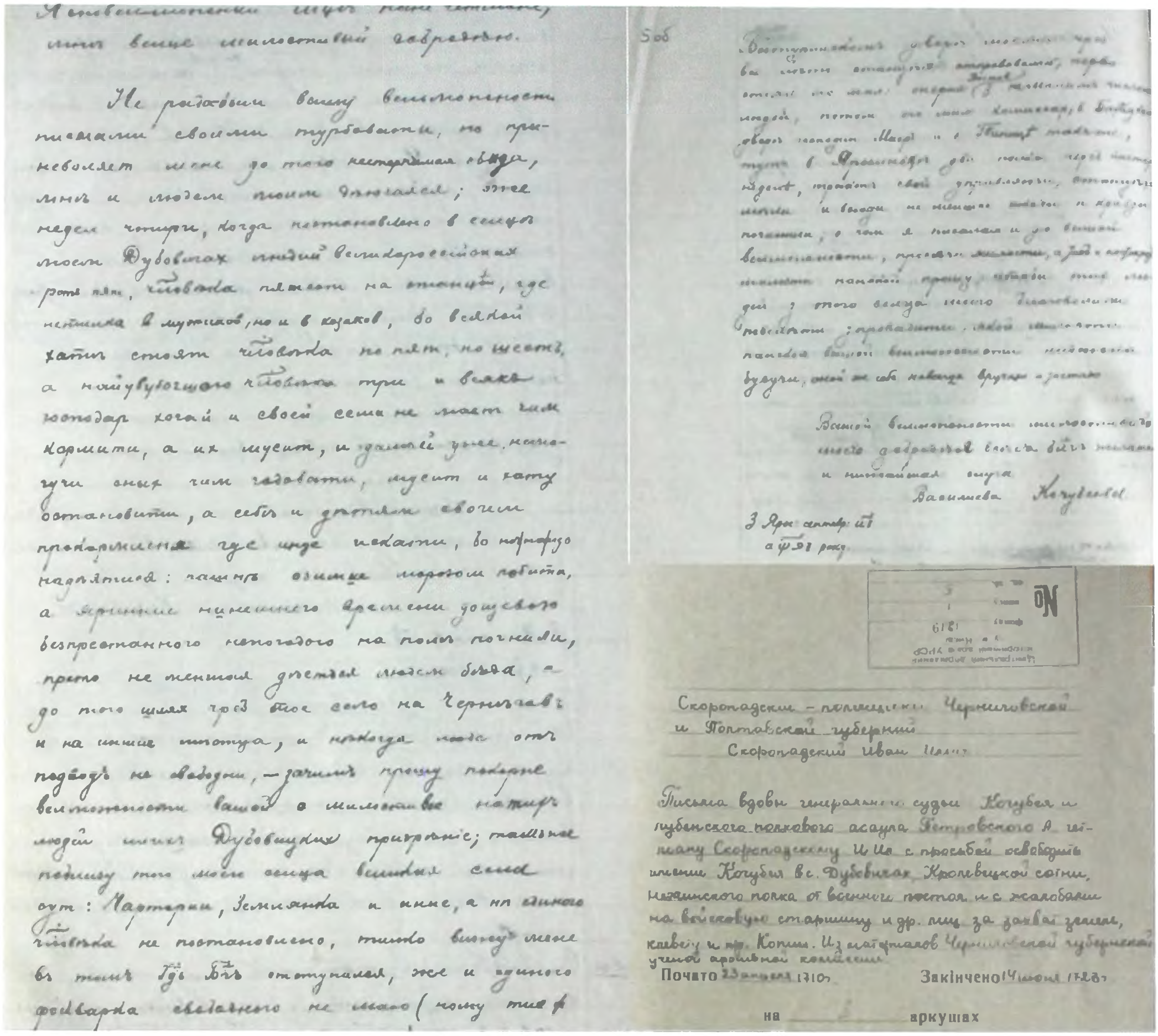

Фото 13. Листи Л. Ф. Кочубей гетьману І. І. Скоропадському. До стор. 32.

Фото 14. Кочубеївська тополя на хуторі Ретик (фото з архіву С. Г. Оболоника, 2010 р.). До стор. 32.

ПАМЯТНАЯ КНИЖКА

ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНІИ.

ИЗДАНІЕ ЧЕРНИГОВСКАГО ГУБЕРНСКАГО СТАТИСТИЧЕСКАГО КОМИТЕТА.

ЧЕРНИГОВЪ.

ПЕЧАТАНО ВЪ ТИПОГРАФІЯХЪ ГУБЕРНСКОЙ И ЯЛЬНЯНСКАГО МОНАСТЫРЯ.

1862.

ПИСЧЕБУМАЖНАЯ ФАБРИКА ВЪ ХУТОРѢ РѢТИКѢ.

Въ 8 верстахъ отъ города Кролевца, по направленію къ сѣверу, находится слободка Рѣтикъ, принадлежащая землевладѣльцу А. В. Кочубею.

Здѣсь, на разстояніи одной версты, по берегу рѣки Рѣти, устроено въ 1842 году писчебумажная фабрика. Въ мѣстѣ, гдѣ построено это заведеніе, былъ прежде великолѣпный мачтовый боръ. Еще и теперь съ одной стороны близъ завода существуетъ довольно хорошій лѣсъ; за то съ другой стороны, на противуположномъ берегу р. Рѣти, курятся пожарища, въ которыхъ пережигаютъ остатки цѣлой лѣсной дачи, проданной г. Кочубеемъ Глуховскому 1 гильдіи купцу Терещенку, изъ которой послѣдній выстроилъ корпусъ городскихъ лавокъ въ Кролевцѣ. Съ перваго взгляда на эту мѣстность видно, что здѣсь было истреблено много лѣсу и что лѣсъ этотъ былъ отличный, но если его нѣтъ, то въ замѣнъ его на берегу Рѣти выстроилась цѣлая колонія, нѣчто въ родѣ городка.

Поселеніе это составляютъ: каменный корпусъ въ одинъ этажъ пречистенской писчебумажной фабрики, неподалеку отъ котораго находятся литейня, слесарное и механическое заведенія, двѣ кузницы, зданіе, гдѣ сортируются и обрѣзываются стопы бумаги, зданіе для сохраненія тряпки и другихъ матеріаловъ, употребляемыхъ въ производство, два зданія для склада бумаги по совершенной уже отдѣлкѣ и укупоркѣ оной, зданіе для просѣвки тряпки и нѣсколько выше,— домъ для заводской конторы, домъ для смотрителя и до 20 флигелей для помѣщенія другихъ должностныхъ лицъ и рабочихъ.

Вокругъ этого поселенія, какъ было упомянуто, стоитъ съ одной стороны прекрасный сосновый строевой лѣсъ, среди коего вырубленъ, на протяженіи 2-хъ верстъ отъ кіевской столбовой дороги, широкая просѣка.

Строителями этой фабрики были лондонскіе уроженцы Джексонъ и Симеръ и съ начала постройки до сего времени она дѣйствуетъ въ одинаковомъ положеніи. Всѣ машины были выписаны изъ Англіи, за исключеніемъ одной паровой въ 30 силъ машины,—для приведенія въ дѣйствіе 6 головъ для промыванія тряпки,—которая устроена въ 1859 г. на мѣстѣ при фабрикѣ Клинцовскимъ 3 гильдіи купцомъ Александромъ Варфоломеевымъ. Относительно этой машины нужно замѣтить, что она обошлась заводу на 3000 рублей серебромъ дороже противъ англійскихъ и вмѣсто 3-хъ сажень дровъ, которыхъ должно быть достаточно по ея размѣрамъ, она требуетъ 5 сажень.

На фабрикѣ въ годъ вырабатывается бумага преимущественно слѣдующихъ сортовъ: писчая № 1, 3, 4, 5 и 6 въ количествѣ до 6000 стопъ, № 7 сѣрая до 14000 стопъ, почтовая разныхъ нумеровъ до 200 стопъ, карточная для Александровской мануфактуры до 1000 и болѣе стопъ, вѣсомъ каждая стопа въ два пуда, синяя и бѣлая бумага для увертки сахарныхъ головъ до 3000 пудъ, газетная типографская до 5000 стопъ, всего-же въ годъ до 32000 стопъ.

Оцѣночная вѣдомость

Пречистенской писче-бумажной фабрики землевладѣльца А. В. Кочубея.

А.

ОЦѢНКА СТРОЕНІЙ БЕЗЪ ФУНДАМЕНТОВЪ.

	Каменныя стѣны.	Жилыя или прим.	Внутреннее устройство.	Итого.
Главный корпусъ завода съ пристройками	10000	2000	15000	27000
Дымовыхъ трубъ 2	800			800
Магазиновъ 5				9000
Литейная				500
Кузница и слесарня				2500
Изба для фабричныхъ людей до 20.				3000
Флигелей для должностныхъ лицъ и Конторы 8				7000
Больница				600
Итого . .	10800	2000	15000	53400

Фото. 15. «Памятная книжка Черниговской губернии» (1862 р.), в якій подана інформація про фабрику А. В. Кочубея. До стор.22.

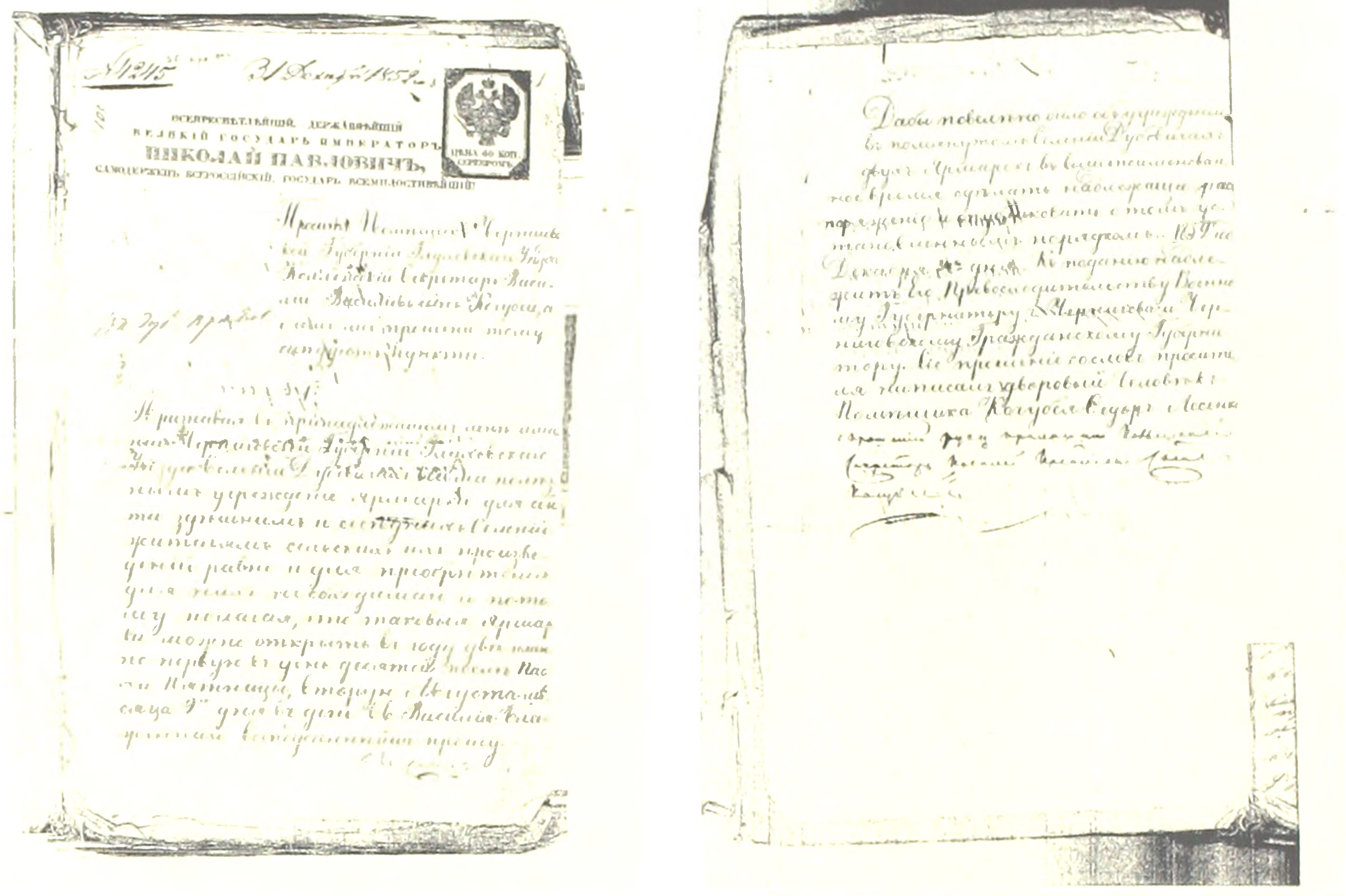

Фото 16. Прохання В. В. Кочубея (30) (1829–1878) про проведення в с. Дубовичі двох ярмарок. До стор.41.

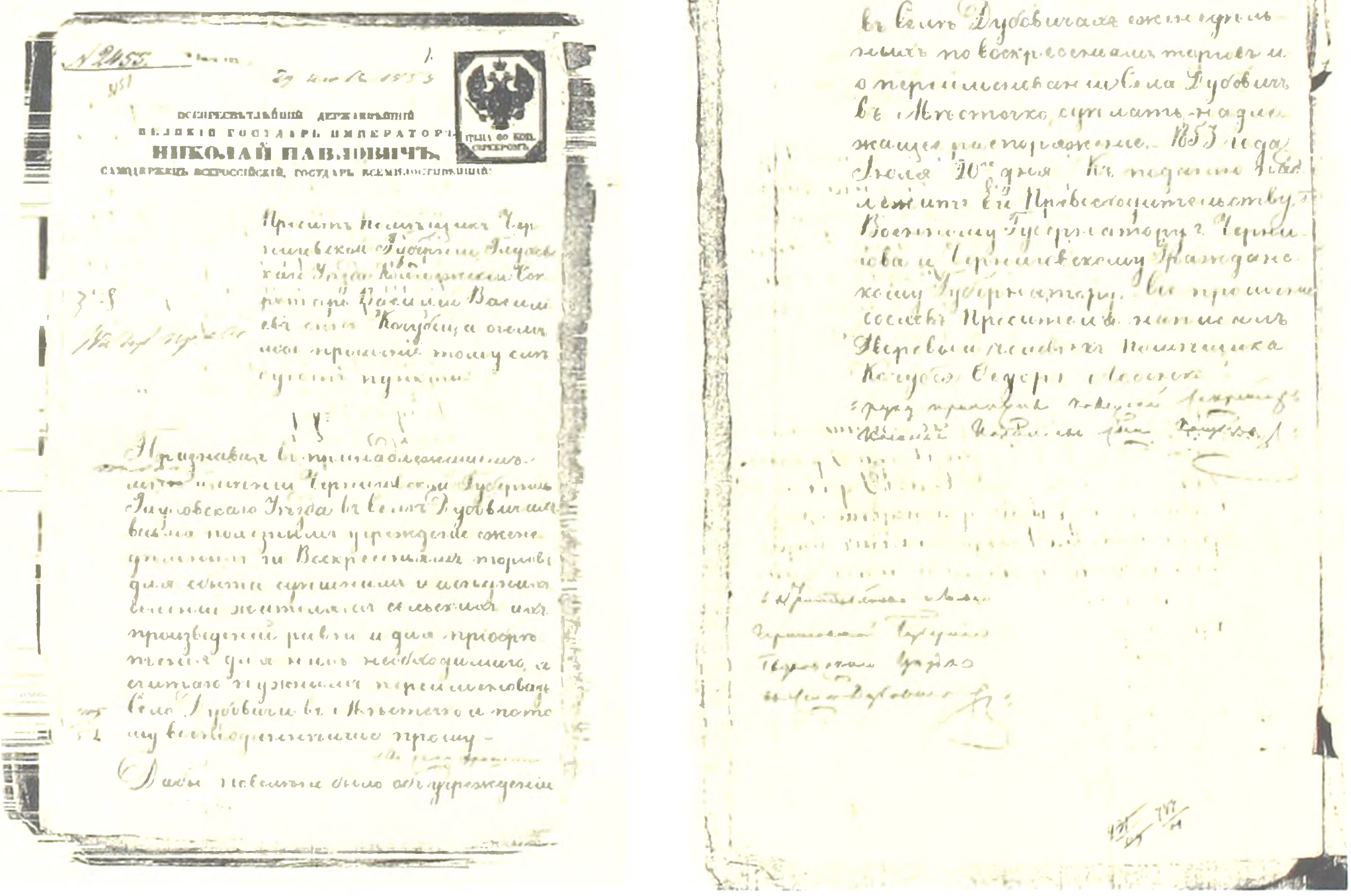

Фото 17. Прохання В. П. Кочубея (30) (1829–1878) про надання селу Дубовичі статусу містечка. До стор. 19, 41

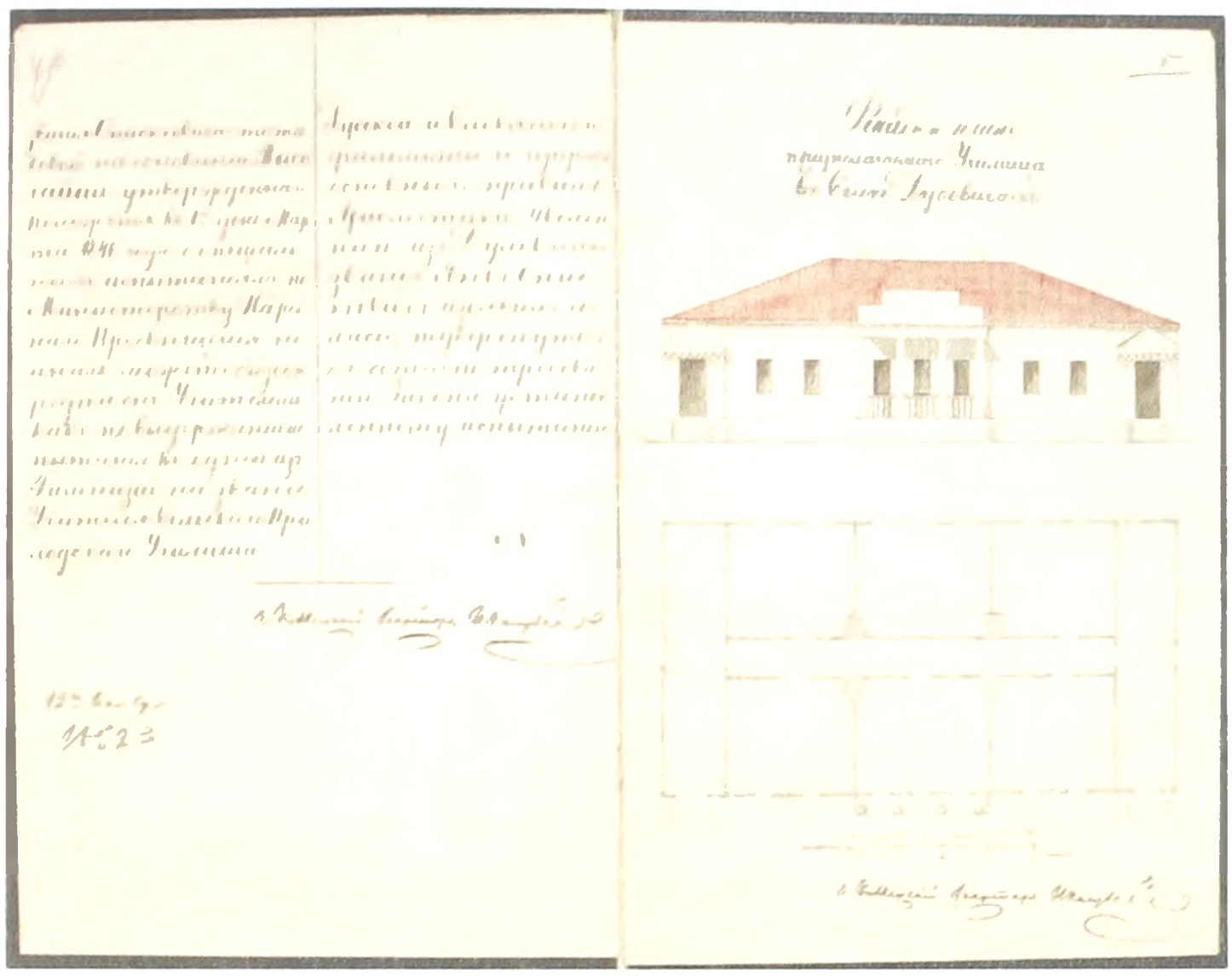

Фото 18. План будівлі приходського училища В. В. Кочубея (30) з авторським підписом, 1854 р. До стор.42.

Фото 19. Приходське училище в с. Дубовичі. Фото 1960-х років. До стор.42.

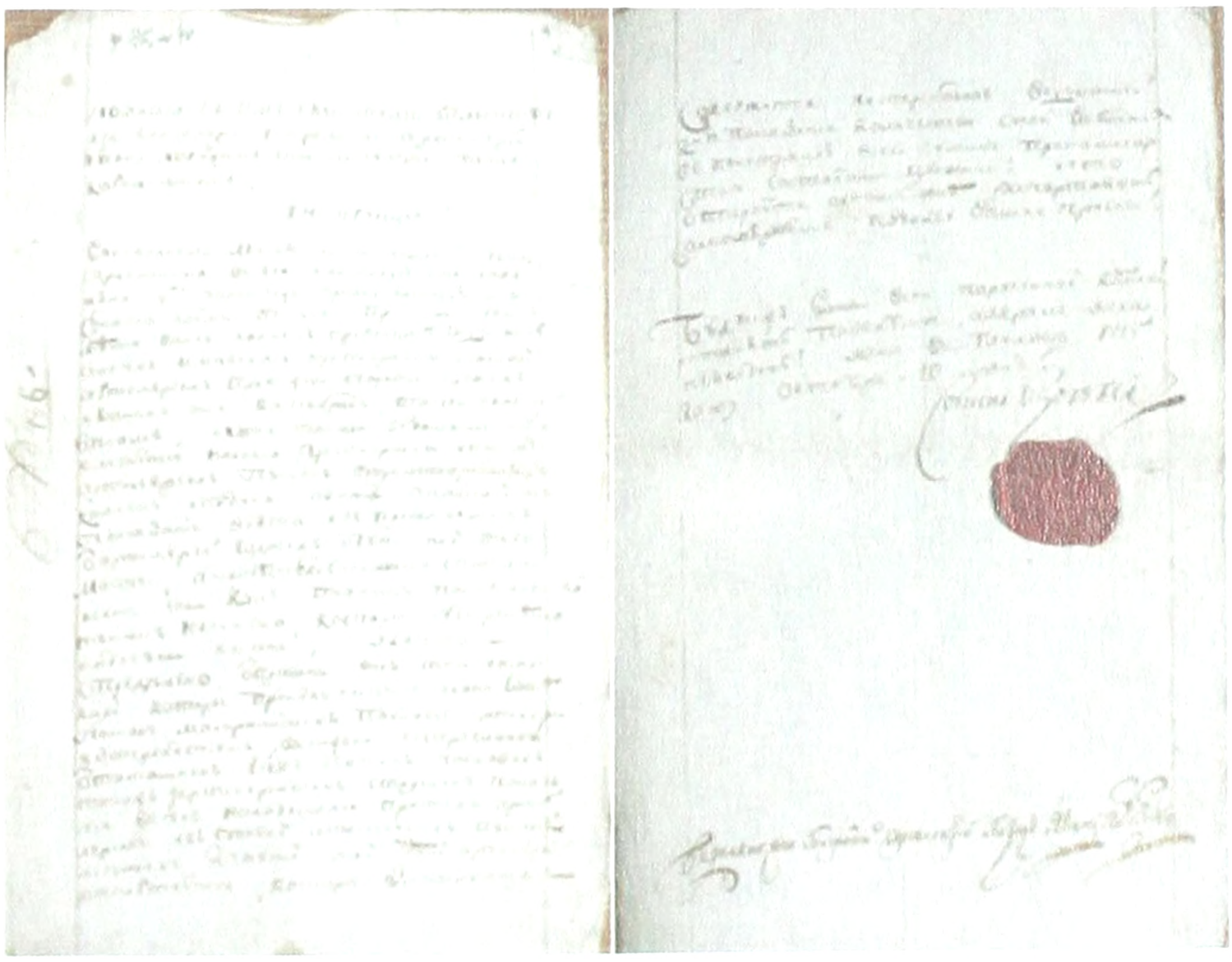

Фото 20. Лист-інструкція Семена Васильовича Кочубея сотнику Кандибі з авторським підписом. До стор.36.

Фото 21. Портрет Аркадія Васильовича Кочубея (19) (1790–1878) Акварель, роб. К. Шрейнцера. До стор. 18, 50.

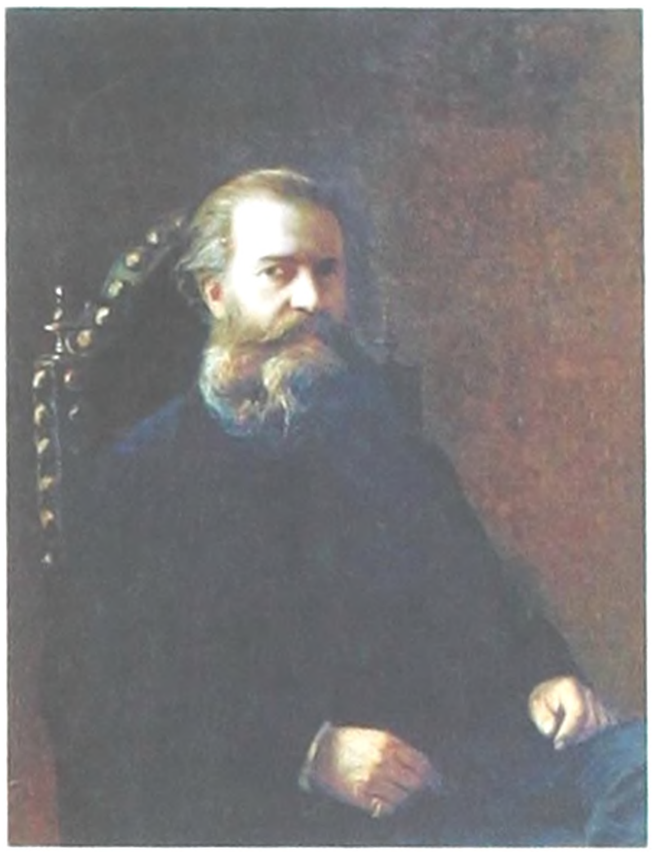

Фото 22. Портрет Петра Аркадійовича Кочубея (31) (1825–1892). Олія, роб. М. М. Ге. 1873 р. Зберігається у Псковській картинній галереї РФ. До стор.19, 53.

Фото 23. Василь Петрович Кочубей (48) (1868–1940). Фото 1910 р. з архіву Алекса Кочубея До стор.19, 58, 82.

Фото 24. Штамп А. В. Кочубея на книгах родинної бібліотеки в с. Згурівка. До стор. 64.

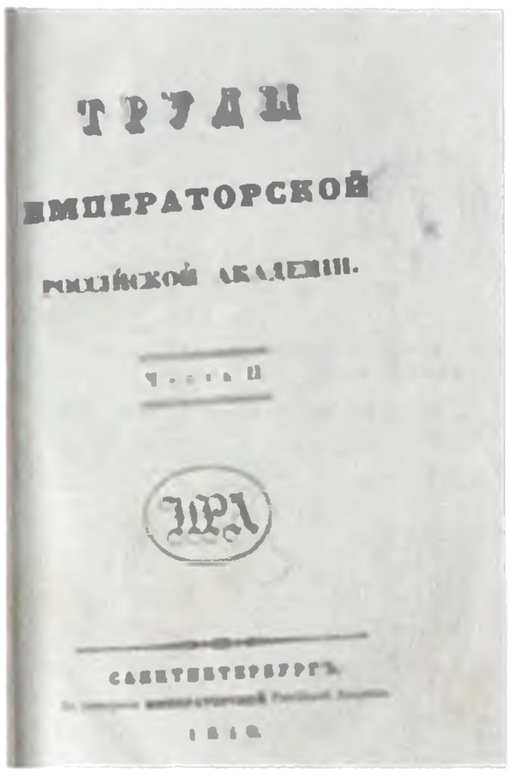

Фото 25. Екслібрис на книзі у вигляді герба дворянського роду з бібліотеки з П. А. Кочубея та перша сторінка книги. До стор. 64.

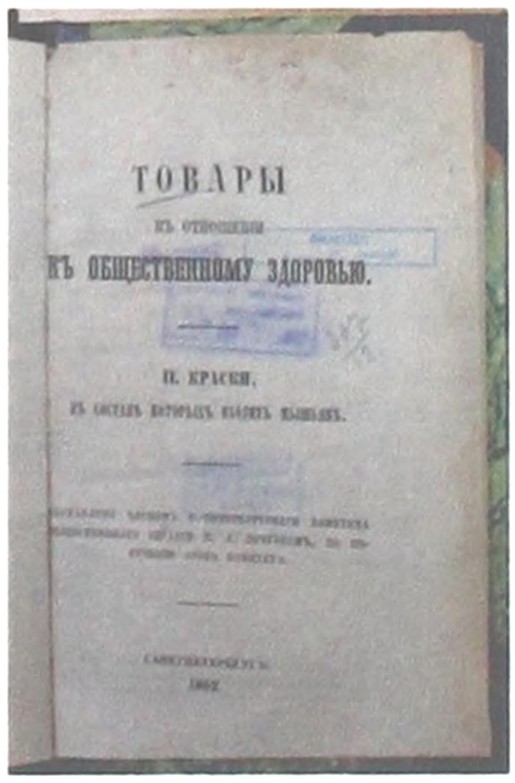

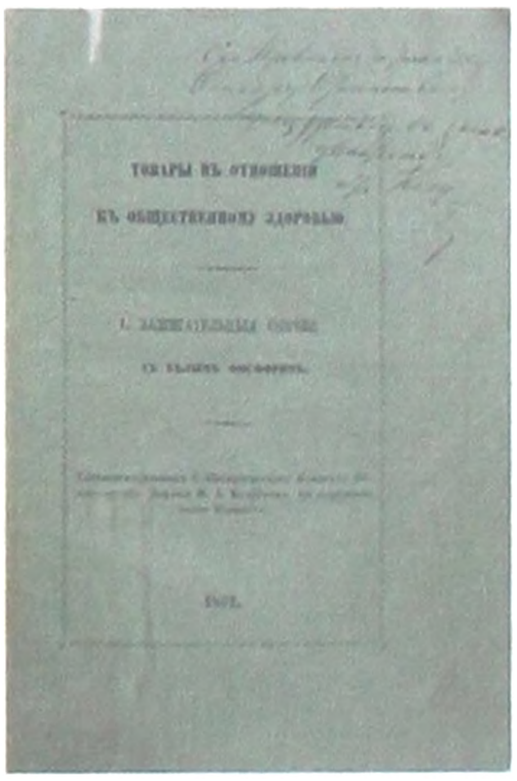

Фото 26. Опубліковані аналітичні нариси П. А. Кочубея з питань гігієни та якості харчових продуктів. До стор.57.

Фото 27. Спасо-Преображенська церква с. Згурівки, реконструйована Кочубеями 1854 р. Фото 1916 р. До стор. 61.

Фото 28. Будинок родини Кочубей (літня резиденція) у Згурівському маєтку. Фото 1910 р. з архіву Алекса Кочубея. До стор. 65.

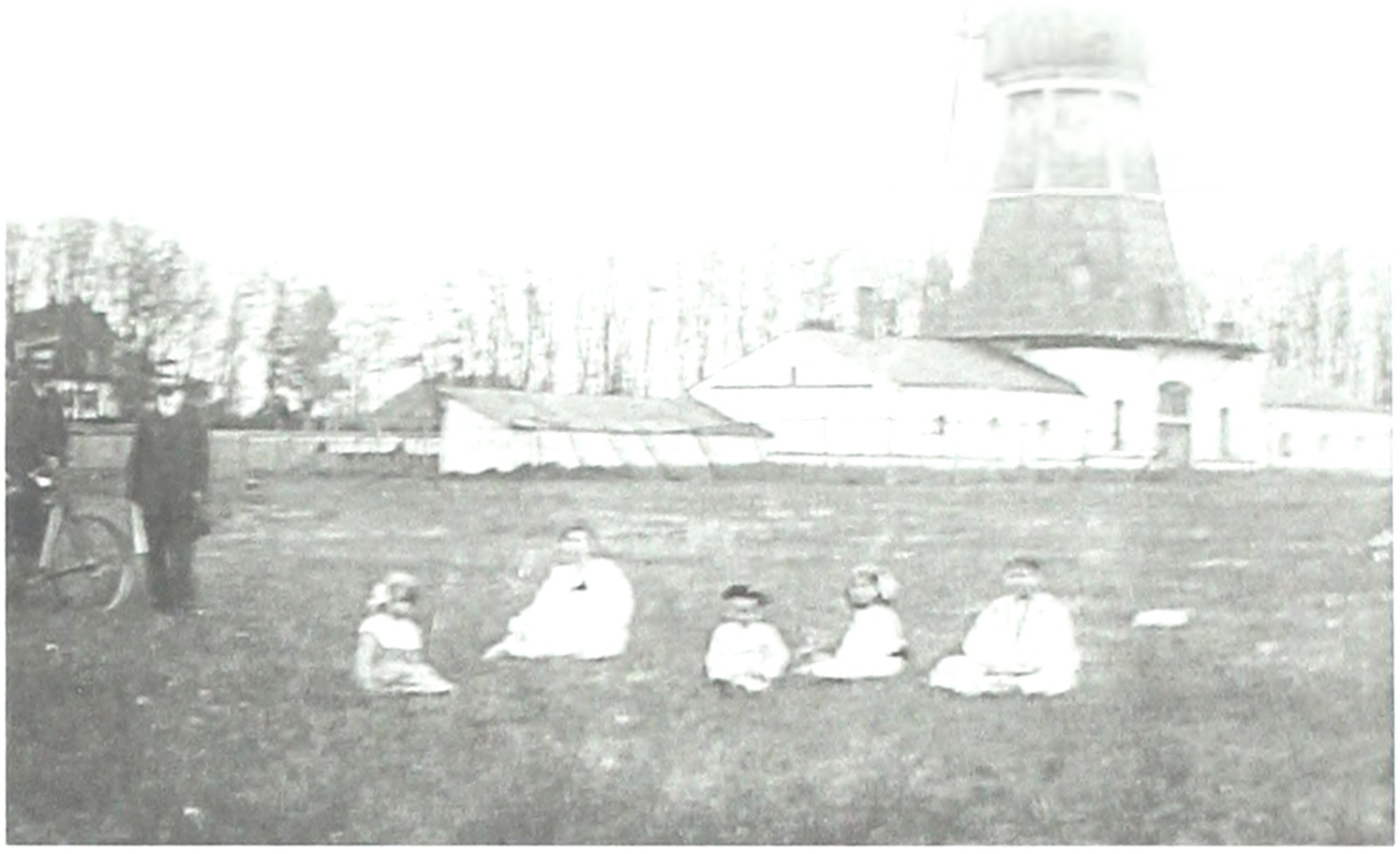

Фото 29. Приміщення Згурівської сільськогосподарської навчально-дослідної ферми П. А. Кочубея. Фото 1910 р. До стор. 58.

Фото 30. Оранжерея, збудована П. А. Кочубеєм в с. Згурівка. Фото 1910 р. До стор. 58.

Фото 31. Картина «Русалки». Робота Т. Г. Шевченка, виконана в 1859 р. на замовлення П. А. Кочубея. Зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, м. Київ. До стор. 77.

Фото 32. Варвара Василівна (1869–1948) і Василь Петрович (48) (1868–1940) Кочубеї. Фото з архіву Алекса Кочубея. До стор. 82.

Фото 33. Леонтій Васильович Кочубей (43) (1871–1958). До стор.19, 82.

Фото 34. Діти Варвари Василівни і Василя Петровича. Зліва направо: верхній ряд Варвара, Василь, Катерина, середній ряд. Марія, Григорій Олена, Олександр, сидить Микола, фото з архіву Алекса Кочубея. До стор. 85.

Фото 35. Гувернер Кочубеїв Анрі Шютц. Фото з архіву Алекса Кочубея. До стор. 85.

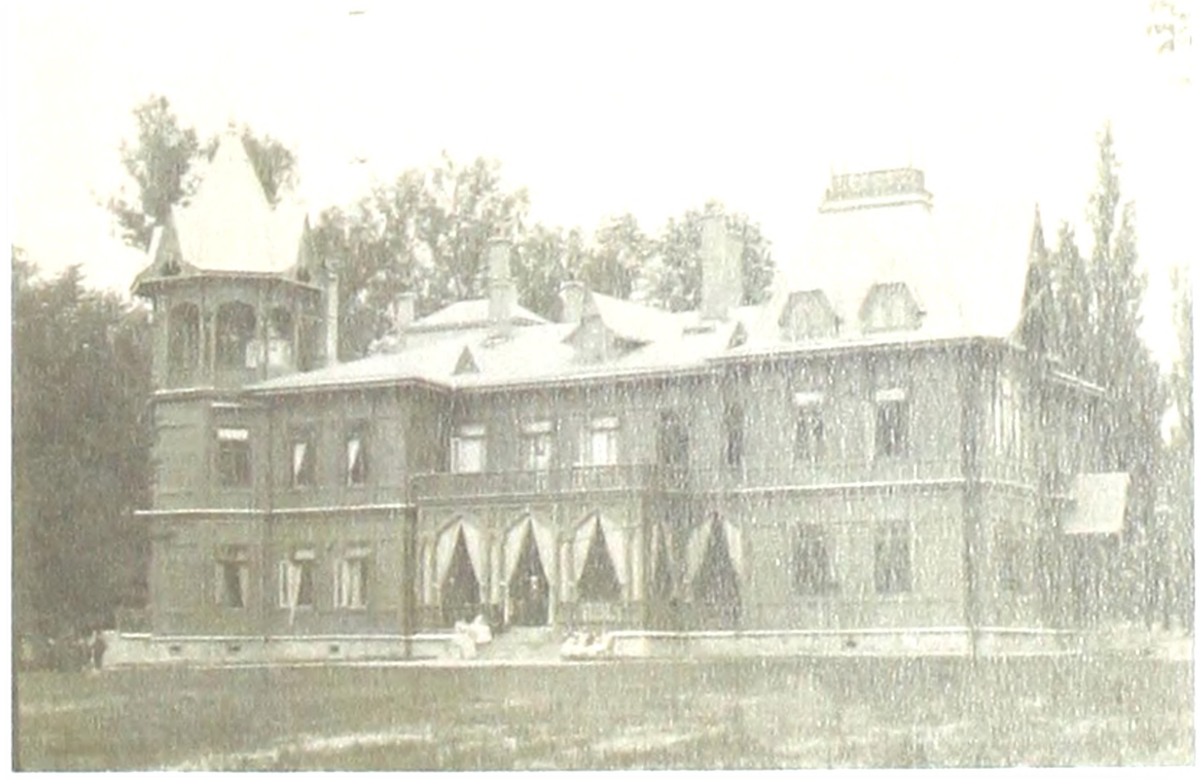

Фото 36. Маєток Кочубеїв у парку м. Дубовичі. Фото з книги Е. Павловича «Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей», 1903 р. До стор. 60, 86, 92.

Фото 37. Сучасний вигляд будівлі з того ж ракурсу. Фото автора, 2010 р. До стор. 60.

Фото 38. Охоронний знак на залишках будівлі. До стор. 60.

Фото 39. Двері в маєтку Кочубеїв, 2013 р. Фото О. С. Драй. До стор.60.

Фото 40. Елементи оздоблення передпокою, 2013 р. Фото Л. А. Іванченко. До стор.60.

Фото 41. Елементи оздоблення стелі в передпокої, 2013 р. Фото Л. А. Іванченко. До стор.60.

Фото 42. Фрагмент розпису стін в кімнатах, 2013 р. Фото Л. А. Іванченко. До стор. 60.

Фото 43. Фрагмент паркету в одній з кімнат маєтку, 2013 р. Фото Л. А. Іванченко. До стор. 60.

Фото 44. Сучасний вигляд кочубеївського млина, 2017 р. Фото Л. А. Іванченко. До стор. 83.

Земскій Сборникъ

ЧЕРНИГОВСКОЙ

губерніи.

1903.

АВГУСТЪ.

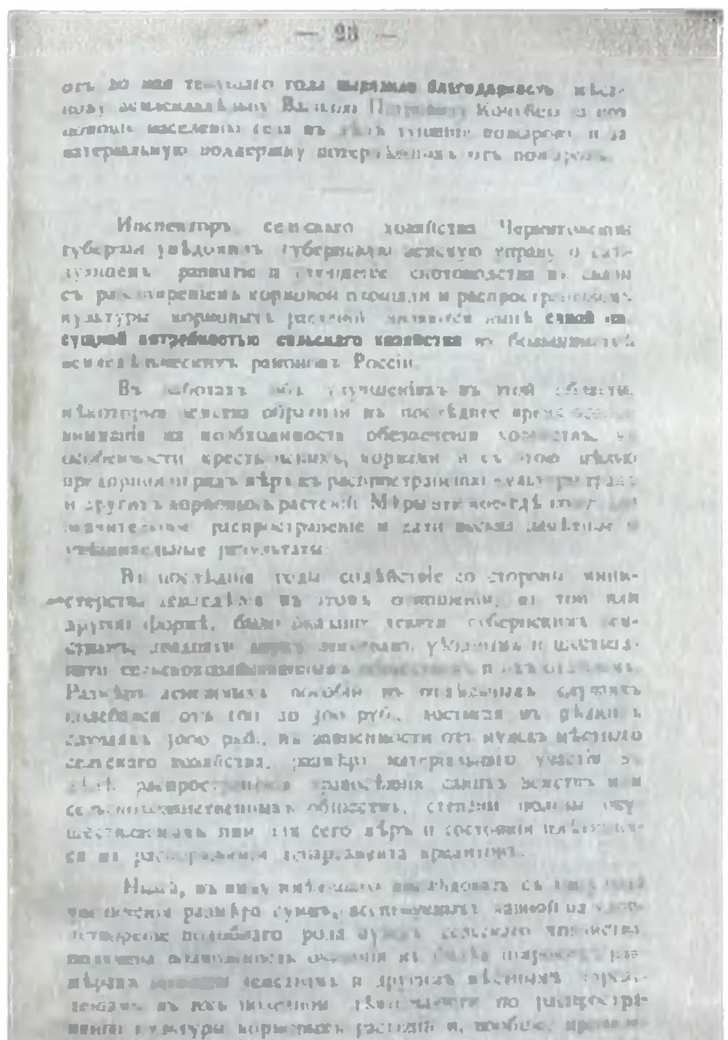

— 23 —

Фото 45. Подяка В. П. Кочубею за допомогу потерпілим від пожеж. 1908 р. До стор. 84.

Фото 46. Параскева Бойчун. З домашнього архіву Л. Г. Проценка. До стор. 81.

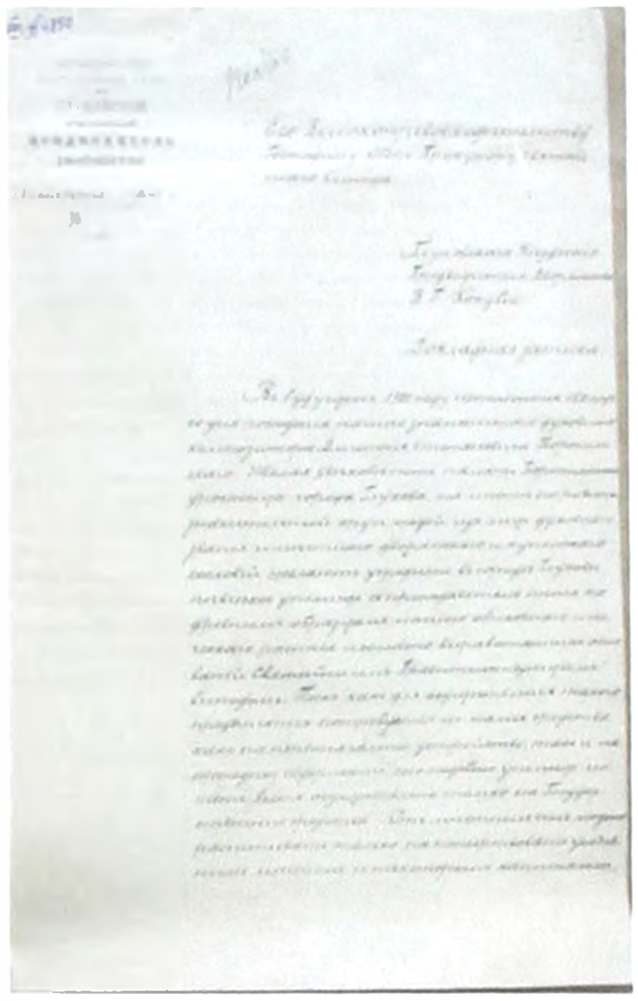

Фото 47. Записка В. П. Кочубея про відкриття в м. Глухові хорового училища ім. Д. С. Бортнянського (до стор.). До стор. 85

Фото 48. Охоронне повідомлення про парк Кочубеївський. До стор. 9, 39.

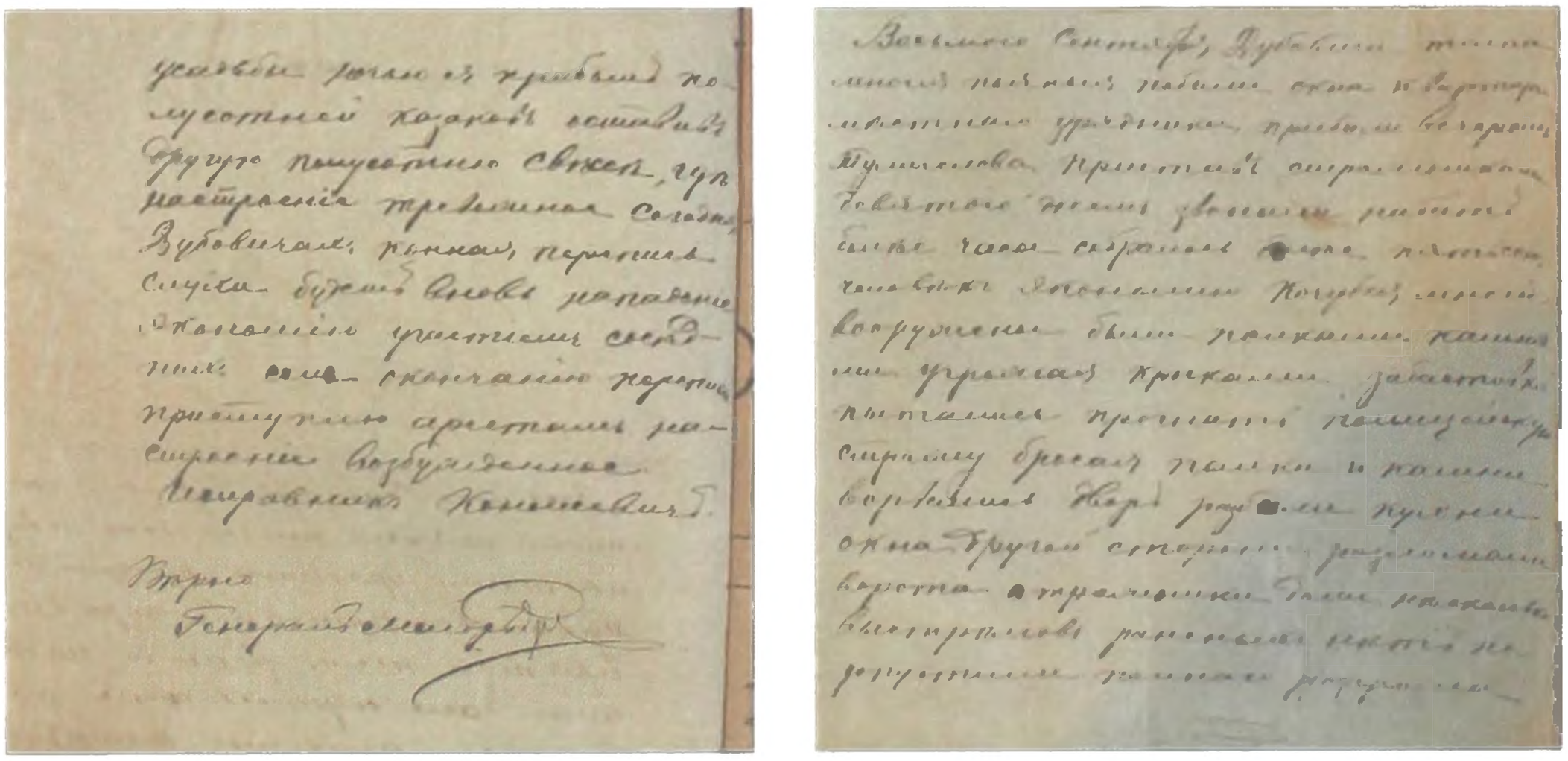

Фото 49. Доповідна записка про напад на маєток Кочубеїв у м. Дубовичі 1905 р. До стор. 29, 88.

Фото 50. Фото хору приходської церкви Різдва Богородиці
м. Дубовичі 1921 р. з шкільного музею, надане В.Г. Гурбою. До стор. 30.

Фото 51. Будинок по вул. Інститутській
19/5 у Києві (не зберігся).
Фото 1909 р. з власного архіву
Алекса Кочубея. До стор. 84.

Фото 52. Василь Васильович Кочубей
(58) (1892–1971) стоїть перший зліва,
сидить гетьман П. Скоропадський,
справа М. Ханенко. фото з архіву
М. Кальницького. До стор. 87.

Фото 53. Могила В. Л. Кочубея та І. Іскри біля Трапезного храму в Києво-Печерській Лаврі. До стор. 17.

Фото 54. Хрест улюбленому повару від Леонтія Кочубея на кладовищі по вулиці Стягайлівка с. Дубовичі.
Фото з архіву Л. А. Іванченко, 2011 р.
До стор. 81

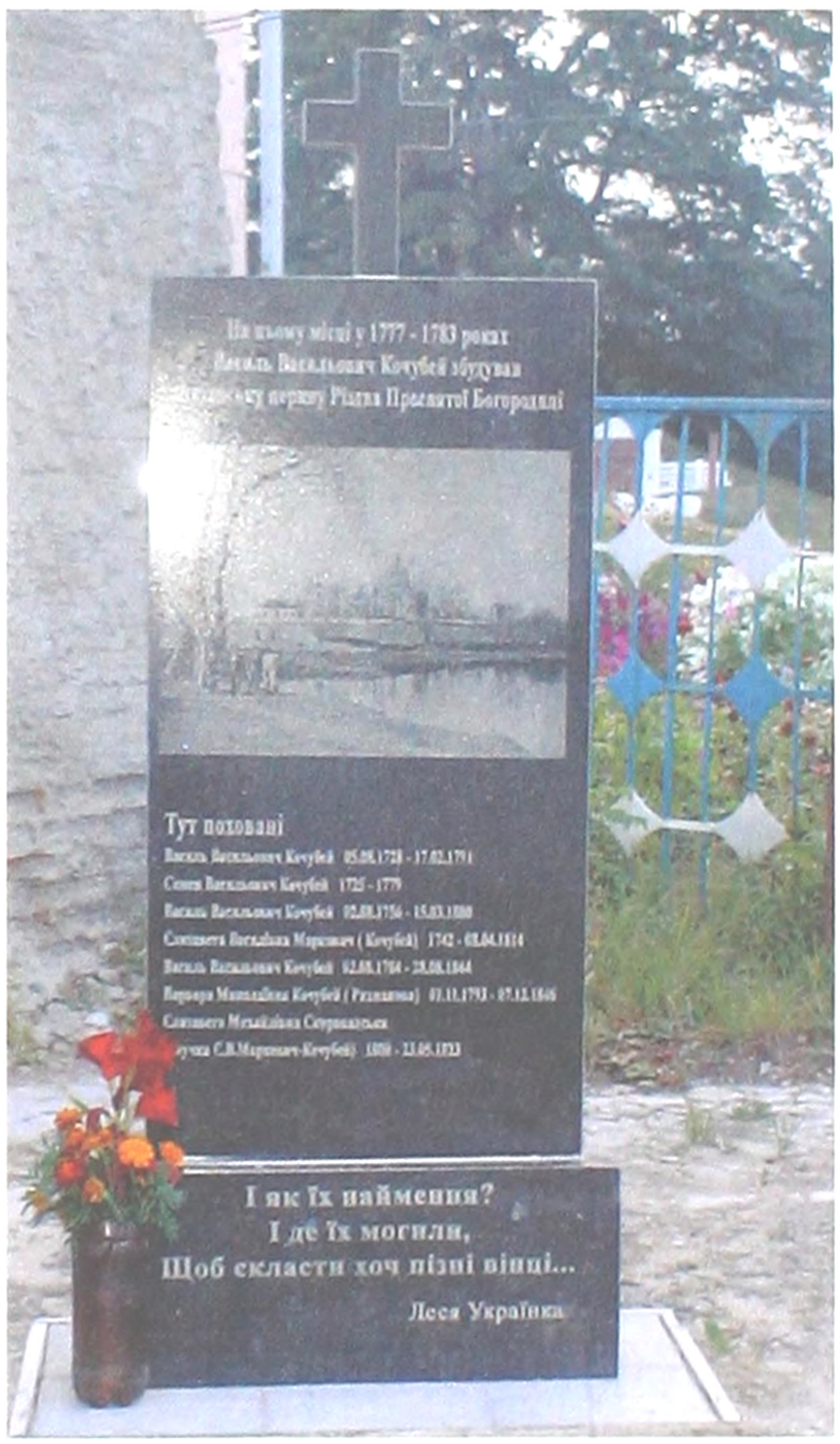

Фото 55. Пам'ятник Кочубеям на місці приходської церкви, фото автора, 2012 р.

Фото 56. Мозаїка ікони Божої Матері Дубовицької, на залишках будівлі огорожі приходської церкви Різдва Богородиці, 1777 р. Робота Л. Г. Тоцького, 2013 р.Фото з архіву Л. А. Іванченко, 2011 р.

Фото 57. Дубовичани біля ікони Божої Матері Дубовицької в Національному заповіднику «Софія-Київська», 2011 р. Зліва направо: Олена Харченко, Ніна Олійник, Олена Скоробагата, Денис Подорога, Ірина Подорога, Леся Іванченко, Катерина Карабут, Віктор Гурба, Іван Бурим, Микола Олійник, Анжела Петах, Вадим Биковець, Михайло Коломієць. Фото з архіву Л. А. Іванченко, 2011 р.

Фото 58. Пам'ятник В. Л. Кочубею та І. Іскрі та гармата на його постаменті (нині м. Арсенальна).
До стор. 85.

Фото 59. Вид на ставок вул. Філоненка.

Фото 60. Громада села Дубовичі середина 70-х років XX ст.
Фото з сімейного архіву родини Юрія Мороза.

Фото 61. Духовий оркестр с. Дубовичі, 1960 рр. Зліва направо стоять: Пархомець Б., Юрченко В.. Сидять, нижній ряд: Скоробагатий І. Ф., Тимченко А. І., Бойчун В. Л., Мельник М. Д., Дорошенко О... Фото з домашнього архіву О. Д. Скоробагатої. До стор. 92.

Фото 62. Духовий оркестр с. Дубовичі, 1962 р. До стор. 92.

Фотозамальовки природи
с. Дубовичі різних авторів.

Наукова бібліотека
Національного університету
«Києво-Могилянська
академія»

Наукове видання

Іванченко Леся Антонівна
Зіборова Ірина Володимирівна
Проценко Леонід Григорович

СУСПІЛЬНА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ У С. ДУБОВИЧІ

(кінець XVII – початок XX ст.)

Історико-краєзнавчий нарис

Упорядник: Леся Іванченко
Комп'ютерне макетування: Іоан Залевський
Художнє оформлення: Марія Іванченко

Підписано до друку 03.07.17. Формат 70x100 1/16
Ум. друк. арк. 12,8. Обл.-вид.арк. 12,7
Наклад 300 прим. Зам. № 9307

Віддруковано у редакційно-видавничому відділі НУБіП України
вул. Героїв Оборони, 15, Київ, 03041
тел.: 527-81-55

Видавець і виготовлювач Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011